Narratieven over ‘kwaadaardige elites’

Zicht op aard, ontwikkeling en duiding

Fiore Geelhoed (EUR) en Jelle van Buuren (LU)

Met medewerking van Romy Bénard en Doris Mourik-Jordaan

Colofon

Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van de afdeling Extern Wetenschappelijk Beleidsonderzoek van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum (WODC).

Begeleidingscommissie:
Prof. dr. I. de Haan (voorzitter), Universiteit Utrecht
Dr. S. Couperus, Rijksuniversiteit Groningen
Dr. B. Noordenbos, Universiteit van Amsterdam
Drs. C.S. van Nassau, WODC
L.F. Heuts, MA, MSc
Medewerker Ministerie van Binnenlandse Zaken

Onderzoekers:
R. Bénard, MSc
Dr. G.M. van Buuren
Dr. mr. F. Geelhoed
D.E. Mourik-Jordaan, MSc

Afbeelding omslag: AI-gegenereerd met Adobe Firefly

© 2026
Erasmus Universiteit Rotterdam en Universiteit Leiden
Auteursrechten voorbehouden

Inhoud

Voorwoord 6

Samenvatting 7
Aanleiding onderzoek 7
Onderzoeksvraag en methoden 7
Bevindingen 8
1 | Inhoud en vorm narratief 8
2 | Subnarratieven en onderlinge verhouding 9
3 | Tijd, plaats, ontstaan en historische continuïteit 11
4 en 5 | Omvang, groeipotentieel en verspreiding 12
6 | Factoren in verband met de populariteit 13
Conclusie 15

1. Inleiding 17
Aanleiding voor dit onderzoek 18
Onderzoeksvragen 21
Relevantie van dit onderzoek 22
Leeswijzer 22

2. Methoden 24
2.1 Afbakening 24
2.2 Zoekstring 25
2.3 Ordening via SUMMA en Excel 26
2.4 Aanscherpen zoekstrategie met expertinterviews 28
2.5 Kwalitatieve selectie 29
2.6 Kwalitatieve analyse 31

3. Kwaadaardige elites en kwaadaardige groepen in hedendaagse complotnarratieven 33
3.1 Betekenis en onderlinge verhouding centrale concepten 33
3.2 Complotnarratieven en verwante concepten als thema van wetenschappelijk onderzoek 35
3.3 Inhoud complotnarratieven 36
3.3.1 Soevereinen en bedreigingen voor de menselijke autonomie 36
3.3.2 Religieuze dreigingen 36
3.3.3 Politieke en economische dreigingen 37
3.3.4 Culturele dreigingen 39
3.3.5 Bedreigingen voor gezondheid en milieu 40
3.3.6 Technologische of buitenaardse dreigingen 41
3.3.7 Overlap, bouwstenen en *super conspiracies* 42

4. Historische wortels en ontwikkeling 45
4.1 Minderheden als gevaarlijke buitenstaanders en antisemitisme 46
4.2 Geheime genootschappen en (religieuze of politieke) concurrenten 48
4.3 Een link met 'The Great Replacement'? 51
4.4 Overige relevante narratieven 53
4.5 Reflecties op patronen door de tijd: contextgebondenheid en maatschappelijke spanningen 54

5. Verspreiding, reikwijdte en vorm 56
5.1 Verspreiding van complotnarratieven 56
5.1.2 Internationale verspreiding en lokale inkleuring 59
5.2. Vorm 62
5.2.1 Moderne mediakanalen 63
5.2.2 Complotvelden 67
5.2.3 Groeipotentieel 69

6. Duiding opkomst, verspreiding en populariteit 73
6.1 Contextuele en maatschappelijke factoren 73
6.1.1 Historische context, complexiteit en crisis 74
6.1.2 Politieke en economische context 76
6.1.3 Culturele context 79
6.2 Groepsfactoren 81
6.2.1 Complotnarratieven als antwoord op bedreiging, marginalisatie en deprivatie 82
6.2.2 Intergroepsprocessen en polarisatie 83
6.2.3 Een positieve sociale identiteit en *belonging* 84
6.3 Factoren op het niveau van het individu 86
6.3.1 Klinische factoren 86
6.3.2 Cognitieve factoren 86
6.3.3 Persoonlijkheidsfactoren 88
6.3.4 Demografische kenmerken 88
6.3.5 Motivationele factoren 89
6.4 Factoren omtrent de eigenschappen van complotnarratieven 91
6.5 Resumé en functies van complotnarratieven 91

7. Conclusie en discussie 94
Vraag 1 | Inhoud en vorm narratief 95
Vraag 2 | Subnarratieven en onderlinge verhouding 96
Vraag 3 | Tijd, plaats, ontstaan en historische continuïteit 98
Vraag 4 en 5 | Omvang, groeipotentieel en verspreiding 100
Vraag 6 | Factoren in verband met de populariteit 102
Afsluitend 104

Executive Summary 107
Rationale for the study 107
Research questions and methods 107
Research findings 108
1 | Content and form narrative 108
2 | Subnarratives and mutual relationship 109
3 | Time, place, origin and historical continuity 111
4 and 5 | Scope, growth potential and distribution 112
6 | Factors related to popularity 112
Conclusion 114

Referenties 116

Bijlage 1 | Zoekstrings in Duits, Frans, Nederlands en Spaans 118

Bijlage 2 | Toelichting SUMMA 119

Bijlage 3 | Topiclijst 121

Bijlage 4 | Overzicht publicaties **123**
Wetenschappelijke artikelen/hoofdstukken 123
Boeken 132
Proefschriften 132
Grijze literatuur 134

Bijlage 5 | Patroonanalyse **137**

Voorwoord

Narratieven over complotten gesmeed door 'kwaadaardige elites' zijn geen nieuw verschijnsel, maar lijken meer in de schijnwerpers te staan dan ooit. Deze narratieven zijn onder meer zichtbaar in online contexten en in kritiek op overheden en andere instituties, in Nederland en daarbuiten.
Ondanks toegenomen aandacht, ontbrak tot nu toe een gestructureerd overzicht van wat er over deze narratieven bekend is in wetenschappelijke en grijze literatuur. Met dit rapport beogen wij dit overzicht te bieden.

Dit rapport bevat het verslag van een scoping review van 221 publicaties uit diverse wetenschappelijke disciplines, in vijf verschillende talen, gepubliceerd sinds 1970 over de periode vanaf de Middeleeuwen tot nu. Met dit rapport vellen we geen oordeel over deze narratieven en degenen die deze narratieven aanhangen. In plaats daarvan richten we ons op het in kaart brengen van wat er is geschreven over de inhoud en vorm van deze narratieven, historische voorlopers en variaties, de context, omvang en verspreiding van deze narratieven en factoren die in verband worden gebracht met de populariteit van deze narratieven. Vanuit dit overzicht is het bovendien mogelijk om lacunes in kennis aan te wijzen.

We hopen dat deze inzichten bij kunnen dragen aan een gebalanceerde benadering van complotnarratieven over kwaadaardige elites en van degenen die deze complotnarratieven omarmen. Die gebalanceerde benadering verlangt oog voor de legitieme kritiek en het gezonde wantrouwen richting de macht die vaak in deze narratieven besloten liggen.

Tot slot willen de auteurs iedereen die dit onderzoek mogelijk heeft gemaakt van harte bedanken. Onze dank gaat allereerst uit naar het Future Library Lab van de Erasmus Universiteit Rotterdam die ons in de eerste fase van dit onderzoek door een overdaad aan literatuur hebben geloodst. Dit rapport zou verder niet tot stand zijn gekomen zonder de doortastende werkwijze bij de literatuurverzameling en start van de analyse van Romy Bénard en Doris Mourik-Jordaan. Daarnaast willen we de experts danken die met ons hebben meegedacht over zoektermen en aandachtspunten en die soms zelfs hun eigen literatuurverzameling met ons deelden. Tot slot danken wij de leden van de begeleidingscommissie voor hun constructieve feedback, nuttige suggesties, geduld en zinvolle ideeën die ons tot aan de eindversie hebben geholpen.

Rotterdam, 18 mei 2026

Fiore Geelhoed en Jelle van Buuren

Samenvatting

Aanleiding onderzoek

De afgelopen jaren is de aandacht voor complotnarratieven toegenomen. Dergelijke narratieven zijn zichtbaar geworden in uiteenlopende contexten, waaronder protesten tegen coronamaatregelen, discussies over klimaatbeleid en migratie, en internationale politieke ontwikkelingen. In de Nederlandse veiligheidscontext spreken de AIVD en de NCTV in dit kader van een 'kwaadaardige elite'-narratief om daarmee overtuigingen aan te duiden waarin een kleine, internationale elite zou werken aan een verborgen plan om de wereldbevolking te controleren, te onderdrukken of zelfs te decimeren.

Dit 'kwaadaardige elite'-narratief raakt aan fenomenen die al langer maatschappelijke en wetenschappelijke aandacht krijgen: wantrouwen naar macht, vragen over legitimiteit van instituties, anti-institutionele sentimenten en zogenaamde 'complottheorieën'. Met de opkomst van sociale media en internet, globalisering en recente maatschappelijke crisis en geopolitieke conflicten lijkt de verspreiding en zichtbaarheid van dergelijke narratieven te zijn toegenomen.

Tot op heden ontbrak een gestructureerd overzicht van de grote hoeveelheid en diversiteit aan studies over complotnarratieven waarin elites of kwaadaardige groepen centraal staan. Dit onderzoek heeft als doel die leemte te vullen door het op systematische wijze in kaart brengen van bestaande kennis, trends en blinde vlekken in wetenschappelijke en grijze literatuur. Het onderzoek is uitgevoerd door een onderzoeksteam van de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Universiteit Leiden in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum van het Ministerie van Justitie en Veiligheid.

Onderzoeksvraag en methoden

De overkoepelende onderzoeksvraag die in dit onderzoek centraal stond, luidt:

Wat is er uit binnen- en buitenlandse wetenschappelijke en grijze literatuur bekend over de inhoud, de onderlinge verhouding, de historische achtergronden, de omvang, het groeipotentieel en verklaringen voor de populariteit van het complotnarratief over een 'kwaadaardige elite'- en de onderliggende subnarratieven?

Deze vraag is beantwoord aan de hand van een *scoping review* waarbij in totaal 221 artikelen, boeken, proefschriften en rapporten zijn geanalyseerd,

over deze narratieven wereldwijd, vanuit verschillende disciplines, in vijf verschillende talen en die zijn gepubliceerd tussen 1970 en maart 2025.

Door middel van de *scoping review* kon bestaande kennis over verschillende facetten, kenmerken en factoren van het "kwaadaardige elite-narratief" en de diverse subnarratieven in kaart gebracht worden. Uiteraard heeft dit onderzoek zijn beperkingen. Vanuit overwegingen van haalbaarheid is alleen gebruik gemaakt van digitaal beschikbare literatuur en een beperkt aantal boeken. Ook heeft de focus op literatuur in het Engels, Nederlands, Duits, Frans en Spaans ertoe geleid dat bepaalde taalgebieden, regio's en landen, zoals Aziatische landen, relatief ondervertegenwoordigd zijn. Voorts impliceert een scoping review dat de literatuur *at face value* wordt genomen, waardoor er geen oordeel wordt geveld over de kwaliteit of uitkomsten van onderzoek.

Bevindingen

In deze samenvatting zullen de bevindingen van dit onderzoek worden gedeeld door achtereenvolgens in te gaan op wat de scoping review ons heeft geleerd over: 1) de inhoud en vorm van complotnarratieven over kwaadaardige elites, 2) de subnarratieven en hun onderlinge verhouding, 3) tijd, plaats, ontstaan en historische continuïteit van deze narratieven, 4 hun omvang, groeipotentieel, 5) hun verspreiding en 6) factoren die van invloed zijn op de populariteit van deze narratieven.

1 | Inhoud en vorm narratief

In de meeste door ons geanalyseerde publicaties spreken de auteurs niet in termen van een 'kwaadaardige elite', maar gebruiken zij alternatieve termen. Doorgaans spreken auteurs over complottheorieën of complotnarratieven. 'Kwaadaardige elite'- of 'kwaadaardige groep' narratieven zijn aan te merken als meer concrete verhalen binnen het bredere 'complotnarratief' waarbij de nadruk ligt op de samenzwerende actoren en hun – in dit geval kwaadaardige – agenda. De 'kwaadaardige elite' kreeg in de narratieven historisch vorm in geheime genootschappen zoals de vrijmetselarij en de illuminati en het veronderstelde wereldwijde Joodse complot. Of de actoren daadwerkelijk als elites zijn aan te merken, in de zin van machtige groeperingen, is niet altijd duidelijk op basis van de literatuur; het kan ook gaan om 'kwaadaardige groepen' die door anderen als machtige elite worden gezien, ook al ontbreekt empirische ondersteuning voor dat beeld.

Deze ambiguïteit komt terug in het onderscheid dat gemaakt kan worden tussen complotnarratieven van bovenaf en complotnarratieven van onderop. De kern van het complotnarratief 'van bovenaf' – geheime genootschappen zijn verantwoordelijk voor chaos en revolutie – liet zich als sjabloon makkelijk in elke situatie inpassen waarin elites hun positie bedreigd wisten of hun macht wilden bestendigen of uitbreiden. Complotnarratieven van onderop

worden ingezet door degenen die de heersende macht uitdagen en het publiek proberen te overtuigen van de machinaties van de elite. Een extra complicatie is dat hedendaagse complotnarratieven zich richten tegen veronderstelde elites, terwijl degenen die de complotnarratieven produceren en verspreiden vaak zelf op basis van politieke en economische positie en macht als elite zijn te definiëren.

Wanneer (historische) subnarratieven samensmelten tot zogenaamde super conspiracies ontstaat een narratief dat nog het meeste het idee van "kwaadaardige elite-narratief" reflecteert. Super conspiracies worden in de literatuur beschreven als complotnarratieven waarin nieuwe gebeurtenissen en elementen vanuit verschillende andere complotten zijn geïntegreerd in een overkoepelend complotnarratief. Voorbeelden daarvan zijn de New World Order narratieven, zoals The Great Reset, maar ook QAnon en het narratief van David Icke.

2 | Subnarratieven en onderlinge verhouding

De verschillende subnarratieven in de literatuur zijn te ordenen naar de bedreigingen die ze vormen in de ogen van de verspreiders en aanhangers van zo'n narratief. Deze dreigingen kunnen zich ten eerste richten tegen de menselijke autonomie. Alle in de literatuur genoemde complotnarratieven veronderstellen namelijk het nastreven van bepaalde macht of het inperken van vrijheden van de groepen in de samenleving waartegen de kwaadaardige samenzweerders zich keren. In het soevereine burger-narratief vormt deze dreiging de kern.

Ten tweede biedt de literatuur zicht op religieuze dreigingen. Er zijn twee typen te ontwaren: enerzijds narratieven die een dreiging *vanuit* bepaalde religieuze overtuigingen veronderstellen (bijvoorbeeld het joodse geloof) en anderzijds narratieven die juist op een dreiging *naar* religies wijzen (bijvoorbeeld tegen de islam). Afhankelijk van tijd en plaats zijn verschillende religies daarbij afwisselend als de bedreigde partij of de bedreigende partij aangemerkt.

Een derde categorie dreigingen die in de beschrijvingen van de meeste complotnarratieven te herkennen zijn, betreffen de politieke en economische dreigingen. De economische dreigingen zijn in de literatuur steevast ingekaderd in een politieke context. Soms overheerst de politieke context; denk aan de moord op president Kennedy. Vaak vermengen economische belangen zich met politieke belangen in de strijd om de wereldmacht, bijvoorbeeld conglomeraten van de Big Pharma, het World Economic Forum en mediamagnaten.

Een vierde categorie dreigingen die uit de complotnarratieven in de geanalyseerde literatuur naar voren komt, betreft culturele dreigingen. De actuele narratieven die dergelijke dreigingen centraal stellen, worden in de literatuur getypeerd als extreemrechts en conservatief. Het gaat aan de ene kant om migratie-gerelateerde dreigingen en aan de andere kant om

dreigingen door progressieve of linkse geluiden die worden weggezet als 'woke'. De kwaadaardige elites in deze narratieven zijn de actoren die migratie zouden stimuleren, waaronder de linkse 'elite' die de westerse beschaving om zeep helpt door de deur voor massamigratie open te zetten en zo moedwillig het eigen volk te verraden.

Bedreigingen voor gezondheid en milieu vormen de vijfde categorie. Op het gebied van gezondheid kwamen uit de literatuur narratieven naar voren over het coronavirus, AIDS, 5G, chemtrails, de rol van de farmaceutische industrie en invloedrijke personen en gezondheidsorganisaties. Bedreigingen op het gebied van milieu worden volgens de literatuur juist ontkracht in complotnarratieven. In het bijzonder de klimaatcrisis en stikstofproblematiek zouden bedenksels zijn van een kwaadaardige elite om de bevolking te beheersen.

Een laatste categorie wordt gevormd door technologische of buitenaardse dreigingen. Voor technologische dreigingen wordt in de geanalyseerde literatuur verwezen naar transhumanisme. Transhumanisme is een bestaande beweging die ernaar streeft om de menselijke soort te verbeteren en sterfelijkheid tegen te gaan middels wetenschap en technologie. In complotnarratieven over transhumanisme zouden deze technologische middelen worden ingezet om de bevolking te onderwerpen. Buitenaardse dreigingen kwamen terug in literatuur over de door David Icke genoemde buitenaardse 'reptielen' die als schaduwregering de kwaadaardige elite zouden vormen. Andere narratieven presenteren buitenaardse wezens en het contact daarmee echter als positief, in overeenstemming met een esoterische focus op 'spirituele ontwaking' die deze wezens zouden helpen bevorderen.

In de literatuur over de subnarratieven komen geregeld meerdere dreigingen tegelijkertijd naar voren. Er bestaat dan ook onderlinge overlap en overlap met het narratief over de kwaadaardige elite. Die overlap geldt allereerst voor welke actoren de kwaadaardige elite vormen, wie er het slachtoffer is en wat de agenda is. Bij de kwaadaardige elite zijn er enkele 'usual suspects' die in diverse complotnarratieven terugkeren: de Joden, de illuminati, de vrijmetselaars, de Rockefellers, de Rotschilds, de farmaceutische industrie, regeringsleiders, koningshuizen en invloedrijke personen zoals George Soros en Bill Gates, inclusief verwijzingen naar vaak een of meerdere van deze partijen als 'de Cabal', cultuurmarxisten, moslims, en vluchtelingen. Afhankelijk van tijd en plaats kan de elite ook gevormd worden door imperialistische en koloniale Westerse machten. Vele subnarratieven worden volgens de literatuur gekenmerkt door esoterische elementen, spiritualiteit en religie. Overigens volgt uit de literatuur dat diverse narratieven de elite ofwel '*the real puppetmaster*' en de handlangers onderscheiden. Tot die handlangers worden onderwijs en mainstreammedia gerekend.

Daarnaast zouden 'elites' en 'groepen' elkaar afwisselen in de narratieven. Het heeft er schijn van dat 'kwaadaardige elites' meer dan voorheen complotnarratieven kenmerken, maar ook nu nog richten narratieven zich vaak tegen minderheden die niet een elite vormen. Wel vindt er volgens de

literatuur, vooral in rechtspopulistische varianten, vermenging plaats van elites en minderheden: de linkse elite is onder meer kwaadaardig omdat ze minderheden voorrang geven boven de eigen bevolking. Door de verwevenheid met populisme, dat in de kern een strakke scheiding tussen een kwaadaardige elite en een onschuldig volk postuleert, raakt vanzelf alles wat met de 'elite' wordt geassocieerd – instituties in de brede zin van het woord – ook besmet.

Tevens worden er elites geconstrueerd: groepen die op basis van feitelijke gegevens over politieke en economische macht als elite gezien kunnen worden, presenteren zich als slachtoffer van een geconstrueerde elite wiens macht cultureel-marxistisch bepaald zou zijn en zou liggen in de culturele sector, of in internationale instellingen of de Deep State. Door een beeld op te roepen van een almachtige vijand die uit is op vernietiging van de samenleving, probeert de feitelijk elite de eigen machtspositie verder uit te bouwen. Deze signalering is niet nieuw voor deze tijd: ook historische teksten wijzen er op hoe elites in de loop van de geschiedenis de eigen macht hebben proberen te beschermen door anderen in complotnarratieven als het gevaar aan te wijzen.

3 | Tijd, plaats, ontstaan en historische continuïteit

In de historische analyses binnen de literatuur komen diverse beelden over samenzweringen naar voren uit de Romeinse tijd, de Middeleeuwen tot in latere eeuwen. De van samenzweringen betichte groepen vallen volgens diverse auteurs onder de categorie van minderheden en buitenstaanders, al wordt hun in de narratieven vaak veel macht toegedicht. De complotnarratieven die we vandaag de dag kennen, zouden pas vanaf de late Middeleeuwen zijn ontstaan en in de Renaissance duidelijk te herkennen zijn. Samenzweerders die in de historische studies terugkwamen zijn religieuze en politieke concurrenten, geheime genootschappen en buitenstaanders en migranten. De religieuze groepen die ter sprake kwamen zijn: heidenen, ketters, kruisvaarders, Joden, protestanten, katholieken, jezuïeten. Voorbeelden van politieke tegenstanders die verdacht werden gemaakt zijn de jakobijnen en in de recentere geschiedenis communisten (of bolsjewisten) die vandaag de dag te herkennen zijn in de angst voor 'cultureel marxisme'. De geheime genootschappen zijn de meest invloedrijke groepen die volgens de geanalyseerde teksten een rol zijn blijven spelen tot in hedendaagse complotnarratieven: de vrijmetselarij en de illuminati. Voorts zijn – vergelijkbaar aan het huidige The Great Replacement narratief – buitenstaanders en migranten door de eeuwen heen verdacht gemaakt, vanuit de culturele dreiging die van de migranten uit zou gaan, daardoor in sommige gevallen geholpen door politieke tegenstanders van degenen die zich bedreigd voelden.

In de literatuur wordt het ontstaan van complotnarratieven soms in de context van tijd en plaats besproken. Deze context beïnvloedt wie als

samenzweerders worden gezien en wat hun agenda is. Veelvuldig vindt zowel internationale verspreiding als lokale inkleuring of verknoping plaats.

In de literatuur wordt er voorts op gewezen dat door het internet het geografisch denken in termen van herkomst en daaropvolgende verspreiding van complotnarratieven niet langer alleen afdoende is. Hedendaagse complotnarratieven ontstaan op sociale mediaplatforms en verspreiden zich zo over de wereld. Door de opkomst van de sociale media kunnen complotaanjagers hun boodschappen nu direct afleveren bij bij hun publiek, ongefilterd door de poortwachterfunctie van de traditionele media. Daarnaast maken nieuwe media de 'vijand' zichtbaar en herkenbaar, waardoor de aandacht in complotnarratieven verschoof van vaag omschreven groepen als de vrijmetselaars, naar concrete publieke figuren als hoofdrolspelers in het complot. Nieuwe mediakanalen zouden ook hebben bijgedragen aan een verschuiving van een extrene naar een interne vijand. Hier past echter wel de kanttekening bij dat zogenaamde 'vijfde colonnes' nooit ver weg waren in complotnarratieven en dat 'oudere' vormen van complotnarratieven, waarbij de pijlen vooral worden gericht op minderheden, bepaald niet verdwenen zijn, aldus de literatuur.

De opkomst van sociale mediaplatforms neemt in de literatuur eveneens een belangrijke plek in. Deze opkomst zou complotnarratieven zichtbaarder hebben gemaakt door toegenomen verspreiding met mondiale proporties. Bovendien zijn nieuwe spelers komen boven drijven, zoals influencers. Complotnarratieven zouden ook een aantrekkelijk verdienmodel zijn geworden. Vermengd met humor, ironie en spelelementen zijn complotnarratieven volgens de literatuur op meerdere manieren onderdeel geworden van de moderne cultuur.

4 en 5 | Omvang, groeipotentieel en verspreiding

Omvang en groeipotentieel van complotnarratieven over een kwaadaardige elite zijn lastig op een valide manier te bepalen. In het algemeen wordt in de literatuur niet duidelijk wat onder 'groeipotentieel' kan worden verstaan. Bovendien wijst onderzoek er op dat complotnarratieven niet hermetisch en 'monological' hoeven te zijn en dat de overloop naar reguliere kritiek, culturele interesses of spelbeleving poreus is.

Valide data over omvang en groeipotentieel van complotnarratieven over een kwaadaardige elite ontbreken, omdat er nog weinig methodologische en conceptuele helderheid, laat staan overeenstemming bestaat, over hoe omvang en groeipotentieel gemeten moeten worden. De actuele hausse aan digitaal gestuurd onderzoek op sociale mediaplatforms, levert een rijk informatiebeeld op, maar niet noodzakelijkerwijs antwoord op de vraag naar omvang en groeipotentieel. Wel is er in de literatuur, op basis van ook kwalitatieve analyses, redelijk veel overeenstemming over het feit dat het geloof in complotnarratieven tot de culturele mainstream is gaan behoren en de taal is geworden van invloedrijke actoren met politieke en economische

macht. Deze conclusie wordt soms betwist: er zou juist een lange traditie bestaan van complotdenken door personen met macht en invloed en de huidige complotnarratieven zijn misschien duidelijker zichtbaar, maar daarmee nog niet invloedrijker dan voorheen.

Een andere manier om naar omvang en potentieel te kijken, is vanuit de in de literatuur genoemde condities voor het ontstaan en de verspreiding van narratieven over kwaadaardige elites. Bevorderende condities, zoals maatschappelijke crises en ingrijpende transformaties, een laag vertrouwen in instituties, een alternatieve media-ecologie, (corruptie)schandalen, een sterke internationale rechts-populistische en rechts-radicale beweging die deels het narratief over kwaadaardige elites incorporeert en uitdraagt en een ontologisch onveilig toekomstperspectief, zijn volop aanwezig en vormen een indicator voor de verwachting dat complotnarratieven over kwaadaardige elites in de toekomst verder kunnen groeien. Bevorderende condities zijn ook de fluïditeit en het eclectisch karakter van complotnarratieven: ze incorporeren makkelijk nieuwe gebeurtenissen in hetzelfde kernverhaal.

In de literatuur bestaat nog relatief veel onduidelijkheid over de invloed van complotnarratieven op democratische instituties. Komt het afnemend vertrouwen in de politiek bijvoorbeeld door de verspreiding van complotnarratieven, of ligt het probleem eerder bij de politiek? En hoe wezenlijk zijn de complotnarratieven voor degenen die er waarde aan hechten?

6 | Factoren in verband met de populariteit

Het overkoepelende beeld vanuit de geanalyseerde literatuur is dat een veelheid aan factoren een rol speelt bij de opkomst, verspreiding en populariteit van complotnarratieven. Deze factoren variëren van het niveau van het individu tot de directe sociale omgeving en de bredere maatschappelijke context. Gekeken naar het maatschappelijke niveau, is een indeling mogelijk in factoren rondom de historische context, het bestaan van complexiteit en crises, de politieke en economische context, inclusief de rol van populisme, postmoderniteit en laat-kapitalisme en culturele factoren. In meerdere teksten komt terug hoe zulke ingrijpende veranderingen complotnarratieven voeden door de complexiteit en belevingen van crisis die met die veranderingen gepaard gaan.

Daarnaast signaleren de auteurs van de geanalyseerde teksten nog andere politieke en economische ontwikkelingen die bij complotnarratieven een rol spelen. Deze factoren betreffen in het bijzonder de rol van machtsmisbruik en repressie, een laag bruto nationaal product, beroepsonzekerheid en het handelen van elites in de vorm van corruptie of door het verspreiden van complotnarratieven als strategie om macht te behouden. Dit is ook gerelateerd aan wantrouwen tegen de macht.

In de geanalyseerde teksten is de symbolische functie van complotnarratieven een van de meest genoemde culturele factoren in

verschillende historische en geografische contexten. Deze functie kenmerkt zich door de morele motieven die er in de complotnarratieven liggen besloten en de in religie en cultuur verankerde dualistische denkbeelden. Op momenten van maatschappelijke crisis, zouden complotnarratieven een helder, dualistisch onderscheid tussen goed en slecht bieden die een op morele principes gebaseerde strijd verlangt.

Op het niveau van de groep komen in de geanalyseerde teksten verschillende factoren terug. Deze vallen uiteen in aan de ene kant percepties van marginalisatie en (relatieve) deprivatie en aan de andere kant daarmee verbonden ingroup en outgroup mechanismen die complotnarratieven voeden, waaronder sociale identiteit en belonging. In de literatuur komen op groepsniveau uiteenlopende belevingen naar voren over het verband tussen de bedreiging, marginalisatie en deprivatie van de eigen groep en het geloof in complotnarratieven waarin andere groepen in de samenleving als het problematische zondebok worden geïdentificeerd. Deze gevoelens van dreiging en marginalisatie zijn te verbinden met de constatering van Douglas en Sutton dat er onder veel complotnarratieven historische trauma's en een collectieve angst liggen die zich vertalen naar een sociale identiteit als slachtoffer. De identificatie van een zondebok maakt het niet alleen mogelijk om tegenslagen aan een externe ander toe te schrijven maar ook om het beeld en gevoel over de eigen ingroup te verbeteren. Zo kan dit mechanisme bijdragen aan een positieve groepsidentiteit en aan een gevoel van belonging.

In onderzoek naar complotnarratieven zijn factoren op het niveau van het individu het meest onderzocht. Deze factoren lopen uiteen van persoonlijke kenmerken, emoties, cognitieve factoren en existentiële, epistemische of sociale motieven. Een deel van de literatuur onderzoekt de relatie tussen complotdenken en psychopathologie, die niet conclusief blijkt te zijn. Bij cognitieve verklaringen is de aanname dat degenen die in complotnarratieven geloven, logische denkfouten begaan, zoals attributiefouten of *confirmation bias*. Bij persoonlijkheidstrekken die een verband laten zien met het geloof in complotnarratieven is gekeken naar de rol van sensatie zoeken en de zogenaamde 'dark triad' persoonlijkheidskenmerken, namelijk narcisme, Machiavellisme en psychopathie. Meta-evaluaties hebben echter geen significante resultaten gevonden.

Voor het verband tussen geloof hechten aan complotnarratieven en demografische factoren geldt eveneens dat de uitkomsten tegenstrijdig zijn. Enerzijds is er onderzoek dat wijst op grote heterogeniteit binnen groepen die in complotnarratieven geloven. Daartegenover staat onderzoek dat een verband ziet met gender, opleidingsniveau, sociale positie en politieke oriëntatie.

Onderzoek heeft zich ook gericht op de motieven van aanhangers van complotnarratieven, waarbij drie soorten motieven worden onderscheiden: epistemische, existentiële en sociale motieven. Epistemische motieven verwijzen naar de behoefte aan heldere en duidelijke verklaringen voor ongewenste en ingrijpende gebeurtenissen en ontwikkelingen. Bij existentiële motieven gaat het om de behoefte van mensen om zich veilig en zeker te

voelen en om controle te ervaren in als dreigend ervaren situaties. Sociale motieven gaan om het nastreven van een positief beeld van de eigen groep en voor het individuele niveau een positief zelfbeeld.

Tot slot zijn er eigenschappen van complotnarratieven in de literatuur genoemd die hun voortbestaan helpen begrijpen vanuit de emotionele resonantie die zij bieden met bestaande grieven. Hieruit blijkt bovendien een verband met literatuur waaruit diverse functies van complotnarratieven af te leiden zijn. Samen wijzen deze functies er op dat complotnarratieven onderliggende grieven representeren, grieven die een reële basis kunnen hebben. Dit geldt bijvoorbeeld voor de in deze narratieven besloten kritiek richting machthebbers, die reële vormen van onrechtvaardigheid en tekortkomingen van machthebbers adresseert.

Conclusie

Als antwoord op de onderzoeksvraag kan gesteld worden dat de literatuur wijst op zowel historische continuïteit als verandering in het kwaadaardige elite-narratief. Antisemitische complotnarratieven leven tot op de dag van vandaag voort en worden soms in een nieuw jasje gehesen, zoals het 'nieuwe' complot QAnon dat onder meer refereert aan de oeroude bloedsmaad. Ook pandemieën en ziektes staan garant voor een historische continuïteit van complotnarratieven over kwaadaardige elites of groepen. In zijn algemeen geldt dat crises of ingrijpende sociale transformaties een goede voedingsbodem zijn voor het ontstaan van nieuwe, of heropleving van bestaande complotnarratieven.

Maar er zijn ook verschillen. Volgens de literatuur zijn hedendaagse complotnarratieven meer ambigu en fluïde, en richten zij zich meer dan vroeger op interne vijanden. In het Westen veranderde de invulling van de 'kwaadaardige elite' mede onder invloed van globalisering, de postmoderne cultuur en sociale media: het 'systeem' is de kwade macht die de belangen van het volk doelbewust schaadt. Het 'systeem' krijgt soms naam en rugnummer. Internationale instituten zoals de Verenigde Naties, het World Economic Forum of de EU. Soms is het persoonlijk: families als de Rothschilds, George Soros, of Bill Gates. In landen die in het verleden onder het juk van koloniale mogendheden gebukt gingen, is het kwaadaardige systeem niet zelden de voormalige kolonisator met een imperialistische agenda. Tegelijktijdig zijn er ook nog steeds resten van 'oude' narratieven over minderheden; de Joden zijn nooit ver weg, vluchtelingen vernietigen de cultuur en zijn uit op een machtsovername, de LHBTQ+-gemeenschap en het feminisme vernietigen het gezin. In het populistisch-rechtse discours worden deze smaken met elkaar verbonden. De elite is links, en kwaadaardig omdat ze de belangen van de blanke bevolking verraden. Momenteel is wereldwijd een conservatieve en soms reactionaire beweging in opkomst tegen de ideeën en geloofsartikelen van de Verlichting; de beweging grijpt terug op het romantisch nationalisme, waarin communisten en socialisten,

vrijdenkers, Joden en buitenlanders altijd al de vijanden van bloed, bodem en natie vormden.

In de literatuur komt het thema 'macht' vooral aan bod in historische studies. Daarin is aandacht voor de actoren die complotnarratieven inzetten voor politieke, economische of religieuze doelen en belangen en veel minder aandacht voor allerlei individuele karakteristieken van degenen die meegaan in de narratieven. De verklaring kan zijn dat in historisch materiaal dergelijke data ontbreken. Het kan ook duiden op een dominantie van politieke en wetenschappelijke paradigma's waarin psychologische, individuele verklaringen tegenover onderzoek naar machtsstructuren en -effecten. Dit roept vragen op over de positie van wetenschap ten opzichte van de macht. De paradox is dat complotnarratieven die leemte opvullen: zij wijzen juist op de rol van macht ter verklaring van maatschappelijke problemen. Maar de relatieve afwezigheid van onderzoek naar macht kan ook een reflectie zijn van een veranderende maatschappelijke werkelijkheid waarin de 'macht' moeilijker te lokaliseren is. Vragen naar de rol van macht zouden welkome sturing kunnen bieden aan vervolgonderzoek.

Wat ten slotte in de literatuur veel verondersteld wordt, maar nog weinig empirisch onderzocht en evenmin tot de onderzoeksvragen van deze studie behoorde, is het idee van de schadelijkheid van het geloof in narratieven over een kwaadaardige elite, maar ook van de schadelijkheid van maatschappelijke reacties op deze narratieven. Dit zijn kwesties die nader onderzoek verlangen. Daartegenover staat dat wantrouwen richting de politiek niet per definitie betekent dat de democratische rechtsorde onder druk staat, zo stelde de adviescommissie Versterking Weerbaarheid Democratische Rechtsorde (2023, p. 30). Blind vertrouwen is net zo problematisch als blind wantrouwen. Gezonde scepsis is een democratische deugd. Kritische burgers met gering politiek vertrouwen kunnen onder bepaalde voorwaarden een nieuwe impuls geven aan het democratisch proces. Juist de democratische rechtsorde is gestoeld op een zekere mate van wantrouwen, op het inzicht dat macht corrumpeert en daarom altijd tot verantwoording moet worden gedwongen en uitgedaagd door tegenmacht.

1. Inleiding

"They don't silence us for posting false information….They silence us for exposing their agenda". Deze tekst uit een via Telegram gedeelde meme weerspiegelt een kerngedachte van wat in Nederlandse beleidscontexten bekend is komen te staan als het "kwaadaardige elite-narratief". Volgens de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst AIVD (2023) bestaat de essentie van dit narratief uit de overtuiging "dat er een kleine, internationale, 'kwaadaardige elite' aan de macht is die handelt vanuit een geheim 'groter' plan" (p. 16). Het grotere plan zou zich richten op het onder controle krijgen van de wereldbevolking middels onderdrukking en/of het gedeeltelijk laten sterven van de wereldbevolking (AIVD, 2023; AIVD, 2024). De afgelopen jaren is de zichtbaarheid van ideeën die tot dit narratief kunnen worden gerekend in Nederland en wereldwijd toegenomen onder invloed van verschillende maatschappelijke ontwikkelingen, variërend van het presidentschap van Donald Trump in de VS tot maatregelen tegen het coronavirus en de oorlog in Oekraïne (Harambam & Aupers, 2020; Geelhoed, De Koster & Cools, 2022).

Volgens de autoriteiten ondermijnt het narratief de legitimiteit van de wetgevende, uitvoerende, en/of rechtsprekende instituties en de 'traditionele' media en wetenschap. Ook wordt het narratief verweten het publieke vertrouwen aan te tasten in de instituties, en in de bestuurders die namens deze instituties verantwoordelijkheid dragen. De AIVD situeert het "kwaadaardig elite-narratief" in een milieu dat gekenmerkt wordt door "anti-institutioneel extremisme". De term anti-institutioneel extremisme kwam in zwang in de context van de protesten tegen het coronabeleid in 2021 en 2022. Volgens de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) was er binnen deze protesten een "radicale onderstroom" die werd en wordt gevoed door complottheorieën waarin vooraanstaande personen, bewindvoerders en uitvoerders van het beleid worden ontmenselijkt omdat zij worden beschreven als "reptielen", "bloed drinkende pedofielen", "vijanden van de vrijheid" en "verdedigers van de dictatuur". Verder stelde de NCTV, dat de onderstroom zich in een wereld leek te wanen waarin de burger in een permanente staat van oorlog verkeert met de overheid. Vanuit deze onderstroom kwam de roep om personen die deel uitmaken van de elite te arresteren en te berechten in tribunalen. Sommigen riepen vanuit die onderstroom zelfs op om de 'schuldigen' te doden. Het eclectische karakter van de protesten maakte de duiding ervan in termen van ideologische of politieke afbakening echter ingewikkeld (Frens, Van Buuren, & Bakker, 2023; Van Buuren, 2023).

Aanleiding voor dit onderzoek

De term "kwaadaardig elite-narratief" is een relatief nieuw begrip, dat in Nederland is geïntroduceerd door de AIVD en de NCTV. In de wetenschap is het geen gangbaar of ingedaald concept. Het begrip lijkt geladen met bepaalde associaties: vertrouwen/wantrouwen, (tanende) legitimiteit, anti-institutionele sentimenten en complottheorieën. Hoewel de term nieuw is, zijn de onderliggende fenomenen besloten in de genoemde associaties dat niet. Tegelijkertijd roepen actuele ontwikkelingen rondom en de onbestendigheid van deze fenomenen tal van vragen op: wat is de inhoud van het "kwaadaardige elite-narratief" en onderliggende subnarratieven, wat zijn de historische achtergronden, wat is de aantrekkingskracht, de omvang en het groeipotentieel? Dit onderzoek voorziet daarmee in de door de NCTV gearticuleerde kennisbehoefte om een beter beeld te verkrijgen van het "kwaadaardige elite-narratief".

Dat vraagt om te beginnen om een nadere precisering en afbakening van het begrip "kwaadaardige elite-narratief". Hoe verhoudt het zich bijvoorbeeld tot complottheorieën waarin doorgaans ook elites figureren die het niet goed voor hebben met de bevolking? En waarin verschillen complottheorieën (of kwaadaardige elite-narratieven) van legitieme elitekritiek of systeemkritiek? Begrippen als 'kwaadaardige elite' en 'complottheorie' hebben doorgaans een pejoratieve betekenis waarmee overtuigingen buiten de politieke en maatschappelijke discussie worden geplaatst en zo gedelegitimeerd. Daarmee hangt ook de vraag samen hoe schadelijk complottheorieën of kwaadaardige elite-narratieven zijn. Dit wordt vaak verondersteld en geponeerd, maar lang niet altijd is even duidelijk waarop dit idee gebaseerd is en hoe het (empirisch) onderbouwd is. Hoewel de veronderstelde schadelijkheid van deze narratieven buiten de reikwijdte van dit onderzoek valt, gaan we in hoofdstuk drie uitgebreid in op de kwaadaardigheid en de relatie tot complottheorieën. Voor nu volstaat de uitleg dat de 'kwaadaardigheid' van de elite gesitueerd zal zijn in de doelen waarvan verondersteld wordt dat ze die doelbewust nastreven. De bredere term 'complotnarratieven' zal het startpunt zijn van het literatuuronderzoek omdat in definities van complotnarratieven zowel het idee van kwaadaardige intenties ligt besloten, als het idee van een machtige groep – of veronderstelde machtige groep – die aan de touwtjes trekt.

Ook de term 'narratief' verdient nadere uitleg. Een narratief is meer dan een verhaal; het gaat om een structuur en techniek van vertellen, bijvoorbeeld door een bepaalde volgorde van gebeurtenissen centraal te zetten of een perspectief naar voren te halen. Het gaat in wezen om betekenisgeving aan wat anders losse feiten of gebeurtenissen zouden kunnen zijn. In complotnarratieven is een terugkerend perspectief bijvoorbeeld dat 'alles met alles' samenhangt en dat niets toevallig plaatsvindt of het resultaat is van pech of een samenloop van omstandigheden. We kijken dus naar die vorm en eenheid, en niet in eerste instantie naar een bepaald sentiment ('wantrouwen'). In het narratief over een 'kwaadaardige elite' ligt bovendien

een actorperspectief besloten; het zijn deze kwaadaardige actoren die verantwoordelijk worden gehouden voor de volgorde aan gebeurtenissen en de samenhang daartussen.

Daarnaast suggereert 'narratief' een zekere mate van coherentie, consistentie en logica. De afgelopen jaren constateren sommige onderzoekers echter dat complotnarratieven minder coherent zijn dan voorheen – "*conspiracy without the theory*" – of in het geval van QAnon als 'losse kruimels' worden uitgestrooid waarna het aan de volgers is om er een eigen verhaal van te maken (Muirhead en Rosenblum, 2020; Zuckerman, 2019). Bovendien laat de invloed van de sociale media zich in meerdere opzichten gelden. Bijvoorbeeld door de opkomst van de 'meme', afbeeldingen die (met toevoeging van een paar woorden) een verhaal vertellen of een boodschap of symbolische betekenis overdragen en zich razendsnel over sociale media verspreiden. In strikte zin is een meme wellicht geen 'narratief'. Toch beschouwen we voor dit onderzoek memes en andere nieuwe digitale vormen als narratieven, bij gebrek aan beter woord. Tevens laat dit zien dat 'complotnarratieven' niet statisch zijn, maar zowel naar inhoud, als naar vorm en eenheid kunnen muteren. Juist die veranderingen – zoals ze terugkomen in de literatuur - zijn interessant om te bezien.

Het dynamische karakter van complotnarratieven laat zich ook terugzien in zowel de verschillende subnarratieven die kunnen worden onderscheiden, als de vermenging die plaatsvindt tussen subnarratieven. De AIVD onderscheidt bijvoorbeeld diverse subnarratieven binnen het narratief van de 'kwaadaardige elite'. In het eerste subnarratief staat de beschuldiging van kinderhandel en satanisch kindermisbruik door de kwaadaardige elite centraal. Het tweede subnarratief richt zich meer op het 'woke' gedachtegoed dat de elite opdringt aan de bevolking. Onder het 'woke'-gedachtegoed wordt niet alleen de LHBTIQ+-emancipatie geschaard, maar ook opvattingen en beleid rondom klimaat, stikstof en migratie. In het derde subnarratief, aangeduid als conspiritualiteit, vermengen (doorgaans uiterst rechtse) complottheorieën zich met religieuze en spirituele noties over de strijd tussen Goed en Kwaad (Ward en Voas, 2011). God, dan wel een andere entiteit, zou de mens het recht geven om de 'kwaadaardige elite' niet te gehoorzamen of om een spirituele oorlog tegen de 'kwaadaardige elite' te voeren. In het vierde subnarratief overheerst de notie dat de macht van de Nederlandse overheid niet legitiem is en wet- en regelgeving niet nageleefd hoeft te worden. Deze zogenaamde soevereinen streven een parallelle samenleving na (Van Buuren, 2024). Over hoe deze subnarratieven in te delen zijn, verschillen de meningen. In dit rapport maken wij in hoofdstuk drie op basis van de analyse een alternatieve indeling van de subnarratieven die we tijdens dit onderzoek zijn tegengekomen.

Wetenschappers benoemen de vermenging van subnarratieven als "*monologicality*". Dat wil zeggen dat personen die een van dergelijke (sub)narratieven omarmen, ook meer geneigd zouden zijn om zich achter andere subnarratieven te scharen, hoewel dat lang niet voor iedereen geldt (Franks, Bangerter, Bauer, Hall & Noort, 2017). Soms worden meerdere

subnarratieven tot een groter geheel gesmeed. Een typerend voorbeeld daarvan is David Icke die verschillende subnarratieven in zijn overkoepelende reptielen-narratief heeft ondergebracht (Harambam & Aupers, 2021), of de "*big tent conspiracy*" QAnon (Zuckerman, 2019), waarin satanistische pedoseksuele elitenetwerken worden vervlochten met het bestaan van een 'Deep State' die op globaal niveau achter de schermen de touwtjes in handen heeft (Van Buuren, 2022, p. 53).

Deze voorbeelden laten bovendien zien dat sommige actuele narratieven in verband staan met historische narratieven. Zo is het anti-semitische narratief rondom de 'Protocollen van de Wijzen van Zion' aan het begin van de twintigste eeuw nog springlevend en heeft dit narratief een geschiedenis die doorloopt tot de twaalfde eeuw. Toen kwam onder invloed van het opkomende christendom het narratief in omloop dat Joden christelijke kinderen zouden ontvoeren en hun bloed zouden drinken, de zogenaamde *blood libel*, te vertalen als bloedsmaad, zoals in hoofdstuk vier van dit rapport uitgebreider ter sprake zal komen (Cools & Siegel, 2022; Mole, 2003; Van Buuren, 2016). Maar ook los van dergelijke historische wortels van actuele narratieven, is bekend dat 'kwaadaardige elite'- of 'complot'-narratieven van alle tijden en plaatsen zijn (Butter & Knight, 2020; Van Prooijen & Douglas, 2017).

In de loop van de jaren zijn er tal van relevante wetenschappelijke publicaties in binnen- en buitenland verschenen over complottheorieën en mensen die geloof hechten aan complottheorieën. Verschillende disciplines – sociologie, psychologie, politieke wetenschappen, culturele studies, criminologie, geschiedwetenschap, antropologie, folklorestudies – hebben zich het fenomeen eigen gemaakt en vanuit diverse invalshoeken en perspectieven geconceptualiseerd, getheoretiseerd en met verschillende methodologieën onderzocht. Wat echter nog ontbreekt, is een overzichtsstudie van dit rijke en gevarieerde veld. Onderhavig onderzoek beoogt om middels een scoping review een overzicht te bieden van hetgeen bekend is over de complotnarratieven vanuit wetenschappelijke en grijze literatuur in binnen- en buitenland. Een scoping review biedt een bredere focus dan bijvoorbeeld een systematische review waarbij de nadruk ligt op het zoeken naar onderbouwing voor evidence-based manieren van werken (Munn e.a., 2018). Waar vanuit dit verschil in focus een systematische review de kwaliteit van de empirische basis van literatuur beoordeelt, richt een scoping review zich op de vraag wat er in de literatuur over een bepaald onderwerp bekend is (Khalil e.a., 2021, p. 157). Voor het doel van deze studie ligt een scoping review voor de hand; daarmee kunnen verschillende facetten, kenmerken en factoren van het 'kwade elite'-narratief en de diverse subnarratieven in kaart gebracht worden.

Bovendien is een scoping review uitermate geschikt voor het op systematische wijze beschrijven en in kaart brengen van kennis die zich kenmerkt door nieuwe ontwikkelingen, complexiteit, heterogeniteit en interdisciplinariteit (Peters e.a., 2022; Peters e.a., 2020). Hier is bij het "kwaadaardige elite-narratief" sprake van door de dynamiek en variëteit in

actuele ontwikkelingen, zoals de schijnbaar toegenomen populariteit en overlap van verschillende subnarratieven in binnen- en buitenland, en de diversiteit aan wetenschappelijke perspectieven van waaruit dit narratief wordt bestudeerd. Een scoping review vormt in dergelijke situaties een geschikte methode om op gestructureerde wijze overzicht te scheppen in de diversiteit en veelheid aan beschikbare kennis betreffende het 'kwaadaardige elite'-narratief.

Om een overzicht te krijgen van de kennis in verschillende taal- en geografische gebieden, zal literatuur in het Nederlands, Engels, Duits, Frans en Spaans in het onderzoek worden betrokken. Verder is in dit onderzoek gebruik gemaakt van interviews met experts in de diverse taalgebieden en uit verschillende disciplines om tot een passende zoekstrategie te komen en voor literatuurtips in hun discipline, taal- en geografische gebied.

Onderzoeksvragen

De overkoepelende onderzoeksvraag die in dit onderzoek centraal staat, luidt:

> *Wat is er uit binnen- en buitenlandse wetenschappelijke en grijze literatuur bekend over de inhoud, de onderlinge verhouding, de historische achtergronden, de omvang, het groeipotentieel en verklaringen voor de populariteit van het complotnarratief over een 'kwaadaardige elite' en de onderliggende subnarratieven?*

Om deze vraag te beantwoorden zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Wat is uit binnen- en buitenlandse wetenschappelijke en grijze literatuur bekend over de inhoud en vorm van het complotnarratief over een 'kwaadaardige elite'?
2. Welke subnarratieven zijn binnen het hoofdnarratief te onderscheiden en hoe verhouden deze zich tot het hoofdnarratief?
3. Wat zijn de historische achtergronden van het hoofdnarratief en de subnarratieven, waar komen deze vandaan en hoe zijn deze ontstaan?
4. Hoe verhouden het hoofdnarratief en de subnarratieven zich tot eerdere narratieven over een 'kwaadaardige elite' en 'kwaadaardige groep' die in de afgelopen eeuwen (van circa 1500 tot heden) bestonden?
5. Wat is er bekend over de omvang – meer specifiek de verspreidingsgraad, reikwijdte en bekendheid – en het groeipotentieel van zowel het hoofdnarratief als de subnarratieven in Nederland?
6. Wat verklaart de relatieve populariteit van zowel het hoofdnarratief als de subnarratieven in Nederland?

Relevantie van dit onderzoek

Ondanks een schat aan wetenschappelijke onderzoek naar de narratieven waarin een kwaadaardige elite centraal staat, ontbreekt wetenschappelijk nog een gestructureerd overzicht van de diversiteit en veelheid aan beschikbare kennis betreffende het "kwaadaardige elite-narratief". Een dergelijk overzicht laat de ontwikkeling van de kennis zien, de trends in onderzoek, zwaartepunten die verschuiven, en de verschillende methodologische benaderingen, maar ook eventuele blinde vlekken of onderbestudeerde thema's. Het is goed om te benadrukken dat we zelf geen nieuw empirisch onderzoek hebben verricht – de review beperkt zich tot overzicht en inzicht zoals die voortkomt uit een analyse van de door ons geselecteerde literatuur. In lijn met de aard van een scoping review, behelst de review ook geen kwalitatieve beoordeling van de literatuur en de verschillende theoretische, conceptuele en methodologische benaderingen. Vooraf zij wel opgemerkt dat uiteraard keuzes in disciplines, theoretische benaderingen en wijze van dataverzameling en -analyse de uitkomsten van de verschillende onderzoeken hebben beïnvloed. In de conclusie zullen we wel wat meer reflecteren op het zich nog steeds snel ontwikkelende onderzoeksveld en de stand van zaken.

Het in kaart brengen van bestaande kennis omtrent het "kwaadaardige elite-narratief" zal niet enkel een wetenschappelijke leemte opvullen, maar kan eveneens bijdragen aan beter geïnformeerde overheids- en overige maatschappelijke reacties op het fenomeen. De populariteit van het "kwaadaardige elite-narratief" laat een gebrek aan vertrouwen in de overheid en andere instituties zien. Daaraan liggen niet zelden reële grieven ten grondslag en het is dan ook nodig dat instituties de hand in eigen boezem moeten steken als het gaat over weggeslagen vertrouwen, zoals ook in dit rapport naar voren zal komen (AIVD, 2023; Harambam, 2020; Keulemans, 2023). De AIVD wijst daarbij op zaken als de toeslagenaffaire en de aardbevingsschade in Groningen, en de bestrijding van de coronapandemie. In een turbulent nationaal en geopolitiek tijdsgewricht is inzicht in bronnen van dit wantrouwen belangrijk. Te vaak en te makkelijk zijn wantrouwende burgers weggezet als 'wappies', slecht geïnformeerde maatschappelijke verliezers of gevaarlijke radicale of extremistische activisten (Van Buuren, 2022).

Leeswijzer

In het vervolg van dit rapport zal allereerst de methodologische aanpak van dit onderzoek worden toegelicht. Daarna vervolgt het rapport met vier resultatenhoofdstukken. Hoofdstuk drie bevat een toelichting op de gekozen terminologie en een verslag van wat er in de geanalyseerde literatuur geschreven is over de inhoud van actuele complotnarratieven waarin een 'kwaadaardige elite' centraal staat. Hoofdstuk vier biedt een historisch

overzicht van deze complotnarratieven in diverse geografische gebieden. Daarbij ligt de nadruk op de periode na 1500, wanneer er volgens diverse auteurs van complotnarratieven in de huidige betekenis van het woord kan worden gesproken. Hoofdstuk vijf gaat in op de verspreiding en de vorm van complotnarratieven door de eeuwen heen. In het zesde en laatste hoofdstuk komen de verschillende factoren aan bod die ter duiding en verklaring van complotnarratieven zijn aangedragen. In de conclusie volgt ten slotte een antwoord op de onderzoeksvragen, een nadere discussie van de resultaten en de belangrijkste implicaties van dit onderzoek.

2. Methoden

De doelstelling van dit onderzoek is het in kaart brengen van wat er uit binnen- en buitenlandse literatuur bekend is over de inhoud en onderlinge verhoudingen van het 'kwaadaardige elite'-narratief en daarmee verbonden subnarratieven, de historische achtergronden, de omvang en het groeipotentieel van deze narratieven. Daarvoor is gekozen voor het uitvoeren van een scoping review, zoals in de inleiding toegelicht.

Bij het voorbereiden en uitvoeren van de scoping review zijn verschillende stappen ondernomen en methoden gebruikt. Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de onderzoeksactiviteiten en de methodologische afwegingen die daarbij zijn gemaakt vanaf het uitwerken van de afbakening van het onderzoek en formuleren van de zoekstrategie tot de werkwijze bij de kwantitatieve zoekslag, de expertinterviews, de kwalitatieve selectie en de uiteindelijke analyse van de geselecteerde literatuur.[1]

2.1 Afbakening

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, is een duidelijke afbakening van de scoping review noodzakelijk. Deze afbakening heeft betrekking op het type literatuur dat in de review mee is genomen, de vindplaats, tijd en taal. Een geografische afbakening is niet gemaakt. Het doel van dit onderzoek is om relevante narratieven in de hele wereld in kaart te brengen via dit onderzoek.

Wat betreft het type literatuur is zowel wetenschappelijke literatuur als grijze literatuur in dit onderzoek betrokken, zoals al in de onderzoeksvragen is verwoord. Onder grijze literatuur verstaan we beleidsrapporten, onderzoeksrapporten en proefschriften. Een beperking die daarbij geldt, is dat enkel digitaal beschikbare literatuur in aanmerking kwam. Dit betekent dat literatuur ofwel (open-access) online beschikbaar moest zijn of via de bibliotheken van de Erasmus Universiteit Rotterdam of de Universiteit Leiden te raadplegen zijn.

Een tweede aspect voor de afbakening betreft de databanken die wij hebben gebruikt om de genoemde literatuur te vinden. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de twee meest toonaangevende wetenschappelijke databanken: Web of Science en Scopus voor de wetenschappelijke literatuur. De grijze literatuur is gevonden via OpenAlex, aangevuld door een selectie via websites van bekende instanties, zoals de NCTV in Nederland en het internationale Institute for Strategic Dialogue (ISD) [2].

[1] Vanwege de interviews met experts is toestemming voor het onderzoek aangevraagd en verkregen bij de ethische commissie van de Erasmus School of Law. Daarvoor is gewerkt met een datamanagementplan en een toestemmingsformulier.

[2] Deze route voor het vinden van grijze literatuur bleek het meest realistisch door problemen met het systematisch verwerken van zoekresultaten van bijvoorbeeld Google Scholar, waar

Het derde punt van afbakening betreft tijd**.** Voor dit onderzoek is gezocht naar literatuur die is gepubliceerd in de periode 1970 tot eind maart 2025. Deze periode ligt voor de hand doordat omstreeks de jaren zeventig van de vorige eeuw de omslag zou hebben plaatsgevonden van narratieven over 'kwaadaardige minderheden' naar narratieven over 'kwaadaardige elites' (Campion-Vincent, 2003).

Ten vierde is voor dit onderzoek literatuur in het Nederlands, Engels, Frans, Duits en Spaans meegenomen. Deze afbakening heeft tot gevolg dat bepaalde gebieden in de geselecteerde literatuur ondervertegenwoordigd zijn. Dit geldt vooral voor Aziatische landen, hoewel ook daar in de geselecteerde literatuur informatie over te vinden was. De afbakening maakt het al met al mogelijk om de meest invloedrijke en voor Nederland relevante taalgebieden bij het onderzoek te betrekken.

2.2 Zoekstring

De eerste vervolgstap was om een zo volledig mogelijke zoekopdracht te formuleren, in verschillende talen, om tot een eerste selectie van literatuur te komen. Deze zoekopdracht is vormgegeven als een 'zoekstring' waarin een reeks zoektermen is gecombineerd. Bij de formulering van deze zoekstring zijn we niet enkel van de term "kwaadaardige elite-narratief" uitgegaan, maar hebben we ook breder gezocht, met termen zoals "conspiracy".

In het eerste deel van de zoekstring zijn daarom verschillende vormen van "conspiracy" gedekt, zodat zowel variaties op zoektermen als gerelateerde termen (bijv. "conspiracy beliefs" en "anti-government") worden meegenomen. Het gebruik van de asterisk (*) draagt eveneens bij aan het meenemen van varianten op zoektermen, zoals enkelvoud en meervoud, bijvoorbeeld "conspiracy" en "conspiracies".

Vervolgens hebben we gebruik gemaakt van AND om ervoor te zorgen dat in aanvulling op een van de eerste termen ten minste één van de termen uit de tweede groep aanwezig is. Deze tweede groep bevat termen die betrekking hebben op de opgestelde deelvragen, zoals bijvoorbeeld: "popularity" (deelvraag 6) en "roots" (deelvraag 3). Tot slot draagt de toevoeging van OR ("evil elite*)" eraan bij dat wanneer de termen 'evil' en 'elite' samen voor zouden komen in combinatie met een van de basistermen, deze per definitie in de zoekresultaten terecht komen. De reden om alle zoektermen in een string te zetten, is dat zo kan worden voorkomen dat de zoekresultaten binnen een database veel herhalingen bevatten. De complete gebruikte zoekstring luidt als volgt:

(("conspiracy" OR "conspirac*" OR "anti-institutional" OR "anti-government" OR "anti-governmental") AND (content* OR narrative* OR elite OR evil OR form* OR variation* OR understand* OR factor* OR meaning* OR explanation* OR history OR roots OR scope OR spread OR popularity OR overlap OR fusion OR diversification OR "elite critique" OR "power abuse" OR spirituality OR religion OR censorship OR "freedom of expression" OR legitimacy OR trust OR culture* OR knowledge OR esoteric*)) OR ("evil elit*")

Deze Engelstalige zoekstring hebben we vertaald naar het Nederlands, Duits, Frans en Spaans (zie bijlage 1). Daarvoor hebben we gebruik gemaakt van google translate, eigen taalkennis, en van publicaties in de betreffende talen om naar gangbare terminologie in deze taalgebieden te kijken. Bovendien hebben we de zoektermen en de string als geheel met zowel het Future Library Lab van de universiteitsbibliotheek van de Erasmus Universiteit besproken als met de geïnterviewde experts.

In totaal heeft deze zoekslag tot 7.743 publicaties in Scopus en 5.752 publicaties in Web of Science geleid, zoals in figuur 1 weergegeven.

Figuur 1 | Overzicht zoekresultaten naar database en taal

	Scopus	Web of Science	Open Alex
Engels	7.592	5.684	57
Nederlands	14	6	
Duits	30	10	
Frans	82	47	3
Spaans	25	5	
Totaal	7.743	5.752	60

Bij OpenAlex bedroeg het totaal aantal zoekresultaten bij de onderzoeksrapporten en dissertaties 307. Hier zat echter een groot aantal masterscripties bij en publicaties die in andere talen dan de talen in dit onderzoek waren geschreven. Ook niet-relevante publicaties zijn er uitgefilterd, waardoor we enkel de cijfers kunnen presenteren van de in beginsel relevante rapporten en proefschriften die de zoektocht via OpenAlex heeft opgeleverd. De selectie van deze publicaties heeft handmatig plaatsgevonden en is niet meegenomen in de database die door het Future Library Lab is bewerkt ten behoeve van een nadere selectie.

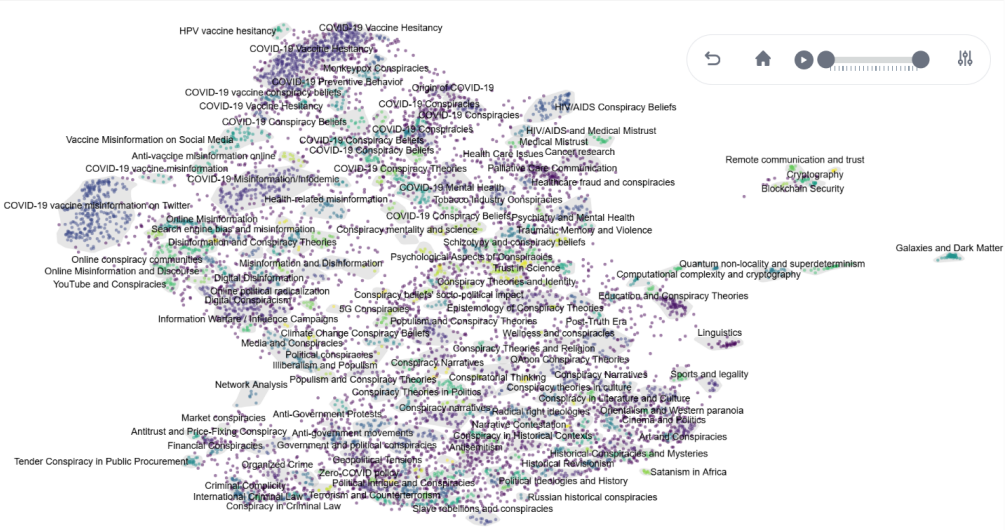
2.3 Ordening via SUMMA en Excel

Tijdens het zoeken en in kaart brengen van de via Web of Science en Scopus gevonden literatuur is samengewerkt met het Future Library Lab (FLL) van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Via deze samenwerking was het mogelijk om een grote hoeveelheid zoekresultaten op inzichtelijke manier te ordenen ter voorbereiding op de nadere selectie voor de kwalitatieve analyse.

Tijdens dit proces heeft het FLL de lijst met zoekresultaten uit Web of Science en Scopus allereerst opgeschoond door herhalingen te verwijderen. Niet alle gevonden publicaties konden in de analyse worden meegenomen om praktische redenen. Voor de 'machine learning' technieken die het FLL gebruikt, geldt als voorwaarde dat publicaties voorzien zijn van een abstract en een DOI. Om deze reden is een deel van de publicaties afgevallen. De

afgevallen publicaties betreffen voornamelijk Engelstalige (book) reviews en overige documenten zoals brieven en notes. Na het opschonen van de gevonden literatuur bleef er een totaal aantal van 7.431 publicaties over. Deze publicaties zijn weergegeven via SUMMA, zie figuur 2. In bijlage 2 is een technische beschrijving te vinden van hoe SUMMA werkt.

Figuur 2 | SUMMA-cloud

Deze kaart is interactief en laat een clustering op thema zien. De kaart biedt de mogelijkheid om te filteren op bepaalde publicaties door zoektermen te gebruiken binnen de categorieën 'titel', 'clustering', 'abstract', 'journal' of 'jaar'. Daarbij is het niet alleen mogelijk om met zoektermen informatie naar boven te halen, maar ook om publicaties, bijvoorbeeld met bepaalde termen daarin, uit te sluiten. Zo konden wij enerzijds teksten filteren die naar verwachting het meest relevant zijn, bijvoorbeeld door de combinatie van de woorden "evil elite" te gebruiken. Anderzijds is het mogelijk om groepen publicaties uit te sluiten die minder relevant blijken. Zo bleek er in de selectie bijvoorbeeld literatuur te zitten over kwantumfysica en over blockchaintechnologie. In die laatste categorie blijkt de term 'conspiracy' gebruikt te worden. Dit is in een andere betekenis dan die wij op het oog hebben, namelijk wanneer er wordt gesproken over gebruikers van blockchain die via onderlinge 'conspiracy' de markt manipuleren.

Een tweede hulpmiddel dat het FLL ons heeft geboden was door de gevonden literatuur aan de hand van de daarbij behorende key words via AI te groeperen in clusters en op onderwerp. Deze 'clusters' en 'onderwerpen' zijn tot stand gekomen door AI te vragen om de key words te ordenen, waarbij de ene prompt om 25 clusters van keywords vroeg en de andere prompt om 50 onderwerpen op basis van de keywords. Aan de hand van deze eerste ordening bleken niet alle clusters en onderwerpen relevant en in een aantal gevallen overlapten zij. Een aanpassing van de clusters en onderwerpen resulteerde in 20 clusters en 44 onderwerpen die in excelbestanden zijn gekoppeld aan de via Scopus en Web of Science gevonden gegevens van de literatuur, zoals titels, auteurs, taal, abstract, DOI. Dit maakte het mogelijk om

de literatuur in de Excel-bestanden niet alleen te filteren op gedownloade gegevens zoals de taal waarin een tekst is geschreven, maar ook op inhoudelijk thema.

Samen boden deze twee technologische hulpmiddelen een waardevolle ondersteuning bij de nadere selectie van de literatuur ten behoeve van de kwalitatieve analyse die in de scoping review centraal stond.

2.4 Aanscherpen zoekstrategie met expertinterviews

Parallel aan de samenwerking met het FLL, hebben we internationale experts gesproken om hun inzichten in het onderzoeksveld, tips voor literatuur en onze zoekstrategie mee te bespreken. In totaal zijn er acht experts geïnterviewd in de periode van februari tot en met juni 2025. Om een zo divers mogelijk perspectief op kennis over het 'kwaadaardige elite'-narratief te krijgen en kennis uit verschillende geografische gebieden en talen mee te kunnen nemen, hebben we experts vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines en uit verschillende taalgebieden gesproken.

Onder de experts bevonden zich twee experts binnen de sociale psychologie, twee binnen culturele studies, een vanuit de antropologie, twee op het terrein van sociologie en een vanuit historische wetenschappen. Twee van hen werkten in het Franse, twee in het Duitse, twee in het Nederlandse en een in het Engelse taalgebied.

Voor de interviews met deze experts is vanwege het verzamelen van (beperkte) persoonsgegevens een ethische procedure doorlopen. Alle deelnemers hebben een toestemmingsformulier getekend. De interviews hebben plaatsgevonden aan de hand van een topiclijst (zie bijlage 3). Daar zijn we flexibel mee omgegaan, afhankelijk van hoe het gesprek verliep. In een geval zijn aantekeningen gemaakt tijdens het gesprek en zijn de kernbevindingen van dat gesprek kort samengevat. De andere interviews zijn online afgenomen, opgenomen en woordelijk getranscribeerd.

De interviews hebben drie dingen opgeleverd. Ten eerste, thema's die volgens de experts van belang waren om tijdens de analyse op te letten. Ten tweede, suggesties voor woorden die in de zoekstring opgenomen dienden te worden. Wat betreft deze eerste twee punten, die overlapten, gaf een van de experts aan dat het van belang was om te zorgen dat er literatuur over het verband tussen populisme en complotnarratieven in de literatuurselectie zou komen. Een andere expert wees in vergelijkbare zin op de relevantie van esoterie. Ten derde hebben de experts ons talloze bruikbare literatuurtips gegeven. In een geval deelde een expert zelfs diens hele literatuurverzameling met ons.

De input uit de interviews kon voor de eerste interviews nog worden meegenomen in de formulering van de zoekstring. De latere interviews leverden daarvoor geen nieuwe informatie op, maar hebben wel geholpen bij het vinden van aanvullende literatuur in de verschillende taalgebieden.

2.5 Kwalitatieve selectie

Omdat de duizenden publicaties die via de verschillende databanken en de experts zijn gevonden een te groot aantal publicaties opleverden voor de kwalitatieve analyse, is er een nadere selectie binnen deze publicaties gemaakt om de scoping review uit te kunnen voeren. Het doel van deze selectie was om een zo divers mogelijk corpus van literatuur samen te stellen om eerder onderzoek naar het "kwaadaardige elite-narratief" in de volle breedte in beeld te krijgen. Om deze brede spreiding te realiseren, zijn vanuit diverse disciplines relevante teksten geselecteerd die op empirisch onderzoek berusten of een overzichtsstudie vormen. Daarnaast was het onze doelstelling om voor alle deelvragen relevante teksten te vinden. Meer concreet beoogden we een variatie in de tijd – van de Middeleeuwen tot het heden – waarbinnen deze narratieven een rol speelden, maar ook diversiteit in de inhoud en vorm van de narratieven, spreiding over geografische en taalgebieden, en het type factoren dat is aangedragen om de populariteit en de verspreiding van deze narratieven duiden.

Om in elk geval de meest relevante en invloedrijke teksten mee te nemen in de analyse, zijn bovendien teksten waarin de term 'evil elite voorkwam (21 publicaties) en die het meest geciteerd waren (19 publicaties) geselecteerd.

Leidend bij die selectie waren dus selectiecriteria die zijn opgesteld met het doel van dit onderzoek en de onderzoeksvragen in gedachten.

Figuur 3 | Overzicht in- en exclusiecriteria

Zoekcriteria	Exclusiecriteria	Selectiecriteria voor de kwalitatieve analyse
1. Wetenschappelijke en grijze literatuur (beleidsrapporten, onderzoeksrapporten, proefschriften) 2. Digitale beschikbaarheid 3. Gepubliceerd tussen 1970 en maart 2025 (m.u.v. tips experts) 4. Talen: Engels, Nederlands, Duits, Frans, Spaans 5. Literatuurtips van experts	1. Book reviews 2. Bij nadere inspectie niet relevant voor de onderzoeksvragen (bijv. literatuur over bevestigde complotten) 3. Literatuur vanuit complotmilieus zelf 4. Masterscripties	1. Type onderzoek: focus op empirische studies en overzichtsstudies (bijv. systematic reviews, meta-analyses), spreiding over wetenschappelijke en grijze literatuur 2. Spreiding over deelvragen van het onderzoek a. Geografische spreiding thematiek b. Spreiding over diverse (sub)narratieven c. Spreiding over de tijd 3. Spreiding over disciplines

Aan de hand van deze criteria hebben we literatuur geselecteerd via verschillende wegen. Voor de via Web of Science en Scopus gevonden literatuur hebben we dit gedaan door in SUMMA te filteren en door in het Excel-bestand met de clusters en onderwerpen te zoeken. De gemaakte clusters en onderwerpen bleken daar nog niet altijd relevant genoeg, dus dit

vereiste een aanvullende selectie en het gebruik van aanvullende, meer concrete zoektermen. De zoekresultaten uit OpenAlex leenden zich door onder andere het vaak ontbreken van abstracts niet voor deze werkwijze en zijn daarom stuk voor stuk doorgenomen. Datzelfde geldt voor de literatuurtips van de experts. In sommige gevallen konden we die allemaal meenemen. In het geval waarin de eerdergenoemde literatuurverzameling met ons werd gedeeld, hebben we daar een selectie uit gemaakt door hoofdzakelijk enkele Duitstalige overzichtsstudies te selecteren die informatie over de verschillende deelvragen bevatten.

Tijdens de selectie stuitten we op twee kwesties die, in lijn met de gedachte van onderzoek als cyclisch proces, een fundamentelere bijsturing vereisten. Om te beginnen bleek dat bij de grijze literatuur, conform de focus van OpenAlex, beleids- en onderzoeksrapporten ondervertegenwoordigd waren. Om die reden hebben we met behulp van suggesties uit de begeleidingscommissie de eerdergenoemde aanvullende zoekslag gemaakt naar rapporten van relevante nationale (Nederlandse en Duitse) en internationale instanties. De consequentie hiervan is wel dat in de grijze literatuur niet alle taalgebieden goed vertegenwoordigd zijn. De andere kwestie waar we tegen aan liepen, had ook met deze vertegenwoordiging van de verschillende taalgebieden in de literatuurselectie te maken. Na een filtering van de wetenschappelijke literatuur via SUMMA en Excel aan de hand van de selectiecriteria bleek dat dit vooral Engelstalige publicaties had opgeleverd. Om deze reden zijn alle Franstalige, Duitstalige, Nederlandstalige en Spaanstalige publicaties in het Excelbestand gefilterd. Deze resultaten zijn vervolgens stuk voor stuk doorgenomen door aan de hand van de abstracts de relevantie daarvan te bepalen. Alle publicaties die daarbij relevant bleken en die ofwel empirisch van aard waren of een vernieuwende overzichtsstudie vormden, zijn vervolgens in de analyse meegenomen. Een beknopt overzicht van het resultaat van deze selectieprocedure is in figuur 4 weergegeven.

Figuur 4 | Overzicht geselecteerde bestanden

	Code	Engels	Nederl.	Duits	Frans	Spaans	Totaal
Wetenschappelijk artikel/hoofdstuk[3]	W	96	4	6	18	22	146
Boek	B	8		2			10
Proefschrift	P	31			3		34
Grijs	G	24	1	6			31
Totaal		159	5	14	21	22	221

Een compleet overzicht van de geselecteerde literatuur is te vinden in bijlage 4.

[3] In twee gevallen bleken hoofdstukken uit boeken te komen die ook zijn geselecteerd. Omdat we via een andere weg bij deze publicaties zijn gekomen en we hier pas na het coderen achter kwamen, hebben we die toch separaat in de selectie opgevoerd.

2.6 Kwalitatieve analyse

De geselecteerde bestanden zijn vervolgens in ATLAS.ti geanalyseerd met behulp van een gecombineerde aanpak. Allereerst zijn uit de onderzoeksvragen in totaal 49 thematische codes afgeleid. Thematische codes ontlenen hun naam aan de thema's die de onderzoeker op voorhand verwacht tegen te komen in de data (Evers, 2024, p. 91-92). In het geval van dit onderzoek kwam deze verwachting dus voort uit de onderzoeksvragen. Om de analyse te vergemakkelijken, is de deelvraag waarvan de code is afgeleid opgenomen in de codenaam. Voorbeelden van deze thematische codes zijn 'DV1_doel van complot' en 'DV6_populariteit'. Daarnaast zijn deze thematische codes tijdens de analyse aangevuld met open codes. Open codes dekken informatie die relevant is voor de onderzoeksvragen, maar die niet (voldoende) door de thematische codes wordt gedekt (Evers, 2024, p. 88). Het gaat bij open codes om concrete bevindingen die uit de geanalyseerde literatuur naar voren kwamen. Deze open codes variëren van hoofdzakelijk abstracte codes zoals 'DV6_Verklarende factoren_modernisering' tot meer concrete codes zoals 'DV3_complot als ideologische ondersteuning'.

Uit het oogpunt van haalbaarheid is de codering grondig gebeurd, maar is er tegelijkertijd gebruik gemaakt van een pragmatische werkwijze. Daarvoor zijn de teksten allereerst gescand op mate van relevantie voor de onderzoeksvragen en vervolgens grof, maar wat betreft de relevante delen zo volledig mogelijk gecodeerd. In de praktijk betekende dit dat teksten waarvan alleen de kernboodschap relevant was in het licht van deze studies slechts enkele codes kregen. Meer relevante teksten met veel gedetailleerde informatie zijn uitgebreid gecodeerd. Voor de boeken in het bijzonder was een pragmatische werkwijze nodig. Zo bevat het corpus twaalf boeken die niet allemaal in detail gecodeerd konden worden. In het geval van handboeken – soms van meer dan zeshonderd pagina's – die tegen het einde van de analyse geanalyseerd zijn, is daarom gekozen om juist die hoofdstukken te coderen die een aanvulling boden voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen, bijvoorbeeld vanwege de geografische spreiding of de aard van de narratieven die daarin werden besproken.

Om patronen in de geanalyseerde literatuur inzichtelijk te maken, zijn de codes geordend via de netwerkfunctie in de analysesoftware waarin codes zijn gegroepeerd en relaties tussen codes zijn gelegd die tijdens de analyse zichtbaar werden (zie bijlage 5). Tijdens de patroonanalyse zijn patrooncodes toegevoegd. Patrooncodes dragen bij aan het zichtbaar maken van patronen in de data, zoals bij 'PA_Complotnarratief als middel kritiek op politieke macht'. In totaal resulteerde de analyse in 849 codes die allemaal een plek in het netwerk hebben gekregen.

Deze patroonanalyse heeft aan de basis gelegen van de structuur van dit rapport, zowel voor de hoofdstukindeling als voor de thema's van de paragrafen. Om de validiteit en de betrouwbaarheid van het onderzoek te borgen, zijn de selectie en de analyse van de literatuur binnen het team van

onderzoekers grondig afgestemd. Deze afstemming vond plaats via afspraken op voorhand, een gezamenlijke start van de analyse op locatie om overleg en een eenduidige werkwijze te faciliteren, het maken van memo's met belangrijke observaties en methodologische overwegingen, het gebruik van codedefinities waar nodig en het tussentijds uitwisselen en bekijken van de analyse van de andere onderzoekers. Ook tijdens het schrijfproces hebben we de analyse nog aangescherpt en nader afgestemd op de totale werkwijze. Zo ontdekten we tijdens het schrijfproces dat in sommige teksten relevante delen niet waren gecodeerd, wat tot een aanvulling van het coderen en een uitbreiding van de patroonanalyse heeft geleid. In dit stadium zijn eveneens nog enkele teksten toegevoegd aan het corpus, wanneer duidelijk werd dat een aspect onderbelicht was en de zoekresultaten, tips van experts en/of referenties in de geanalyseerde teksten deze onderbelichte aspecten dekten.

3. Kwaadaardige elites en kwaadaardige groepen in hedendaagse complotnarratieven

Wat zijn 'kwaadaardige elites'? En hoe verhouden "kwaadaardige elite-narratieven" zich volgens de geanalyseerde literatuur tot gerelateerde fenomenen zoals complotnarratieven? Om deze vragen te beantwoorden, is het allereerst van belang om een overzicht te schetsen van de belangrijkste termen die in de geanalyseerde literatuur centraal staan en hun onderlinge verhouding. Daarna volgt een synthese van hoe wetenschappelijke kennis over deze fenomenen zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld, wat deze narratieven inhouden, zowel in algemene lijnen als in meer concrete subvormen.

3.1 Betekenis en onderlinge verhouding centrale concepten

Een eerste terminologische verduidelijking is wenselijk voor het onderscheid tussen 'kwaadaardige elite' en 'kwaadaardige groep'. In de Nederlandse beleidscontext heeft de AIVD de term "kwaadaardige elite-narratief" geïntroduceerd. In de geanalyseerde literatuur komt deze term slechts in beperkte mate naar voren. In deze literatuur gebruiken sommige auteurs de term "evil elite" of vertalingen zoals *"élites malévolas"*. Dit betreft recente literatuur bestaande uit diverse ICCT-publicaties in de Nederlandse context over anti-institutioneel extremisme, enkele publicaties over populisme[4], wat recente publicaties over protesten tegen het coronabeleid en een Engelstalige sociaalwetenschappelijke publicatie van Nederlandse auteurs. Slechts één kernpublicatie met een historisch overzicht van Europa door de Franse Campion-Vincent bevat de termen "evil others" en "evil elites" (W23, 2005).

In andere gevallen en in andere taalgebieden variëren de termen van 'elite' zonder nadere kwalificatie als 'kwaadaardig' tot allerhande variaties daarop van machthebbers tot 'powerholders' en synoniemen in de verschillende talen. Het komt eveneens voor dat de kwaadaardigheid in andere termen naar voren komt, bijvoorbeeld als 'sinister', 'satanic' en 'dark' of 'malhonnêtes' (oneerlijk).

In de meeste publicaties spreken de auteurs overeenkomstig de inhoud van de narratieven dus niet in termen van een 'kwaadaardige elite', maar gebruiken zij alternatieve termen. Waar een zekere kwaadaardigheid in het merendeel van de teksten is af te leiden uit de agenda die de groepen in kwestie zouden hebben, wordt in veel gevallen in de tekst niet expliciet of deze groepen als elites zijn aan te merken. Het is dus in veel teksten niet

[4] Conform de focus binnen populisme op 'elites' die niet voldoende naar de stem van 'het volk' luisteren. Waar de elites voor kwaadaardigheid en corruptie staan, symboliseert het volk in populistische narratieven puurheid en morele superioriteit (G10, 2024; G16, 2019; W22, 2017).

duidelijk of er sprake is van reeds machtige groepen of dat deze groepen enkel zulke macht zouden nastreven. In die gevallen van twijfel is daarom op zijn minst te spreken over 'kwaadaardige groepen'. Volgens een van de geïnterviewde experts, een historicus, zijn veel van deze groepen wel als elites aan te merken vanuit het perspectief van degenen die in de narratieven geloven. Dit geldt volgens hem bijvoorbeeld voor de Joden die in veel kwaadaardige groep-narratieven de hoofdrol vervullen (zie paragraaf 3.2). Hoewel zij een minderheid in deze samenlevingen vormden, zagen andere groepen hen wel als elite en ging het hen niet zelden economisch voor de wind waardoor zij economische macht verworven. Aan de andere kant stelt Campion-Vincent (W23, 2005) dat narratieven die zich tegen de daadwerkelijk dominante groepen in de samenleving richtten, pas opkwamen in de eenentwintigste eeuw. Omdat de bestudeerde literatuur de leidraad vormt voor dit rapport, gebruiken we zowel de term 'kwaadaardige groep' als 'kwaadaardige elite', afhankelijk van of het elitaire karakter van de groepen in die literatuur zichtbaar wordt.

Een tweede verduidelijking betreft – in aanvulling op de in de inleiding besproken term 'narratief' – de verhouding van 'kwaadaardige elite'- of 'kwaadaardige groep'-narratieven tot complotnarratieven en complottheorieën. In de geanalyseerde literatuur komen deze termen niet zelden aan bod zonder daarbij een definitie te geven. Soms worden deze termen door elkaar gebruikt. In een van de geanalyseerde teksten verduidelijkt Soltero (B6, 2021) die overlap met het argument dat complottheorieën in feite narratieven ofwel verhalen zijn (p. 2) waarin een "representatie van verschillende gebeurtenissen in de tijd" wordt gegeven (p. 12). Vanuit een narratief perspectief zijn complottheorieën volgens deze auteur dan ook als complotnarratieven te duiden. 'Kwaadaardige elite'- of 'kwaadaardige groep' narratieven zijn naar analogie aan te merken als meer concrete verhalen binnen het bredere 'complotnarratief' waarbij de nadruk ligt op de actoren die voor het smeden van het complot verantwoordelijk zouden zijn, hun slachtoffers, hun – in dit geval kwaadaardige – agenda en de strategieën waarmee ze die proberen te bewerkstelligen.

Wanneer auteurs een definitie geven van complottheorieën of complotnarratieven, dan is dit in de grote meerderheid van de publicaties, ongeacht de taal waarin deze is geschreven, onder verwijzing naar invloedrijke onderzoekers in de Engelstalige literatuur. Onder de veel geciteerde auteurs vallen bijvoorbeeld Douglas en Sutton. In hun meest recente publicatie in de literatuurselectie, verwijzen zij naar hun eerdere definitie van complottheorieën als:

> "A belief that two or more actors have coordinated in secret to achieve an outcome and that their conspiracy is of public interest but not public knowledge" (Douglas & Sutton, 2023, p. 282 in W31, 2025, p. 4).

Aan deze definitie voegen zij diverse kenmerken toe, waaronder dat complottheorieën kwaadaardige handelingen veronderstellen die het

publieke belang schaden (W31, 2025). Volgens diverse andere publicaties, is de veronderstelling dat machtige partijen hierachter zitten evenzeer een kenmerk van complottheorieën. Zo benoemt Campion-Vincent (W23, 2005) de "evil elite" juist in het kader van complottheorieën. Deze complotverhalen kenmerken zich volgens haar onder meer door de veronderstelling van een "evil agent" die in het geheim een groots plan uitvoert met destructieve gevolgen.

Vanwege deze onderlinge relatie tussen complotnarratieven, kwaadaardigheid en machtige partijen danwel elites vormt literatuur over al deze verbonden fenomenen de basis voor dit rapport. Daarbij vormt de bredere term 'complotnarratieven' het startpunt. Wanneer er expliciet over kwaadaardige elites wordt gesproken, dan gebruiken we die meer specifieke term.

3.2 Complotnarratieven en verwante concepten als thema van wetenschappelijk onderzoek

Diverse publicaties schetsen een overzicht van hoe wetenschappelijke aandacht voor complotnarratieven zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld. Uit deze teksten is af te leiden dat deze narratieven vanaf de jaren 1960 in toenemende mate wetenschappelijke aandacht krijgen. Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw zou het onderzoek een nog grotere vlucht hebben genomen (B6, 2014).

Voor de start van de wetenschappelijke aandacht wijzen verschillende auteurs in het bijzonder op het werk van Richard Hofstädter uit 1964 (bijv. P16, 1995; P33, 2017; W37, 2015; B6, 2014). In deze studies beschrijven de auteurs hoe Hofstädter complotnarratieven in de politiek typeert als gekenmerkt door een 'paranoïde stijl'. Volgens de auteurs heeft de term 'paranoïde' bijgedragen aan een wetenschappelijk beeld van complottheorieën als uitingen van een onderliggende pathologie, hoewel Hofstädter met deze term slechts op een politieke stijl zou hebben gedoeld. Dit pathologische perspectief is vooral in psychologisch onderzoek naar het geloof in complottheorieën terug te zien (zie hoofdstuk 6 voor een uitgebreid overzicht). Vanuit sociologisch perspectief is dit pathologiserende perspectief de afgelopen decennia bekritiseerd, zoals Butter stelt in een overzichtsstudie (B6, 2014) en zoals te herkennen in onder meer het werk van Harambam (P33, 2017, zie ook van der Tak & Harambam, W28, 2024).

De literatuur weerspiegelt bovendien de constatering van Butter (B6, 2014), dat tal van wetenschapsgebieden zich in de loop van de tijd met complotnarratieven zijn gaan bezighouden. In de literatuurselectie bleek vooral sociaal-psychologisch onderzoek dominant. Andere belangrijke wetenschapsgebieden betreffen politicologie, filosofie, sociologie, criminologie, antropologie, extremismestudies, gezondheidswetenschappen, cultuur- en literatuurwetenschappen, folklorestudies, communicatiewetenschappen, geschiedenis en religiewetenschappen.

3.3 Inhoud complotnarratieven

In de geanalyseerde literatuur stonden tal van concrete complotnarratieven over kwaadaardige groepen en elites centraal. Patronen in de analyse betreffen de inhoud van de verschillende narratieven wat betreft de dreiging die van de complotten uit gaat en daarnaast wie er verantwoordelijk worden gehouden voor het smeden van het complot, welke middelen samenzweerders zouden gebruiken om hun doelen te bereiken en tegen wie het complot zich richt. In dit hoofdstuk ligt de focus op actuele narratieven vanaf de jaren vijftig, het moment dat hedendaagse vormen van complotnarratieven in opkomst zijn. Voorlopers van actuele versies en narratieven uit een verder verleden komen in het volgende hoofdstuk over de geschiedenis van hedendaagse complotnarratieven terug.

De in de literatuur genoemde narratieven zijn te kenmerken aan de hand van de daarin benoemde dreiging. Deze dreigingen betreffen bedreigingen voor de menselijke autonomie, religieuze dreigingen, politieke dreigingen, economische dreigingen, culturele dreigingen, bedreigingen voor de gezondheid en het milieu en technologische of buitenaardse dreigingen. Bij complotnarratieven komen geregeld meerdere van deze dreigingen tegelijkertijd naar voren. Die overlap wordt op het einde van dit hoofdstuk toegelicht aan de hand van een aantal typerende narratieven waarvoor dat geldt.

3.3.1 Soevereinen en bedreigingen voor de menselijke autonomie

In de meeste typen complotnarratieven liggen angsten voor bedreigingen van de menselijke autonomie besloten. Alle in de geanalyseerde literatuur genoemde complotnarratieven veronderstellen namelijk het nastreven van bepaalde macht of het inperken van vrijheden van de groepen in de samenleving waartegen de kwaadaardige samenzweerders zich keren. In het soevereine narratief vormt deze dreiging de kern. Dit subnarratief komt in diverse Engelstalige, Nederlandstalige en Duitstalige teksten naar voren over ontwikkelingen van complotnarratieven in de afgelopen decennia. Groepen die daarin expliciet ter sprake komen, zijn 'soevereinen' of 'sovereign citizens' in Engeland, Noord-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland (o.a. W64, 2015) en Nederland (W28, 2024), Oostenrijk (G1, 2024) alsmede de 'Reichsbürger' in Duitsland (o.a. W30, 2022). In wetenschappelijke en grijze literatuur wordt de kern van dit narratief gekenschetst door de aanname dat de autoriteit van de staat en haar instituties illegitiem is en dat de staat burgers (dus onrechtmatig) onder controle probeert te houden. Vanuit die overtuiging onttrekken soevereinen zich aan burgerschap door een terugtrekking in eigen kringen (zie bijv. G1, 2024; G28, 2025; W64, 2015).

3.3.2 Religieuze dreigingen

Bij de literatuur over complotnarratieven rondom religieuze dreigingen zijn twee typen te ontwaren: enerzijds narratieven die een dreiging *vanuit* bepaalde religieuze overtuigingen veronderstellen en anderzijds narratieven

die juist op een dreiging *naar* religies wijzen, al kunnen die twee dreigingen uiteraard ook verbonden zijn. Binnen de eerste categorie is er een onderwerp dat de boventoon voert: complotten die door Joden zouden worden gesmeed. Gevoed door antisemitisme door de eeuwen heen leven complotnarratieven voort over Joodse groeperingen die op kwaadaardige wijze mondiale macht zouden nastreven, volgens sommige narratieven in samenwerking met de vrijmetselarij. Een deel van deze narratieven bevat de aanname dat deze Joden rituele kindermoord plegen en kinderbloed drinken voor een eeuwige jeugd, de zogenaamde bloedsmaad. Namen die voor hen terugkomen in de publicaties zijn de 'Cabal' en de 'Khazaren'. Het document 'de Protocollen van de wijzen van Zion' vormt voor deze narratieven een belangrijke invloed (zie hoofdstuk 3 voor een nadere beschrijving van de geschiedenis van de protocollen). In de geanalyseerde literatuur wordt dit narratief in verband gebracht met QAnon waarin bij satanisch ritueel misbruik en het drinken van kinderbloed eveneens Joden de hoofdrol spelen. Complotnarratieven over satanisme en satanisch (seksueel) misbruik komen in de recente geschiedenis ook zonder veronderstelling van Joden voor, bijvoorbeeld in de jaren 1980-1990 in de Verenigde Staten (W38, 2021) en in diverse West-Europese landen, Turkije en Zuid-Afrika (W79, 2012). In die gevallen gaat het om satanisme als belichaming van een antichristelijke houding.

Waar deze narratieven over satanisme aan de ene kant als dreiging *vanuit* een – in dit geval – antireligieuze levensbeschouwing zijn aan te merken, is de andere kant van de medaille dat narratieven over satanisme ook een dreiging *naar* religie representeren. In dit geval betreft dat hoofdzakelijk de dreiging naar het christendom en brave christenen die door satanische groepen (seksueel) worden misbruikt, gemarteld of gedood, in sommige gevallen expliciet vanwege hun christelijke geloof (W38, 2021; P4, 2002; W79, 2012). Een ander complotnarratief van een dreiging *naar* religie betreft het bestaan van een wereldwijd complot tegen islam. Dit narratief is binnen islamistisch extremisme populair en houdt de veronderstelling in dat Westerse mogendheden en media samenzweren tegen islam. In W99 (2019) over de radicalisering van een IS-uitreiziger uit de VS luidde het narratief bijvoorbeeld dat media en overheden samenzweren om moslims wereldwijd te bestrijden, dat negatieve mediabeeldvorming over islam ertoe leidt dat moslims zich van islam afkeren en dat het islamitische geloof zo te gronde gaat (W99, 2019). Daartegenover signaleert Frydenlund (B9, 2018) dat complotnarratieven over moslims sinds 2012 onder boeddhistische groeperingen in Myanmar en Sri Lanka voet aan de grond krijgen, met grootschalig etnisch geweld tegen de Rohingya tot gevolg.

3.3.3 Politieke en economische dreigingen

Een groep dreigingen die in de meeste complotnarratieven te herkennen zijn en onderling veel overlap vertonen, betreffen de politieke en economische dreigingen. In de geanalyseerde literatuur komen enkele complotnarratieven over politieke dreigingen naar voren die niet expliciet verwijzen naar

economische dimensies, maar enkel politieke motieven noemen. Voorbeelden zijn de maanlanding die 'fake' zou zijn, de dood van prinses Diana, de dood van Osama bin Laden, de moord op president J.F. Kennedy, en 9/11. In deze gevallen zouden veiligheidsdiensten en andere overheidsinstanties betrokken zijn die door het achterhouden van informatie voor het publiek de politieke situatie naar hun hand kunnen zetten. Andere subnarratieven die onder zulke politieke dreigingen vallen, betreffen de zogenaamde "strategie van de spanning" die werd verondersteld rondom links-terrorisme in Italië. Volgens dit narratief uit de jaren zeventig zou de Italiaanse staat links-terrorisme sponsoren om meer macht en middelen te krijgen waarmee zij grip kon houden op de bevolking (P24, 2019). In vergelijkbare zin zijn er complotnarratieven over hoe Rusland – en eerder de Sovjet-Unie – vanaf de Koude Oorlog onder vuur ligt van Westerse anti-Russische en anticommunistische overheden die Rusland zouden willen vernietigen (W51, 2011).

Voor het overige zijn de economische dreigingen in de literatuur steevast ingekaderd in een politieke context in de zin dat veronderstelde bedreigingen van de economische situatie en de zelfverrijking van de samenzweerders volgens de narratieven gemotiveerd worden door politieke belangen en strijd om (politieke) macht. Dit is het geval voor complotnarratieven over groepen die volgens Harambam (P33, 2017, p. 66) "became the hallmarks of modern conspiracy theories". De bekendste van deze groepen zijn de vrijmetselarij en de met hen in verband gebrachte illuminati. Deze geheime, of in elk geval geheimzinnige, genootschappen zijn een terugkerende actor in complotnarratieven over tal van gebeurtenissen in de loop van de geschiedenis van het complotdenken, inclusief in de recente geschiedenis. Ook in de context van het coronavirus vinden deze narratieven een plek: de pandemie zou volgens deze recente uitingsvormen in de *Global North* resulteren uit een complot van vrijmetselaars, vaak met (zionistische) Joden, of van de zogenaamde illuminati, een andere 'secret society' ten tijde van de Franse Revolutie die daarna in complotnarratieven is blijven voortleven. In de *Global South* zou de agenda achter het coronabeleid vaker worden gezien als gedreven door geld, kolonialisme en imperialisme vanuit westerse mogendheden (P33, 2017; W140, 2023; zie hoofdstuk 3) en door hulporganisaties (W100, 2023).

De illuminati en vrijmetselaars komen, net als (zionistische) Joden voor in het in de literatuur terugkerende subnarratief over de 'New World Order'. Volgens dit subnarratief zijn er machtige partijen en organisaties die samenwerken om een nieuwe globalistische agenda vorm te geven die deze partijen en organisaties totalitaire wereldheerschappij oplevert. De sinds de coronapandemie meest bekend geworden versie daarvan is het 'Great Reset'-narratief, vernoemd naar het door World Economic Forum's Klaus Schwab geschreven boek "The Great Reset". Uitgangspunt van dit narratief is dat de leiders van internationale organisaties als de WHO (World Health Organisation), het IMF (International Monetary Fund) en de Verenigde Naties (via de Sustainable Development Goals) met Klaus Schwab en zijn World

Economic Forum samenzweren om zo'n totalitaire wereldregering te realiseren en de bevolking hun eigendom af te nemen (zie bijv. G1, 2024; G4, 2023; W132, 2022). Andere organisaties die volgens de geanalyseerde literatuur al voor het coronavirus in verband zijn gebracht met het 'New World Order' narratief betreffen de Bilderberg Groep, de door David Rockefeller opgerichte Trilaterale Commissie, de Amerikaanse denktank The Council on Foreign Relations en de Bill en Melinda Gates Foundation. Vanuit economisch perspectief zouden bovendien "Big Pharma" en centrale banken van het complot deel uitmaken. Meer concrete personen die in de literatuur worden genoemd en die in complotkringen als "Evil Monsters" zijn aangeduid, zijn de Rockefellers, de Rotschild-familie, mediamagnaten zoals Rupert Murdoch, George Soros, regeringsleiders en invloedrijke politici van machtige landen en monarchen (zie bijv. P21, 2015; P29, 2019; W85, 2022). Deze New World Order narratieven zijn te herkennen aan aannames over diverse 'agenda's', van 'Agenda ID2020' (W132, 2022) tot 'Agenda 21' (P29, 2019) en 'Agenda 2030' (W105, 2024; W129, 2024). Deze agenda's, zoals beschreven in de literatuur, komen in hoofdlijnen overeen; in de kern gaat het om het overnemen van de wereldeconomie, het onderwerpen of tot slaaf maken van de bevolking of zelfs om depopulatie (bijv. G5, 2021; W132, 2022). Strategieën die in New World Order narratieven daarvoor terugkomen zijn gerelateerd aan het coronavirus en digitale identificatiesystemen zoals het CBDC: het digitale geldsysteem (bijv. W76, 2025; W140, 2023). Volgens dit laatste narratief is het invoeren van digitaal geld bedoeld om mensen financieel en uiteindelijk ook via een sociaal kredietsysteem te kunnen controleren (W76, 2025). Alle betalingen van individuen zijn zo immers inzichtelijk te maken en in geval van ongewenst gedrag kan de digitale geldkraan worden dichtgedraaid.

3.3.4 Culturele dreigingen

Weer een andere categorie dreigingen die uit de complotnarratieven in de geanalyseerde literatuur naar voren komen, betreft culturele dreigingen. De narratieven die dergelijke dreigingen centraal hebben staan, worden in de literatuur getypeerd als variërend van conservatief en rechts-autoritair tot radicaal-rechts (nog binnen democratische kaders) en extreemrechts (buiten democratische kaders en met een oriëntatie op geweld). Het gaat aan de ene kant om migratie-gerelateerde dreigingen en aan de andere kant om dreigingen door progressieve of linkse geluiden die worden weggezet als 'woke'. Bekende narratieven die rondom de migratie-gerelateerde dreigingen terugkomen in de geanalyseerde literatuur zijn hoofdzakelijk het "Eurabia" complotnarratief en "The Great Replacement". Deze twee narratieven overlappen elkaar in de actualiteit en gaan beide over massamigratie uit vooral moslimlanden. Vanuit het Eurabia-perspectief ligt de nadruk op de 'intolerante' waarden en normen die moslims zouden hebben en waardoor de cultuur in westerse landen op het spel zou worden gezet. Bij The Great Replacement ligt de nadruk meer op het blanke ras dat onder druk zou staan. In de teksten waarin The Great Replacement ter sprake komt, wordt in dat kader geregeld de term "White Genocide" genoemd. Door de massamigratie en gemengde

huwelijken zou het witte ras verloren gaan en dus worden vervangen. De kwaadaardige elites in deze narratieven zijn echter niet de migranten zelf, maar de actoren die migratie zouden stimuleren, waaronder de linkse 'elite' die de westerse beschaving om zeep zou willen helpen, daarom de deur voor massamigratie openzet en zo moedwillig het eigen volk zou verraden (bijv. G12, 2022; W17, 2021; W18, 2023; W30, 2022).

Een tweede manier waarop deze 'linkse elite' verantwoordelijk wordt gehouden voor culturele bedreigingen is via emancipatiebewegingen, feminisme en 'woke' of 'cultuur-Marxistisch' gedachtegoed. In de geanalyseerde literatuur komt hieromtrent naast de positie ten opzichte van migratie en racisme vooral de progressieve linkse agenda betreffende gender aan bod (bijv. W18, 2023). De gendergelijkheid tussen mannen en vrouwen is vooral een zorg in narratieven van Incel-gemeenschappen (G5, 2021; B5, 2021).

3.3.5 Bedreigingen voor gezondheid en milieu

Tijdens de analyse kwamen diverse veronderstelde bedreigingen op het gebied van gezondheid en milieu naar voren. Op het gebied van gezondheid kwamen vooral narratieven over corona in de literatuur terug, maar ook AIDS, 5G, chemtrails, vaccinaties voor andere ziektes en de rol van de farmaceutische industrie en invloedrijke personen en organisaties op het terrein van gezondheid kwamen ter sprake. Bij het coronavirus zou geen sprake zijn van een pandemie, maar een 'plandemie' volgens zulke narratieven. Waar in sommige narratieven het coronavirus als hoax wordt weggezet, gaan andere versies ervan uit dat het virus een in een Chinees laboratorium gemaakt bio-wapen zou zijn. Vaccinaties zouden bovendien worden gebruikt om de bevolking onder controle te krijgen, bijvoorbeeld omdat deze nanochips zouden bevatten. De meest wijdverspreide lezing betreft de consequenties van vaccinaties tegen het coronavirus voor de volksgezondheid, namelijk dat deze zouden bijdragen aan depopulatie door juist ziekte en sterfte in de hand te werken. Machtige partijen zoals overheden, de farmaceutische industrie en publieke figuren betrokken bij vaccinaties of de World Health Organisation, zoals Bill Gates, vormen in deze narratieven de kwaadaardige elites die samenwerken om controle en depopulatie te realiseren (zie bijv. G24, 2023; W47, 2023; W124, 2022). Vergelijkbare narratieven van depopulatie en het moedwillig ziek maken van populaties bestaan over de aidsepidemie. Wetenschappers worden daarbij geregeld als medeplichtig weggezet (zie W91, 2020). In de literatuur kwam dit narratief bijvoorbeeld terug voor de Peruaanse Awajun gemeenschap, in Haïti en in Zuid-Afrika. De agenda die hierachter werd verondersteld, is een imperialistische en zou een poging zijn om bevolkingsgroepen in de *Global South* uit te roeien (zie P15, 1993; W91, 2020 en W121, 2018).

De complotnarratieven over gezondheidsschade van 5G en chemtrails in de geanalyseerde literatuur kenmerken zich door eenzelfde teneur. Chemtrails, de sporen die vliegtuigen achterlaten in de lucht, zouden giftige stoffen bevatten die de bevolking ziek maken en in sommige subnarratieven

eveneens met een depopulatie-agenda worden verbonden (zie bijv. G4, 2023 en W140, 2023). Bij 5G zou het probleem de straling betreffen die de vatbaarheid van mensen voor ziektes zoals COVID-19 maar ook kanker zou vergroten. Dit zou door overheden en de medische sector geheim worden gehouden om de bevolking angstig en onder controle te houden, bijvoorbeeld middels de coronavaccinaties (zie bijv. G8, 2024; W56, 2021; W130, 2021). Tegenover al deze bedreigingen van de gezondheid wordt in de literatuur de opkomst van een lucratieve markt gesignaleerd voor 'gezondheids-influencers' die een gezond leven en dieet promoten in afwijking van mainstream gezondheidsclaims (zie bijv. P32, 2016).

Bedreigingen op het gebied van milieu worden volgens de literatuur juist ontkracht in complotnarratieven. Diverse auteurs geven aan dat de klimaatcrisis en de bijbehorende stikstofproblematiek volgens degenen die deze complotnarratieven omarmen niet werkelijk bestaan. In plaats daarvan zou de klimaatcrisis een bedenksel zijn van een kwaadaardige elite om de bevolking te beheersen. Zo komt in B5 (2021) de veronderstelling van de Duitse 'Alternative für Deutschland' (AfD) aan de orde die spreekt over een klimaatlobby die gericht is op het vestigen van een 'eco-dictatuur'.

3.3.6 Technologische of buitenaardse dreigingen

Een dimensie in complotnarratieven met sciencefictionachtige dreigingen is herkenbaar in technologische of buitenaardse elementen. Wat betreft de technologische dreigingen wordt in de geanalyseerde literatuur verwezen naar complotnarratieven over transhumanisme en het 'Metavers' (G2, 2021; W105, 2024). Transhumanisme is een bestaande beweging die ernaar streeft om de menselijke soort te verbeteren en sterfelijkheid tegen te gaan middels wetenschap en technologie. Middelen die hiervoor volgens de geanalyseerde literatuur worden gebruikt zijn onder meer cryonisme, nanotechnologie en pogingen om het menselijk bewustzijn naar een digitale omgeving om te zetten om zo een eeuwig leven mogelijk te maken in het metavers. In complotnarratieven over transhumanisme en het metavers wordt deze beweging voorgesteld als een totalitarisme nastrevende kwaadaardige groep die via deze technologische middelen de bevolking zou willen onderwerpen (W105, 2024; W144, 2025).

Buitenaardse dreigingen zouden volgens de geanalyseerde literatuur vooral bestaan ten aanzien van de door David Icke genoemde buitenaardse 'reptielen' die een schaduwregering en zo de kwaadaardige elite zouden vormen (zie bijv. D16, 2011). Hoewel buitenaardse elementen ook in teksten over transhumanisme voorkwamen, worden die daarin niet als dreiging gepresenteerd. In de meeste gevallen, rondom Ufo's en buitenaards leven, zouden buitenaardse wezens en het contact daarmee juist, in overeenstemming met de esoterische focus van deze narratieven, 'spirituele ontwaking' kunnen helpen bevorderen en positief zijn.

3.3.7 Overlap, bouwstenen en *super conspiracies*

De voorgaande bespreking laat variatie in de narratieven zien, onder meer doordat de precieze invulling afhangt van de lokale context waarbinnen de narratieven zijn ingebed. Een illustratief voorbeeld is het narratief rondom het coronavirus waar in verschillende contexten een agenda voor het nastreven van wereldmacht wordt gezien, maar waar dit in landen die in het verleden gekoloniseerd zijn geweest door westerse landen meer specifiek in verband wordt gebracht met een westers-imperialistische agenda. Wat voor een groot deel van de hiervoor genoemde complotnarratieven echter ook geldt, is dat er daartussen overlap bestaat. Die overlap is er door de bouwstenen van complotnarratieven die vanuit het ene narratief worden overgebracht naar het andere en telkens opnieuw worden gecontextualiseerd. Deze bouwstenen betreffen allereerst de actoren die de kwaadaardige elite vormen en wie hen steunen, ten tweede wie het slachtoffer is, ten derde wat de agenda is en tot slot welke strategieën daarbij worden gebruikt. Bij de kwaadaardige elite zijn er enkele *usual suspects* die in diverse complotnarratieven terugkeren: de Joden, de illuminati, de vrijmetselaars, de Rockefellers, de Rotschilds, regeringsleiders, koningshuizen en invloedrijke personen zoals George Soros en Bill Gates, inclusief verwijzingen naar vaak een of meerdere van deze partijen als 'de Cabal'.

Overigens volgt uit de literatuur dat diverse narratieven een onderscheid bevatten tussen de elite zelf ofwel "the real puppetmaster" en de handlangers. Tot die handlangers worden onderwijs en mainstreammedia gerekend (zie bijv. B7, 2016; W105, 2024). Het slachtoffer is het volk, of dit nu is door economische onderwerping, het verlies aan soevereiniteit van de natie, ritueel misbruik met in het bijzonder kinderen als het ultieme slachtoffer of door een witte genocide waarbij de eigen natie en ras zouden worden bedreigd. Qua agenda is het willen onderwerpen van de bevolking en veelal het nastreven van (totalitaire) wereldheerschappij een punt van overlap. Deze overlap is bijvoorbeeld zichtbaar bij het *Flat Earth*- of platte aarde-narratief. Dit narratief druist tegen conventionele wetenschappelijke kennis over een ronde aarde in door te stellen dat de aarde in feite plat is. Een kwaadaardige elite, waaronder de illuminati, zou vanuit een combinatie van satanische doelen en het nastreven van macht de wereldbevolking van de waarheid van deze platte aarde weg houden (W143, 2024). Ook oudere narratieven over de moord op J.F. Kennedy zijn in verband gebracht met andere narratieven, bijvoorbeeld dat deze moord georkestreerd was door de elites achter de New World Order (zie B6, 2014). Bouwstenen die te herkennen zijn in de strategieën die worden gebruikt om deze agenda's na te streven zijn samenzwering en geheimhouding daarvan, manipulatie van de massa, exploitatie, het uitrollen van een controlesysteem en het ziek maken van de bevolking.

De overlap tussen de verschillende complotnarratieven is het meest duidelijk te herkennen in de zogenaamde 'super conspiracies'. Dit zijn complotnarratieven waarin nieuwe gebeurtenissen en bouwstenen vanuit verschillende andere complotten zijn geïntegreerd in een overkoepelend complotnarratief. De reeds besproken New World Order-narratieven, zoals

The Great Reset zijn daar een voorbeeld van. In het geval van The Great Reset worden onder meer corona, VN-beleid rondom Sustainable Development Goals en digitale geldsystemen samengevoegd en als tekenen van de agenda van de kwaadaardige elite neergezet. Deze kwaadaardige elite, variërend van de Cabal tot Bill Gates, zou niet alleen totalitaire wereldmacht nastreven, maar ook transhumanisme via onder meer nanochips en depopulatie. In sommige versies van dit narratief zouden de samenzweerders bovendien kinderbloed drinken (zie bijv. W144, 2025).

Een tweede invloedrijk en actueel complotnarratief dat als 'super conspiracy' is aan te merken, is QAnon. Volgens dit narratief zou de kwaadaardige elite een Deep State vormen die achter de schermen de werkelijke politieke touwtjes in handen heeft. Deze elite zou onder leiding zijn van Joden, waaronder bijvoorbeeld George Soros en er satanische misbruikpraktijken op na houden, zoals pedofilie en rituele kindermoord. In dit narratief komen religieuze en de op spiritualiteit gerichte New Age elementen samen met ideeën over politieke macht als kern van de agenda. Trump wordt als de held van het verhaal gepresenteerd. Hij wordt in dit narratief gezien als de insider in het politieke systeem die tegen de kwaadaardige elite in zou gaan, geholpen door Q, een geheimzinnige persoon die een hoge positie binnen de Amerikaanse inlichtingendienst zou hebben gehad en die met enige regelmaat cryptische 'Q-drops' lanceert waaruit volgers informatie destilleren over wat er werkelijk speelt. Ook bij dit narratief worden nieuwe gebeurtenissen, zoals het coronavirus, in het verhaal geïntegreerd (G6, 2021).

Het meest typerende voorbeeld van een 'super conspiracy' is het uitgebreide complotnarratief van David Icke, waarin hij in de loop van de jaren tal van nieuwe gebeurtenissen feilloos heeft geïntegreerd en waarin esoterie[5] en diverse wereldse dreigingen samen komen (B2, 2022; W75, 2018). Ten tijde van de start van de coronapandemie was het Icke die het verband legde tussen 5G, buitenaardse wezens, corona en de strijd om wereldmacht, zoals in B2 (2022) besproken:

> "Icke stands out recognizing as part of the articulated network of those who conspire the Bilderbergers, the Illuminati, the Vatican and Christianity in general, Judaism, Islam, Zionism, capitalism, fascism and communism, among others. As Icke and similar authors suspect that such a conspiratorial network is so extensive that few are left outside of it (...), their power of mental manipulation is almost total. Whether from fundamentalist and millennial views that attribute such machinations to the antichrist, or secular beliefs in extraterrestrial forces, such theories became intertwined in the New World Order, which attribute plans for the co-option and domination of an unsuspecting humankind through international organizations" (B2, 2022, p. 30).

[5] Volgens Smith (W75, 2018) is de esoterie te herkennen in de New Age-aannames uit Icke's theorie die hij uit diverse religies, culturen en wetenschappelijke inzichten haalt, dat alles is verbonden door energie, er een focus op spiritualiteit zou zijn en het beeld van een 'valse wereld' die doorzien kan worden via het zoeken naar kennis in onszelf.

Door de aanpassingen en het incorporeren van nieuwe elementen in de loop van verschillende decennia, weerspiegelt vooral Icke's super conspiracy de fluïditeit van deze 'supernarratieven' en hun ontwikkeling in de loop van de tijd.

4. Historische wortels en ontwikkeling

Complotnarratieven zijn van alle tijden. In lijn daarmee beslaat de geanalyseerde literatuur verschillende periodes, startend met verwijzingen naar de Romeinse tijd tot aan het nu. Het doel van dit hoofdstuk is om de inhoudelijke historische wortels en voorlopers van hedendaagse narratieven te beschrijven.[6] Een aantal van de in het vorige hoofdstuk besproken narratieven heeft al een geschiedenis die start in de Middeleeuwen. Enkele andere narratieven hebben meer recente voorlopers. Een aspect om bij de bespreking van de geschiedenis mee te wegen, is dat deze narratieven pas op een later moment in de geschiedenis als een narratief in de zin van een 'complottheorie' te typeren zijn volgens diverse auteurs van de geanalyseerde teksten. Voor die tijd spreken deze auteurs over 'geruchten' en 'folklore'.

De complotnarratieven die we vandaag de dag kennen, zouden pas vanaf de late Middeleeuwen zijn ontstaan en in de Renaissance duidelijk te herkennen zijn. Een tekst waarin dit onderwerp centraal staat, is W81 (2023). Daarin stelt Zwierlein dat deze narratieven tot ontwikkeling konden komen onder de invloed van drie belangrijke factoren. Ten eerste was volgens hem een stabiele en anonieme publieke sfeer van informatievoorziening nodig waardoor de narratieven konden verspreiden en aanzwellen. Ten tweede wijst Zwierlein op de noodzaak van religieus pluralisme wat onderlinge verdachtmakingen en vijandigheid tussen religieuze groepen bevorderde (zie ook W97, 2021). Aks derde voorwaarde noemt hij veranderingen in hoe politiek en de kennis daarover tot stand komt waarbij religie als leidraad plaatsmaakte voor een meer seculier perspectief. Door deze factoren zouden narratieven over samenzweringen niet meer beperkt zijn tot incidenten en enkele samenzweerders, maar uit kunnen groeien tot volwaardige theorieën en zouden religieus geïnspireerde complotnarratieven steeds meer plaatsmaken voor narratieven over wereldse, grootschalige complotten (W81, 2023; zie ook B6, 2014).

De wortels van een aantal hedendaagse subnarratieven zijn dan ook te traceren tot in de door Zwierlein genoemde periode. Vooral wat betreft minderheden en het beeld van kwaadaardige Joodse 'elites', zijn er relevante wortels te vinden in dit verdere verleden. Een verschuiving die daarbij zichtbaar wordt en die eveneens in de geanalyseerde literatuur wordt gesignaleerd, is die van een vijand van buiten (kwaadaardige buitenstaanders), naar een vijand van binnen (kwaadaardige elites), vooral sinds het begin van deze eeuw (W23, 2005).

Waar in het vorige hoofdstuk de dreigingen centraal stonden die door de complotnarratieven worden verondersteld, zijn degenen die daarvoor

[6] Iets wat buiten de reikwijdte van dit hoofdstuk valt, is de verwevenheid van complotnarratieven en populaire cultuur. Deze zal in de hoofdstukken vijf en zes wel worden besproken door te laten zien hoe deze populaire cultuur respectievelijk bijdraagt aan de verspreiding van deze narratieven en ook een duiding biedt voor wat deze narratieven mensen te bieden hebben.

verantwoordelijk werden gehouden, de veronderstelde samenzweerders door de loop van de geschiedenis, leidend voor de structuur van dit hoofdstuk. Vanuit deze terugkerende bouwstenen sluit het hoofdstuk af met een terugkoppeling naar de in het vorige hoofdstuk besproken dreigingen om inzichtelijk te maken in welke context deze narratieven zijn ontstaan en zijn blijven voortbestaan.

4.1 Minderheden als gevaarlijke buitenstaanders en antisemitisme

In de historische analyses binnen de literatuurselectie komen diverse beelden over samenzweringen naar voren uit de Romeinse tijd, de Middeleeuwen tot in latere eeuwen. Deze van samenzweringen betichte groepen vallen onder de categorie van minderheden en buitenstaanders, al wordt hun in de narratieven vaak veel macht toegedicht. Met name voor Joden geldt dat ze als een minderheid worden gezien met macht achter de schermen. In de Romeinse tijd signaleert Pagán (2008) bijvoorbeeld slaven, buitenlanders en vrouwen die verantwoordelijk werden gehouden voor samenzweringen rondom vergiftigingen (W58). Voorbeelden uit de literatuur waarin de Middeleeuwen worden aangehaald zijn veronderstelde samenzweringen door Joden en heksen. Enkele eeuwen later, in de zestiende en zeventiende eeuw zijn het de Joden en heksen die weer terugkomen, samen met leprozen en zwervers. Voor heksen wordt genoemd dat zij van talloze incidenten werden beticht, van mislukte oogsten tot sterfgevallen. Zij zouden daarvoor geen agenda hebben, maar uit pure kwaadaardigheid handelen vanuit hun verbond met de duivel. Een narratief over de pest veroorzaakt door vergiftiging van water komt vaker in de literatuur terug. In een geval gaat dit narratief over leprozen in het zuidwesten van Frankrijk van de veertiende eeuw die samen met Joodse groepen bronnen voor drinkwater zouden hebben vergiftigd waardoor de pest uitbrak. Dit zou in opdracht van moslimleiders zijn geweest in de strijd tegen het christendom (W48, 2004).

Volgens de literatuur krijgen complotnarratieven rondom Joden in de negentiende eeuw een nieuwe impuls wanneer zij in de nieuwe natiestaten van Europa een gunstige positie verwerven op het gebied van industrie en handel. De Europese adel en de kerkelijke macht zien dit met lede ogen aan en verklaren deze macht met een complot dat zich tegen het christendom, de mensheid en de Europese natiestaten zou richten en die later een vervolg kreeg met veronderstellingen over het nastreven van wereldwijde macht (W139, 2017).

Een van de bekendste complotnarratieven over Joden waarin dit streven naar werelddominantie werd geïntroduceerd, zijn de 'Protocollen van de Wijzen van Zion'. In de kern houden deze in dat een geheime Joodse regering ondergronds bezig zou zijn om totale werelddominantie te realiseren. Daarvoor zouden zij heimelijk al machtige partijen aan hun zijde hebben, zoals de media, overheden en banken. Diverse geanalyseerde teksten bieden zicht op hoe het complotnarratief rondom de Protocollen tot stand kwam. De

eerste versie van dit verhaal zou dateren van 1797. Een Franse jezuïet, Augustin Barruel, die de Franse revolutie als groot kwaad zag, meende dat deze een gevolg was van een samenwerking tussen de vrijmetselarij en jakobijnen die uit waren op wereldheerschappij. De Italiaanse Simonini schreef Barruel hierover om Barruel te attenderen op het ontbreken van Joodse actoren in het complot. Barruel raakte overtuigd van de eigen ervaringen die Simonini deelde over Joden die bekentenissen over hun complot zouden hebben afgelegd. Na gesprekken met anderen hierover, zou Barruel een openbaring hebben gekregen waarin de Wijzen van Zion hem in vertrouwen namen over hun plannen die hij vervolgens heeft opgeschreven. Volgens de geanalyseerde literatuur is dit eerste document via omwegen, waaronder een Frans satirisch boek van Joly uit 1864[7] en een Duitse novelle uit 1868, in het laat negentiende-eeuwse Rusland van de revolutie terecht gekomen. Daar zouden de Protocollen nader gestalte zijn gegeven door contrarevolutionairen waarbij zij een voorstelling maakten alsof de Protocollen het letterlijke verslag waren van Joodse samenzweerders die vanaf een nachtelijk kerkhof in Europa hun kwaadaardige plan tot overname van de wereld smeedden. Dit narratief is volgens de literatuur vervolgens verspreid als ware het een origineel document in een poging de Russische revolutie te voorkomen. Vanaf de jaren twintig en dertig in de negentiende eeuw circuleerden de Protocollen door Europa en daarbuiten (B2, 2022; B4, 2024, p. 273; B10, 2020, p. 556-559; P4, 2002; P11, 2003). Deze protocollen kwamen bijvoorbeeld terug in Hitlers Mein Kampf, waarbij hij kritiek op de authenticiteit die inmiddels was geuit terzijde schuift (B4, 2024, p. 273-274).

Een ander bekend narratief dat al van de vroege Middeleeuwen dateert, gaat over Joodse groeperingen en het drinken van kinderbloed, de zogenaamde bloedsmaad. Teter (B4, 2024) traceert dit narratief tot in het Duitsland en Frankrijk van de dertiende eeuw. Aanvankelijk deden zich verhalen de rondte in Engeland over vermoorde kinderen die het slachtoffer waren geworden van Joden. In 1235 in Fulda en in 1247 in Valréas wat nu respectievelijk in Duitsland en Frankrijk is, was de verdenking niet meer enkel dat Joden kinderen zouden hebben gedood, maar dat zij tevens hun bloed zouden hebben gedronken. Teter presenteert dit narratief als antichristelijke vertaling van de Eucharistieviering:

> "The historical sources from Valréas claim that Jews extracted the blood "to partake [in it] on the recent Holy Sabbath and believed to be saved [by it]." It was "a sacrament," consumed, like the Eucharist in the medieval period, every year. The blood, also in parallel to the Eucharist, was to be divided and shared among Jews. The victim served, like Jesus in Christian theology, as a replacement for the Passover ram. But, if Christians revered Jesus in the Eucharist, Jews were said to have done it "in opposition and affront to Jesus Christ"" (B4, 2024, p. 265).

[7] Dit boek was geschreven als kritiek op het regime van Napoleon III (B10, 2020, p. 361).

Dit narratief is volgens Teter onder meer opgepikt door de Nazi's en vervolgens door aanhangers van blanke suprematie (B4, 2024). Inmiddels zijn de Protocollen en de verhalen over het drinken van kinderbloed niet meer weg te denken uit extreemrechtse kringen en (hiermee verbonden) complotnarratieven.

Hoewel deze antisemitische complotnarratieven in de geanalyseerde literatuur veelal met extreemrechtse denkbeelden worden geassocieerd, biedt deze literatuur ook erkenning voor het bestaan van complotnarratieven over Joodse minderheden aan de linkse kant van het politieke spectrum en in de islamitische wereld. Zo wijzen diverse auteurs op het antisemitisme van Stalin dat zich vertaalde in een sterke, antizionistische houding in communistische Sovjet-retoriek die tot in de jaren tachtig invloed weerklank vonden in Europese extreemlinkse politieke kringen (B10, 2020, p. 365-366; G11, 2021, p. 12). Antisemitische complotnarratieven, zoals over de Protocollen, zouden bovendien vanuit het Westen in Arabische landen terecht zijn gekomen. Zo waren het christenen die in de jaren twintig van de vorige eeuw de eerste Arabische vertaling in Palestina en Syrië op de markt zouden hebben gebracht. Na het ontstaan van de staat Israël vonden dergelijke narratieven gretig aftrek onder nationalisten, islamisten en in linkse kringen (B10, 2020, p. 366-367).

4.2 Geheime genootschappen en (religieuze of politieke) concurrenten

Een deels overlappend patroon in de teksten over de geschiedenis van complotnarratieven dat doorloopt tot in hedendaagse narratieven, volgt uit religieuze en politieke concurrenten die als kwaadaardige groepen of elites worden gezien. In de geanalyseerde teksten komen tal van religieuze groepen ter sprake die in de loop van de tijd als bedreigingen zijn aangewezen. Dit geldt allereerst voor groepen die als heidenen of ketters werden gezien. Een van de oudere narratieven betreft die van de Kruisvaarders die heimelijke allianties met – dus eveneens bij het complot betrokken – moslims zouden hebben gesloten waardoor zij in 1291 het verlies van al het christelijk terrein in het Midden-Oosten zelf zouden hebben georkestreerd (W97, 2021).

Met de komst van verschillende stromingen binnen het christendom, kwamen complotnarratieven op over andere stromingen. Zo waren in de zestiende en zeventiende eeuw in protestantse Noord-Europese landen complotnarratieven over katholieke samenzweringen in omloop (W81, 2023). In de Verenigde Staten waren er tot in de negentiende eeuw nog narratieven over samenzweringen door katholieken, in het bijzonder rondom de praktijken in kloosters en hoe de Paus niet alleen samenwerkte met Europese monarchen om Amerika over te nemen, maar hoe ook katholieke educatie in de VS aan de Amerikaanse jeugd een vehikel zou zijn om de Amerikaanse staat te infiltreren (P31, 2015).

Complotten werden al evenzeer verondersteld bij tegenstanders binnen het katholicisme of protestantisme. Vooral de conservatief-katholieke jezuïeten komen vaak terug in de geanalyseerde literatuur. Vanuit hun

conservatisme waren zij de meest fervente tegenstanders van de Reformatie en de opkomst van het protestantisme. Vanuit deze conservatieve missie, ging de jezuïet Nicolas Sander in 1571 in de tegenaanval door protestantse complotnarratieven over katholieken en de Paus als de Antichrist die via pamfletten werden verspreid om te keren en juist protestanten te beschuldigen. Deze handeling illustreert de actieve rol die jezuïeten in de strijd tegen het protestantisme innamen en maakt inzichtelijk waarom in het vervolg de jezuïeten een prominente plek in protestantse complotnarratieven innamen. Zij waren echter eveneens verdacht in katholieke landen vanwege hun fanatieke houding en trouw aan de Katholieke Kerk. Niet zelden werden jezuïeten ervan verdacht samen te zweren tegen lokale leiders omwille van de macht van de Katholieke Kerk waar zij trouw aan waren. Zij werden verdacht in diverse landen en contexten, van Frankrijk en Nederland (W55, 2024, p. 57), Polen (W50, 2023) tot Zuid-Amerika. In Frankrijk en Nederland werden jezuïeten verantwoordelijk gehouden voor politieke moorden op respectievelijk Henry IV en Willem van Oranje eind zestiende eeuw. In Spanje en Zuid-Amerika luidde de beschuldiging in dezelfde periode dat zij in het belang van de Katholieke Kerk samenzweerden tegen het Spaanse koningshuis (W55, 2024, p. 56-57; B2, 2022, p. 33) en in zeventiende-eeuws Polen was het verwijt dat jezuïeten als *secret society* in opdracht van buitenlandse machten een gevaar zouden vormen door moorden en misleiding (W50, 2023). Een belangrijk werk dat hiervoor verantwoordelijk was, was de '*Monica privata Societas Jesu*' dat in Krakau verscheen in 1614. Daarin stond hoe jezuïeten zich zouden moeten gedragen als zij in een nieuwe stad kwamen en hoe zij zichzelf en anderen in invloedrijke posities konden brengen (W50, 2023; W81, 2023, p. 547-548). Hoewel dit – net als de Protocollen – een vervalsing betrof, heeft dit document tot in de negentiende eeuw strijd tegen jezuïeten gevoed. Volgens Zwierlein (W81, 2023) was dit in het geval van deze vervalsing ook niet volledig zonder grond:

> "To approach a member of a Protestant family with the goal of reconversion, to collect money in order to bribe Ottomans to provide a berat for a Catholic instead of a schismatic Patriarch and even to write, print and diffuse Arabic texts purporting to be by and for Muslims but introducing Catholic catechetical principles were all tactics considered and put into practice since at least the time of Gregory XIII (Zwierlein 2007). While Catholic theoreticians were still fighting 'Machiavellism' as political content, their political language and method of Counter-Reformation might owe a debt to common Renaissance roots that Machiavelli had perfected. The forged Monita used these narrative strategies as parasites of existing genres, remaining and seeming possible despite, eventually, not being absolutely real" (W81, 2023, p. 548).

Een andere categorie complotnarratieven die tijdens de analyse naar voren kwam gaat om politieke tegenstanders die verdacht werden gemaakt. Voorbeelden hiervan zijn de jakobijnen en in de recentere geschiedenis communisten (of bolsjewisten) die vandaag de dag te herkennen zijn in de angst voor 'cultureel marxisme'. Verder kwamen boeren in de literatuur terug

als samenzweerders in vijftiende-eeuws Oostenrijk die niet – naar hoe de boeren het zelf presenteerden – zich verenigden ter verdediging van hun land tegen Turken die binnenvielen, maar het erop gemunt zouden hebben om de heerschappij in het land over te nemen (NW97, 2021, p. 357). Ook de Hugenoten in zestiende-eeuws Frankrijk en de Fransen in zeventiende-eeuws Londen kregen volgens de literatuur een rol in complotnarratieven vanwege een veronderstelde samenzwering om de pest te verspreiden (W48, 2004, p. 181). Sommige literatuur meldt zeer concrete aanleidingen voor een complotnarratief. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de periode na de politieke Terreur in Frankrijk. In 1819 werden er incidenten gemeld over vrouwen die met stokken met een punt erop werden geprikt op straat. Vanuit het wantrouwen tegen de staat in die tijd werd er een complot verondersteld dat ofwel werd toegeschreven aan politieke tegenstanders (royalisten of liberalisten) ofwel aan de politie die dit zou doen om kieswetstemmingen te beïnvloeden (W103, 2013).

De meest invloedrijke groepen die volgens de geanalyseerde teksten een rol zijn blijven spelen tot in hedendaagse complotnarratieven zijn echter geheime genootschappen: de vrijmetselarij en de illuminati. In de geanalyseerde literatuur is aangegeven dat de illuminati in complotnarratieven soms met de vrijmetselarij in verband worden gebracht. In beide gevallen gaat het om 'secret societies' die daadwerkelijk (hebben) bestaan en waarvan het geheime karakter bij aanvang volgde uit het gebrek aan vrijheid om anders te denken dan dominante christelijke stromingen voorschreven. Het narratief over de illuminati stamt uit Beieren waar dit geheime genootschap in 1776 was opgericht door een hoogleraar in de rechten, Adam Weishaupt. Vanuit de Verlichtingsidealen die ook de Franse Revolutie hebben geïnspireerd hadden de illuminati een progressieve maatschappelijke, heimelijke agenda. Zij wilden de maatschappij omvormen naar een egalitaire samenleving door achter de schermen leden van het genootschap in regeringen over de hele wereld te laten plaatsnemen die telkens weer nieuwe leden voor belangrijke posten naar voren zouden schuiven. Tien jaar later, in 1786, werden de illuminati in Beieren opgeheven en in 1791 werd het genootschap daar ook verboden. In de literatuur worden de illuminati tijdens hun bestaan als concurrenten van de vrijmetselarij getypeerd. In complotnarratieven vanaf die tijd keren de illuminati door de eeuwen heen terug als kwaadaardige elite. De vrijmetselarij is eveneens een bekend geheim genootschap in complotnarratieven. Net zoals de illuminati, stamt de vrijmetselarij uit de achttiende eeuw, maar zij hadden geen agenda om wereldheerschappij te krijgen (W81, 2023).

Toch zijn beide groepen volgens de geanalyseerde literatuur vanuit tegenstanders van de Verlichting en de daaruit geboren Franse revolutie met elkaar in verband gebracht. In de literatuur worden in het bijzonder het werk van de eerdergenoemde Augustin Barruel in Frankrijk genoemd, het werk van Robison in Engeland en de publicaties van Starck in Duitsland. De laatste twee waren zelf leden van de vrijmetselarij geweest en Starck nam het publiekelijk op tegen de Beierse illuminati die tot zijn onvrede invloed op de agenda van de vrijmetselarij zouden willen uitoefenen. Deze drie mannen waren van

elkaar's werk op de hoogte en informeerden elkaar ook, wat het beeld van het complot beïnvloedde. Het eindresultaat was een narratief waarin de illuminati in samenwerking met de vrijmetselarij het christendom en de monarchie zouden bedreigen en uiteindelijk op wereldheerschappij uit waren. Via Barruel en zijn contact met de eerdergenoemde Italiaanse Simonini werden Joden in het complotnarratief betrokken. Hoewel er in de literatuur discussie bestaat over hoe politiek geëngageerd de vrijmetselarij was en voor welke nationale context dat wel of niet gold, zijn de illuminati en vrijmetselaars (met Joden) als politieke tegenstanders neergezet in complotnarratieven (zie bijvoorbeeld P4, 2002; W81, 2023, B10, 2020, p. 556-559).

Joden en de vrijmetselarij komen tot vandaag de dag als kwaadaardige partners naar voren in complotnarratieven. Voorbeelden van dergelijke 'judeo-maçonieke' complotten in de literatuur, spelen in diverse tijden en maatschappelijke contexten. Ter illustratie van die diversiteit, rond 1930 werd door het regime van Franco geloofd dat er een judeo-maçoniek complot was in Noord-Afrika. Dit beeld werd gevoed door in beslag genomen documenten van Noord-Afrikaanse vrijmetselaarsloges waaruit kritiek bleek op het Spaanse fascisme en nationalisme onder Franco, de ambitie om Joden in Europa in veiligheid te brengen en een aanzienlijke Joodse vertegenwoordiging binnen de loges. De samenzwering zou bedoeld zijn om wraak te nemen op het katholieke geloof voor de verbanning van Joden uit Spanje en om religieuze dominantie te krijgen (W134, 2019). Een ander voorbeeld betreft de periode tussen 1978 en 1990 waarin Le Pens *Front National* een voet aan Franse bodem krijgt. In dit narratief kwam Le Pens Holocaust ontkenning samen met een op de Protocollen van de Wijzen van Zion geënte samenzwering tussen niet alleen Joden en vrijmetselaars, maar ook met communisten en in sommige variaties van het narratief met protestanten (P11, 2003).

4.3 Een link met 'The Great Replacement'?

Een narratief dat in de huidige vorm een relatief korte geschiedenis kent, is dat van 'The Great Replacement'. In de literatuur wordt voor de origine van dit narratief verwezen naar het boek van de Franse filosoof Renaud Camus met de gelijknamige titel 'Le Grand Replacement'. In dit boek uit 2011 stelt hij dat moslimmigranten erop uit zijn om de christelijke, witte bevolking in Frankrijk te vervangen en hun cultuur te ruïneren. Daarbij zouden ze worden geholpen door liberale elites en 'cultuur-marxisten' die vanuit hun positie in de overheid een multiculturele samenleving zouden promoten (zie bijv. B10, p. 324; W17, 2021).

Hoewel er historisch gezien niet zulke duidelijke voorlopers uit de literatuur blijken als bij de complotnarratieven over Joden, vrijmetselarij en illuminati, zijn er wel eerdere narratieven die op zijn minst interessante overeenkomsten vertonen. Een evidente link is zichtbaar in de terminologie van 'omvolking' die bij The Great Replacement gebruikelijk is, een term die ook door Hitler werd gebezigd om het Arische ras te 'versterken' en genocide van onder meer

Joden te legitimeren. Een van de Duitse teksten spreekt daarom van het beladen karakter van deze term (G3, 2022).

Wat betreft overige connecties, gaat een van de teksten in op de situatie in het laat negentiende-eeuwse Frankrijk waarin een nationalistische en anti-Joodse bestseller verschijnt van de hand van Édouard Drumont. In dit boek beticht hij Joden van het gebruikelijke doel: het nastreven van werelddominantie. Drumont presenteerde Joden bovendien als niet te assimileren in de Franse cultuur vanwege de biologische kenmerken van hun ras en culturele achtergrond. De 'werkelijke Fransman' zou door deze buitenstaanders worden bedreigd, mede vanwege een algeheel gevaar van parasitering waar Joden naartoe zouden neigen. Drumont hield daarnaast de jakobijnen als voormalige machthebbers verantwoordelijk voor de maatschappelijke invloed die Joden kregen, een invloed die zij zonder de Franse Revolutie niet zouden hebben gehad (W61, 2002). Deze ideeën van de onmogelijkheid van assimilatie van buitenstaanders, de raciale bedreiging en de medeplichtigheid van maatschappelijke elites vertonen parallellen met het narratief van The Great Replacement over migranten.

Andere complotnarratieven vertonen gelijkenissen met de focus in The Great Replacement op migratiestromen. Bij sommige complotnarratieven is de vergelijking beperkt tot angst voor migranten en economische consequenties daarvan, zoals in de jaren 1960 in Patagonië. Aan de Argentijnse zijde ontstonden er complotnarratieven over Chileense migranten die de regio en de economie daar over zouden willen nemen (W128, 2017). Een theorie rondom migratie die meer overeenkomsten vertoont, kwam op in het Noord-Amerika van de negentiende eeuw waar de protestantse samenleving geconfronteerd werd met katholieke migratiestromen uit Europa. Vergelijkbaar met het beeld in The Great Replacement van moslimmigranten, maakte men zich in het protestantse Amerika van die tijd zorgen over deze katholieke migranten. Geïnspireerd door een worsteling met wat de eigen Amerikaanse identiteit inhield in combinatie met zorgen over demografische ontwikkelingen door immigratie en dreiging vanuit katholieke partnerloze nonnen voor traditionele genderrollen in de Amerikaanse samenleving wonnen complotnarratieven over de katholieke kerk terrein. Zo zou de katholieke kerk samen met Europese monarchen de katholieke migratie en kloosters gebruiken om de macht in Amerika te grijpen (P31, 2015). Naast het patroon van angst voor een religieuze groepering van migranten, is hier overeenkomst zichtbaar met de culturele en demografische zorgen die in The Great Replacement-theorie centraal staan.

De overeenkomsten in deze narratieven wijzen op patronen in hoe buitenstaanders en migranten door de eeuwen heen verdacht zijn gemaakt, welke agenda's hierbij hoorden, de culturele dreiging die van de migranten uit zou gaan en – in sommige gevallen – hoe politieke tegenstanders van de bedreigden de samenzweerders zouden helpen.

4.4 Overige relevante narratieven

Voor andere narratieven is de geschiedenis minder uitgebreid in de literatuurselectie te vinden. Het gaat in die gevallen ofwel om informatie over het ontstaan van een narratief in de relatief recente geschiedenis, ofwel om een bespreking van narratieven die gelijkenissen vertonen met actuele complotnarratieven. Van de meeste narratieven waarvan beperkte informatie over de geschiedenis in de geanalyseerde literatuur te vinden is, is de geschiedenis uiteraard wel bekend. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het platte aarde-narratief, een narratief dat dateert van midden vorige eeuw. In het geval van dit narratief wordt in een artikel door het geïnterviewde gezicht van de beweging, Mark Sargent, bijvoorbeeld wel verwezen naar het ontstaan van het geloof in een platte aarde in de jaren 1960, maar ontbreekt een nadere toelichting (W137, 2023, p. 117). Het is dus een consequentie van de selectie van de literatuur dat niet voor elk subnarratief alle relevante informatie is bovengekomen. Dit komt mogelijk mede door de nadruk op empirische studies in dit onderzoek. Daarin wordt vaak weinig over de geschiedenis van een narratief gezegd, omdat de huidige betekenis daarvan centraal staat. Hieronder volgt een overzicht van (mogelijke) historische wortels van in hoofdstuk drie genoemde narratieven.

Een eerste belangrijk narratief waarbij de geschiedenis in beperkte mate ter sprake komt in de geanalyseerde literatuur, is het soevereine narratief. Hoewel meerdere teksten over deze soevereinen gaan, is er slechts een tekst die licht werpt op de origine van dit narratief. Daarin komt naar voren dat de wortels van dit narratief liggen in Noord-Amerika in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw en racistische en radicale anti-overheidsbewegingen die daar opkwamen. In deze tekst (W64, 2015) refereert de auteur, Kent, naar deze bewegingen als 'OPCA', *Organized Pseudolegal Commercial Argument* vanuit het type argumentatie dat hen kenmerkt. De meeste gelijkenis van de huidige bewegingen met historische voorlopers ziet Kent in de in 1969 in Portland, Oregon opgerichte '*Posse Comitatus*'. Deze beweging stond voor anti-taxatie, anti (federale en nationale) overheid en anti-semitisme. Daarbij vertaalden deze posities zich in een complotnarratief over een kwaadaardige agenda van de overheid en fantasieën over tribunalen en lynchpartijen van overheidsdienaren, die zich ook uitten in enkele gewelddadige incidenten in de praktijk (W64, 2015).

Een tweede link werd zichtbaar ten aanzien van een complotnarratief dat in het vorige hoofdstuk als subonderdeel van New World Order narratieven is besproken: het narratief over het CBDC, de zogenaamde *Central Bank Digital Currency* over de digitalisering van het geldsysteem. In een tekst ging het over een vergelijkbaar complotnarratief dat in 1975 vanuit christelijke gemeenschappen in de VS is gekomen en dat in de jaren negentig in Rusland onder baptistische en orthodox-christelijke groepen werd verspreid. Volgens dit narratief zou er door de toenmalige Europese Gemeenschappen in Brussel een megacomputer worden gebouwd om over te gaan op digitaal geld. Volgens dit narratief zou de computer het kwaadaardige 'beest' voorstellen

dat in Openbaring 13 van het nieuwe testament was aangekondigd en dat de mensheid aan zich zou onderwerpen en van een merkteken zou voorzien. Het complotnarratief luidde dat de Europese Gemeenschappen via deze computer de volledige wereldhandel zouden reguleren via een digitaal geldsysteem. Bovendien zouden mensen allemaal een onzichtbaar nummer op hun voorhoofd of hand getatoeëerd krijgen waarmee zij zouden kunnen betalen, maar wat ook als middel van controle zou dienen. Dit doet denken aan hedendaagse narratieven over het CBDC-systeem waardoor overheden controle zouden krijgen over de financiën van mensen door de digitale geldkraan bij ongewenst gedrag dicht te draaien (W68, 2017).

4.5 Reflecties op patronen door de tijd: contextgebondenheid en maatschappelijke spanningen

Wat dit historische overzicht reeds heeft laten zien, is dat er een bepaalde mate van continuïteit zichtbaar is door inhoudelijke elementen van complotnarratieven die in de loop van de tijd terugkeren. Die historische continuïteit zit hem in degenen die als kwaadaardige groepen en elites worden aangemerkt, de aard van de bedreiging – religieus, economisch, cultureel of politiek – die zij vormen, en de agenda's die zij hebben. Narratieven over Joden zijn daar het meest exemplarische voorbeeld van. Hoewel er in de loop van de eeuwen contextgebonden variatie in de narratieven is betreffende hoe Joden te werk zouden gaan (van de pest verspreiden tot de wereldeconomie in handen krijgen), keren in de loop van de eeuwen elementen als de Protocollen en het drinken van kinderbloed en de dreiging die van hen uitgaat terug.

Los van deze patronen wat betreft de inhoud van complotnarratieven, zijn uit de geanalyseerde teksten nog enkele belangrijke patronen af te leiden ten aanzien van de context waarbinnen deze narratieven ontstaan. Deze patronen onderstrepen observaties van eerdere auteurs, waaronder auteurs van de geanalyseerde literatuur, dat complotnarratieven veelal voorkomen in tijden van maatschappelijke crisis en onzekerheid (zie hoofdstuk 6). Door de geschiedenis heen vielen in de literatuur twee dynamieken in het bijzonder op die beide onder de noemer van dergelijke maatschappelijke crisis en onzekerheid zijn te vatten.

Een eerste patroon betreft concrete rampen waarvoor een verklaring wordt gezocht. Greve en Roosen (W116, 2024) laten bijvoorbeeld zien hoe door de eeuwen heen bij pandemieën telkens eenzelfde dynamiek ontstaat die complotnarratieven zou voeden. De dynamiek bestaat volgens hen uit het zoeken naar zondebokken, het een toevlucht zoeken tot alternatieve geneesmiddelen en kwakzalverij, en wantrouwen naar de overheid en vaccinaties. Ter illustratie, tijdens de Middeleeuwen wees men in Europa Joden aan als veroorzakers van de pest en in de negentiende eeuw leefden er verdenkingen richting de overheid van het willen verminderen van de armste bevolking door middel van cholera (W116, 2024). Zo'n ramp kan

eveneens een economische crisis betreffen, zoals in het einde van de twintigste eeuw speelde in Azië. Deze crisis werd in Aziatische landen toegeschreven aan een westers complot om hun politiek-economische succes te ondermijnen (W43, 1998).

Een tweede patroon betreft maatschappelijke spanningen als gevolg van politieke aardverschuivingen en een machtsstrijd tussen politieke tegenstanders. Deze machtsconflicten vertaalden zich niet alleen naar regulier politieke kritiek en debat, maar eveneens naar complotnarratieven waarin kritiek op macht of het ondermijnen van de claim op macht van deze religieuze of politieke tegenstanders een plek vond door deze tegenstander als kwaadaardige samenzweerders voor te stellen. De meest evidente voorbeelden zijn de strijd in de nasleep van de Franse revolutie, strijd tussen rechtse en linkse politieke groepen en tussen verschillende religieuze stromingen die in de voorgaande paragrafen zijn besproken. Wat betreft de strijd tussen linkse en rechtse politieke groepen vallen in het bijzonder de complotnarratieven rondom de communistische dreiging in de jaren '60 en '70 op. Deze vonden weerklank in westerse landen, maar ook in Zuid-Amerika, bijvoorbeeld in het Argentinïe van de jaren zestig (zie bijvoorbeeld W125, 2021).

Het tweede type machtsconflict, de kritiek op macht, wordt bijvoorbeeld zichtbaar in voormalige kolonies. In die contexten figureren voormalige koloniserende naties als de kwaadaardige machten die samenzweren om de voormalige koloniën opnieuw op de knieën te dwingen. Roniger en Senkman (B2, 2022) signaleren bijvoorbeeld dat imperialistische bemoeienis complotnarratieven in Cuba voedden in de negentiende en twintigste eeuw. Dergelijke narratieven over imperialistische agenda's van voormalige kolonisatoren werken door in de recente geschiedenis. Een ander voorbeeld zijn narratieven over een imperialistische agenda die verondersteld werd toen de Franse overheid in 2013 intervenieerde in Mali's politieke strijd tegen islamisten (W107, 2021). Verder noemt Soto Bermant (W140, 2023) voor de hele Global South complotnarratieven waarin het coronavirus werd gepresenteerd als westers imperialistisch project.

Deze voorbeelden blikken vast vooruit op de onderwerpen van de volgende hoofdstukken: over de geografische verspreiding van complotnarratieven over kwaadaardige groepen en de factoren die deze verspreiding en deze (lokale vormen van) complotnarratieven helpen duiden.

5. Verspreiding, reikwijdte en vorm

Bij de analyse van de verspreiding, reikwijdte en vorm van narratieven over een kwaadaardige elite – met het eerder gemaakte voorbehoud dat het ook om kwaadaardige groepen kan gaan – is de literatuur onderzocht op kennis over de geografische verspreiding en in hoeverre lokale inkleuring plaatsvindt. Daarnaast is gekeken naar actoren of aanjagers en de (kenmerken van de) kanalen die gebruikt zijn voor de verspreiding van narratieven over kwaadaardige elites of groepen. Wat betekent bijvoorbeeld volgens de literatuur de opkomst van sociale media als kanalen voor de verspreiding van complotnarratieven? De verspreiding van complotnarratieven kan niet langer alleen geografisch gedacht worden; de narratieven verspreiden zich via een veelvoud van digitale kanalen en ontstaan daar soms ook, zoals QAnon. QAnon ontstond op digitale platforms, maar borduurde inhoudelijk voort op eeuwenoude antisemitische bloedsprookjes en sprong vervolgen over naar de 'echte' wereld. Ten slotte is in kaart gebracht wat de literatuur stelt over de (veranderende) vorm die de narratieven aannemen en wat de betekenis daarvan is voor de verspreiding van de narratieven. Ook is er aandacht voor de bredere epistemische verschuivingen die plaatsvinden, omdat die raken aan zaken als vertrouwen, (on)zekerheid en kennisautoriteit.

5.1 Verspreiding van complotnarratieven

Zoals eerder gesteld in hoofdstuk vier zijn complotnarratieven zoals we die vandaag de dag kennen, terug te voeren op de Middeleeuwen en wonnen zij aan coherentie in de Renaissance. De Franse Revolutie en de daaropvolgende Restauratie bleek de ideale voedingsbodem voor het ontstaan van grootschalige complotnarratieven met een breder bereik. Het idee van een geheim genootschap dat in de schaduwen de loop der gebeurtenissen beïnvloedde, was destijds in Frankrijk gemeengoed, aldus Harrison (P13, 1985, p. 80) en bestond, afhankelijk van je overtuigingen, uit vrijmetselaars of Joden. Het complotnarratief was een volstrekt normale politieke analytische categorie om de loop der geschiedenis te duiden. Volgens de geanalyseerde literatuur was er echter nog een noodzakelijke conditie die de aanjager vormde van uitontwikkelde complotnarratieven over kwaadaardige groepen: de uitvinding van de boekdrukkunst en andere nieuwe vormen van communicatie rond 1500. Met andere woorden: verspreidingskanalen doen ertoe (B6, 2014).

Allerlei complotfragmenten over bijvoorbeeld illuminati, vrijmetselaars, heksen, ketters en Joden zwierven al wel rond in Europa, maar werden pas echt coherent onderdeel van de christelijke verbeelding en de culturele archieven, opgevat als de versmelting van theologie en cultuur waarmee historisch bepaalde ideeën, houdingen en gevoelens worden uitgedrukt, nadat de boekdrukkunst het drukken en de verspreiding van deze verhalen mogelijk maakte (W81, 2023, p. 3; G10, 2024; G11, 2021, p. 8). Het boek '*L'Ami*

du Roi, Des Francois' dat priester Abbé Jacques-Francois in 1791 publiceerde wordt bijvoorbeeld gezien als het standaardwerk waarin het idee werd gelanceerd en verspreid dat de vrijmetselaars een antichristelijke sekte vormde. Ook later in de geschiedenis bleek overigens de invloed die uit kon gaan van boeken: *'Le Grand Replacement'* van Renaud Camus of de dystopische roman *'Le Camp des Saints'* van Jean Raspail die een bredere verspreiding van al langer bestaande complotnarratieven over de dreigende vernietiging van het blanke ras en de Westerse cultuur faciliteerden (W17, 2021; zie ook paragraaf 4.3).

Door de boekdrukkunst kregen narratieven die eerst alleen lokale werking hadden, nu potentieel ook nationale en internationale werking, zeker als sleutelteksten ook vertaald werden. De 'Protocollen van de Wijzen van Zion' (zie ook paragraaf 4.1) kregen op die manier bijvoorbeeld werking in zowel de Verenigde Staten als de Arabischtalige wereld (W44, 2011; B4, 2024, p. 294; W102, 2015). Nieuwe technologie – boekdrukkunst – creëert zo een nieuwe wijze van verspreiding met als gevolg een bredere en deels internationale verspreiding van complotnarratieven.

Tegelijkertijd spelen ook actoren een rol in de bredere verspreiding. Soms speelden persoonlijke contacten een rol bij de internationale verspreiding van complotnarratieven via boeken. Zo hoorde de Amerikaan Samuel Morse, uitvinder van de telegraaf, zeer waarschijnlijk in mei 1797 voor het eerst van de illuminati in het kader van zijn trans-Atlantische correspondentie met de Schotse ecoloog John Erskine die een bekende was van John Robisons, schrijver van het boek *'Proofs of a Conspiracy'* over de illuminati. Het drietal gaf de aanzet tot een conservatief trans-Atlantisch netwerk dat het 'probleem' van de illuminati aan beide zijden van de oceaan tot studieobject had (W57, 2022).

Diezelfde Samuel Morse was fervent aanhanger van Maria Monk, een Canadese non die in 1863 het boek *'Awful Disclosures of Maria Monk'* publiceerde, waarin katholieke priesters ervan werden beschuldig systematisch nonnen te misbruiken en kinderen te vermoorden.

Het boek van Monk is mede relevant, omdat het illustreert dat naast technologische vernieuwing, verspreidingskanalen en actoren, ook de bredere maatschappelijke context bepaalt of complotnarratieven een breder bereik en invloed krijgen. Het boek werd gepubliceerd in een atmosfeer van anti-katholicisme, waarschijnlijk ontstaan door de migratie van Ierse en Duitse katholieken naar het protestantse Amerika (P31, 2015, p. 32; zie ook paragraaf 4.3). In het midden van de negentiende eeuw representeerde het Katholicisme voor de meeste Amerikanen alles wat on-Amerikaans was (p. 14). De nonnen waren zichtbaar aanwezig in het publieke leven, en hun ongetrouwde status en zelfvoorzienende levensgemeenschappen in kloosters, onafhankelijk van het traditionele huishouden, detoneerde met het gezinsideaal van de Amerikaanse Protestantse middenklasse. Dat de meeste Katholieken uit Europa kwamen, droeg bij aan het beeld van kloosters als buitenlands en on-Amerikaans. Zoals Yacovazzi schreef (2015: 16): 'Als representatie van religieuze, gender en etnische angsten werd de non een van

de belangrijkste doelwitten van antikatholieke vijandigheid.' Een reeks boeken reflecteerde zowel het wantrouwen tegen, als de fascinatie voor nonnen. In de boeken figureerden wellustige, onbetrouwbare priesters, kwetsbare, naïeve en opgesloten nonnen, misdrijven, martelingen, lijfstraffen, moorden, infanticide en dappere ontsnappingsverhalen. Het kloosterleven werd verder gepolitiseerd door de abolitionisten bij de aanvang van de Amerikaanse burgeroorlog; het leven van een non was een vorm van "witte slavernij".

Omgekeerd werden ook vanuit de Verenigde Staten door individuen door middel van boeken complotnarratieven verspreid. In paragraaf 4.4 werd al verwezen naar het complotnarratief over een supercomputer in Brussel en Luxemburg die de naderende heerschappij van de Antichrist zou representeren. De bedenkster van deze theorie, Mary Stuart Relfe, een evangelisch schrijver en oprichter van de *League of Prayer* die in Alabama leefde (1916-2011), probeerde actief het complotverhaal naar Rusland te exporteren (W68, 2017, p. 12). De eerste vertalingen werden gemaakt door een Russische immigrant in de VS, die lid was van de radicaal-religieuze en nationalistische vleugel van de Russische diaspora, en verschenen in Rusland aan het eind van de jaren tachtig. Andere vertalingen werden geproduceerd door zogenaamde Russische 'oud-orthodoxen' en Russische Baptisten die in de VS leefden (p. 13). Volgens Panchenko (W68, 2017, p. 17) laat dit voorbeeld zien hoe een complotnarratief het vermogen heeft om religieuze gemeenschappen te inspireren en zelfs te vormen, gebaseerd op angst voor moderne technologie en de opkomst van de *surveillance society*, wantrouwen in wetenschap en sociale instituties en het verlangen naar een vorm van kennis die eenvoudig in morele termen van Goed en Kwaad spreekt.

Complotnarratieven die waren ontstaan in Frankrijk deden hun intrede in de Verenigde Staten, zoals hierboven het verhaal van John Erkine laat zien. De Franse overtuiging dat illuminati achter de revolutie zaten, was ook in de VS doorgedrongen. Maar in de VS ontwikkelde zich ook een eigen autochtone complotcultuur. Butter (B6, 2014, p. 37) benoemt drie redenen voor het ontstaan van een specifieke Amerikaanse complotcultuur: een epistemologisch paradigma dat een directe relatie postuleert tussen intenties en acties en de mogelijkheid ontkent van ongewilde of toevallige uitkomsten; de Republikeinse ideologie die republieken ziet als fragiele entiteiten die altijd in gevaar zijn door binnenlandse en buitenlandse samenzweerders; en de erfenis van het Puritanisme, een protestantse stroming die de wereld verdeeld in Goed en Kwaad en de missie van Amerika ziet als een strijd met kosmische dimensies. Andere historici stellen dat de *Founding Fathers* van de VS overtuigd waren van complotplannen van de oude koloniale machten om de nieuwe Republiek te destabiliseren en dat deze angst zelfs de Onafhankelijkheidsverklaring doordrenkt (P33, 2017, p. 83). De Amerikaanse Constitutie zou geschreven zijn vanuit de verwachting dat publieke gezagsdragers hun macht zouden misbruiken om de controle van het volk op de regering te ondermijnen. Complotvermoedens werden op deze manier ingeschreven in de cultuur van de nieuwe soevereine staten.

5.1.2 Internationale verspreiding en lokale inkleuring

Nationale en internationale verspreiding van complotnarratieven over kwaadaardige elites en groepen is dus een complex samengaan van technologische vernieuwing, verspreidingskanalen, actoren en de bredere maatschappelijke context. De boekdrukkunst maakte het mogelijk narratieven vast te leggen, eventueel te vertalen en te verspreiden. Religieuze organisaties, zoals de Katholieke Kerk, die een belangrijke aanjager waren van antirevolutionaire en reactionaire complotnarratieven beschikten over vertegenwoordigers in tal van landen met macht en invloed. Ook de welhaast onveranderlijke kern van het complotnarratief – geheime genootschappen zijn verantwoordelijk voor chaos en revolutie – liet zich makkelijk in elke situatie inpassen waarin elites of de hogere klassen hun positie bedreigd wisten of hun macht wilden bestendigen of uitbreiden. Tegelijkertijd kan er echter lokale inkleuring plaatsvinden van internationaal verspreide complotnarratieven, of kunnen lokale complotnarratieven het licht zien. In de literatuur wordt de internationale transmissie en de de- of recontextualisering geconceptualiseerd als de "virus-achtige verspreiding" van "culturele replicatoren": entiteiten die zichzelf kunnen kopiëren (W68, 2017, p. 16). Zvada (W85, 2022, p. 3) stelt dat elk continent verschilt in de mate waarin geloof wordt gehecht aan complotnarratieven en welke narratieven het meeste aanslaan. Landenstudies naar het lokale ontstaan of de lokale inkleuring van complotnarratieven zijn echter verre van volledig en worden gedomineerd door onderzoek in Europa en de VS (W120, 2022). Wel is er consensus in de literatuur dat complotnarratieven noch een exclusief onderdeel van traditioneel Westers denken, noch exclusief westers zijn.

Een voorbeeld van een lokaal complotnarratief is het '*Birtherism*' narratief in de VS, dat stelde dat het presidentschap van Barack Obama niet legitiem was, omdat hij niet in de VS zou zijn geboren – een narratief dat geworteld is in de rechtse en racistische Amerikaanse cultuur. Tegelijkertijd circuleerde het Birtherism ook buiten de VS, als onderdeel van de cocktail aan complotnarratieven over een kwaadaardige elite. Het laat zien hoe poreus de afbakeningen lokaal-internationaal zijn.

Een ander voorbeeld is het in de VS populaire idee van een Deep State die aan de touwtjes trekt en onder meer leerstuk is van de QAnon-complottheorie. Het idee van een Deep State resoneert echter ook in Turkije, waar de term haar origine vindt in linkse politieke kringen (B10, 2020, p. 617). Volgens Kenes (G6, 2021, p. 10) kent Turkije een lange traditie van staatsgrepen, burgeroorlog, het buitengerechtelijk doden van politieke vijanden en bestaat er een parallelle regering gevormd door de verwevenheid van staatsorganisaties, de strijdkrachten en de georganiseerde criminaliteit. Het bestaan van een Deep State is voor Turken een normale manier om hun regering en geschiedenis te duiden. Ook in de geanalyseerde academische literatuur wordt naar de Deep State verwezen om niet alleen Turkije, maar ook landen in het Midden-Oosten te bediscussiëren en te duiden. Waarmee ook weer de dunne en arbitraire scheidslijn duidelijk wordt tussen complotnarratieven en legitieme systeemkritiek.

De moord op de Zweedse premier Olaf Palme in 1986 of de arrestatie van Dominique Strauss-Kahn in Frankrijk in 2011 inspireerden op vergelijkbare wijze lokale complotnarratieven, maar ook deze vermengden zich aan beide zijden van de Atlantische oceaan tot een groter complotnarratief: de New World Order zou achter zowel de moord op Palme als op Kennedy zitten. Dezelfde NWO die later 9/11 en de verkiezing van Barack Obama organiseerde (B6, 2014).

In het post-Sovjetlandschap van de Centraal- en Oost-Europese regio daarentegen is in landen als Tsjechië, Polen, Hongarije en Slowakije het complotnarratief populair dat de 'fluwelen revoluties' die in 1989 een einde maakten aan de communistische regimes in feite een complot waren van binnenlandse en buitenlandse elites. Internationale elites zouden samenspannen met de voormalige communistische machthebbers om de financiële sector aan de macht te houden. Het narratief over de 'gestolen transitie' vermengde antikapitalistische, anticommunistische en antisemitische verhalen. (W85, 2022). Soms is de lokale situatie bepalend voor de oorsprong van een complotnarratief. In Italië werd in de tweede helft van de vorige eeuw een bankschandaal verweven in een complotnarratief met het Vaticaan, de maffia en de vrijmetselarij (W111, 2011). Niet verwonderlijk met Rome als de bakermat van het Vaticaan en Italië als geboortegrond van de maffia. Opmerkelijk is wel de verwevenheid met de vrijmetselarij, die niet typisch Italiaans is, waardoor ook deze lokale complotvariant een grensoverschrijdend randje kreeg.

Veelvuldig vindt zowel internationale verspreiding als lokale inkleuring of verknoping plaats. De van oorsprong in Frankrijk gelanceerde theorie over The Great Replacement (zie ook paragraaf 4.3) verspreidde zich bijvoorbeeld naar andere Europese landen. In het boek ging het immers niet alleen over de Franse, maar ook over de Europese beschaving en identiteit die op het spel zouden staan door massamigratie uit moslimlanden en dalende geboortecijfers van de autochtone bevolkingen. Deze suggestie werd ook onderdeel van het meer algemene complotnarratief over witte genocide dat aan beide zijden van de Atlantische Oceaan wordt aangehangen (W17, 2021, p. 3). De sterke internationale doorwerking van complotnarratieven laat zich ook zien in de mix die onder andere president Javier Milei in Argentinië verspreidde: Agenda 2030, de dreigende heerschappij van China en de kwaadaardige elite die hier schuld aan heeft (W129, 2024). Het is een constatering die op zich weinig verbazing behoeft: het rechts-populistisch narratief dat deze complotnarratieven integreert is een internationale, sterk verbonden en goed georganiseerde kracht. De bestorming van het Braziliaanse Parlement op 8 januari 2023 vormde zelfs een vrijwel exacte kopie van de bestorming van het Amerikaanse Capitool twee jaar eerder waar het gaat om de motieven: op sociale media verspreide complotnarratieven over veronderstelde verkiezingsfraude en de kwade invloed van de Deep State, speelden in beide gevallen een prominente rol.

In Nederland zijn lokale zaken in het mondiale narratief geïncorporeerd die relevant zijn in de Nederlandse context. De stikstofcrisis, het

Toeslagenschandaal of de aardbevingen in Groningen door de gasboringen worden als bewijs opgevoerd voor het bestaan van een kwaadaardige elite die samenzweert tegen de bevolking (W28, 2024, p. 8). De Nederlandse inkleuring uit zich ook in de adoptie van Nederlandse symbolen als boerenzakdoeken en omgekeerde Nederlandse vlaggen tijdens protesten.

Complotnarratieven over het coronavirus waren in de gehele wereld te vinden, hetgeen in de literatuur verklaard wordt uit het feit dat vrijwel de gehele wereld gelijktijdig met hetzelfde virus werd geconfronteerd. De narratieven werden weliswaar gelanceerd in Europa en de Verenigde Staten, maar landden ook moeiteloos in bijvoorbeeld Latijns-Amerikaanse landen. Het idee dat de vaccinaties behoren tot de geheime agenda van de farmaceutische industrie resoneerde ook in deze landen (W120, 2022). De lokale/regionale sociale en politieke context speelde echter soms een rol bij de lokale inkleuring of aanpassing van wereldwijd circulerende complotnarratieven. Een voorbeeld zijn de complotnarratieven in Mali over het coronavirus. Waar net als in westerse landen de overheid wordt gewantrouwd en de media van partijdigheid, komt daar in de context van Mali nog bij dat hulporganisaties worden gewantrouwd. De agenda achter het coronacomplot zou om financieel gewin draaien. In de Afrikaanse context waar Afrikaanse landen en burgers eeuwenlang als bron van zelfverrijking voor koloniale mogendheden hebben gefunctioneerd, is dit een verklaarbare gedachte (W107, 2021, p. 3).

Complotnarratieven kunnen lokaal ontstaan of door internationale verspreiding lokaal wortelen, al dan niet met een lokale inkleuring. In de literatuur worden nog drie specifieke elementen genoemd die bijdragen aan de verklaring voor de verspreiding en receptie van complotnarratieven over kwaadaardige elites. Ten eerste maakt het taalgebied uit. Het anti-institutionele sentiment in het milieu van de soevereinen verspreidde zich bijvoorbeeld in eerste instantie vanuit Canada naar andere Engelstalige *common law* landen (W64, 2015). Door de taalovereenkomst zijn er ook 'complotregio's' te vinden van Scandinavische landen of Nederlandstalige landen waarin deze complotnarratieven circuleren.

Ten tweede kan geografie een rol spelen. Door de nabijheid met de Verenigde Staten was Mexico tijdens de Koude Oorlog een strategisch platform, met alle bijhorende intriges, manipulaties en buitenlandse invloed van dien. Dat is een structurele voedingsbodem voor complotnarratieven. Dit geldt voor heel Latijns-Amerika, dat tijdens de Koude Oorlog de speelbal was van de grootmachten en een lange geschiedenis van buitenlandse bemoeienis en interventies met zich meedraagt (B2, 2022). Maar ook animositeit tussen buurlanden kan complotnarratieven voeden (W141, 2023). Sinds de presidentschappen van Donald Trump is er hernieuwde geografische spanning ontstaan. Alles ten zuiden van de VS vormt in het perspectief van de Amerikaanse regering een galerij van *"bad hombres"*, aldus Soltero (B6, 2021, p. 17).

Volgens Byford (P4, 2002, p. 27) is onder invloed van deze geopolitieke werkelijkheden in grote delen van de wereld de retoriek van

complotnarratieven geïntegreerd in een meer algemeen anti-imperialistische en anti-Amerikaanse politieke positie. Complottheorieën werden zo niet alleen het credo van gemarginaliseerden binnen de VS, maar voor iedereen op de wereld die zich gemarginaliseerd en bedreigd voelt door de Amerikaanse militaire, economische en diplomatieke suprematie. Het heeft de antiwesterse ideologie in het Midden-Oosten en Rusland gekleurd, aldus Byford: "Complottheorie is de gezamenlijke taal geworden van verzet tegen de dominantie van de westerse politieke cultuur" (P4, 2002, p. 27). De kwaadaardige elites zijn in dit perspectief de Amerikaanse, en in het verlengde daarvan, de Westerse machthebbers.

Een derde element dat de verspreiding van complotnarratieven specifiek kan verklaren, bestaat uit bondgenootschappen die in tijden van crisis en oorlog ontstaan. Zo verspreiden zich antisemitische complotnarratieven in de gebieden die Japan bezette tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals Shanghai. Deze complotnarratieven waren afkomstig uit Duitsland en werd door bondgenoot Japan overgenomen. In de bezette gebieden in China waren er echter ook Chinezen die de antisemitische narratieven verkondigden en de Joden ervan beschuldigden de politiek en economie van Shanghai te controleren. Onder de Chinese bevolking vielen deze narratieven overigens op rotsige bodem omdat ze overduidelijk afkomstig waren van de Japanse bezetter (W96, 2024).

5.2. Vorm

Tegelijkertijd stelt de literatuur dat naast lokale kwesties, taalgebied, of geografie ook veranderingen in inhoud, vorm, dragers en verspreiders, en mediakanalen van invloed zijn op de verspreiding en verknoping van complotnarratieven. Er wordt ten eerste gewezen op de inhoudelijke hybridisering van hedendaagse complotnarratieven met religie en spiritualiteit. Religie wordt niet zozeer vervangen door complotnarratieven, zoals Popper nog veronderstelde, maar geabsorbeerd (W68, 2017, p. 5). Veel religieuze subculturen propageren tegenwoordig niet alleen complotnarratieven, maar ook paranormale overtuigingen en praktijken, als ook geloof in Ufo's, spirituele genezing, astrologie, en alternatieve geschiedenisverhalen. Volgens Frenken e.a. (W92, 2023) veronderstellen zowel religies als complotnarratieven dat machtige krachten het lot van de wereld bepalen. Ze zouden in die zin dezelfde psychologische en cognitieve behoeften bedienen. De ontvankelijkheid voor complotnarratieven over kwaadaardige elites is daarmee minder afhankelijk van een specifieke, geografische context.

Ten tweede hebben hedendaagse complotnarratieven vaak de vorm van 'mega-complotnarratieven', waarin de kwaadaardige elite wereldwijde ambities heeft en vaak wordt teruggezien in internationale instituties of personen: het WEF, Bill Gates, de EU of de VN (zie ook paragraaf 4.4). Het is, stelde Campion-Vincent (W39, 2007, p. 14) alsof ook imaginaire thema's

geglobaliseerd zijn. Het tijdperk van globalisering en transnationale netwerken heeft het eenduidige, causale beeld van vroegere complotnarratieven deels doen verdwijnen. Ook nu worden, net als destijds met de boekdrukkunst, nieuwe vormen en kanalen van verspreiding aangeduid als belangrijke veroorzaker van een kwantitatieve en kwalitatieve verandering in de circulatie van complotnarratieven. De openheid van het Internet, en de veelvoud en snelheid van berichten die door een verscheidenheid aan kanalen worden verspreid, maakt de weg vrij voor complotnarratieven met een 'multifocale en mimetische causaliteit', makkelijk en eeuwig reproduceerbaar (B2, 2022, p. 237).

De invloed van internet laat zien dat het idee van herkomst en daaropvolgende verspreiding van complotnarratieven niet langer alleen in geografische termen gedacht kan worden. Hedendaagse complotnarratieven ontstaan op sociale mediaplatforms en verspreiden zich zo over de wereld. Engels is doorgaans de voertaal, maar de narratieven worden vaak ook vertaald, waardoor in verschillende landen dezelfde narratieven circuleren. Zo werden de complotnarratieven over het coronavirus van het alternatieve mediakanaal *Global Research* vertaald naar het Spaans, waardoor ook in Spanje de gebruikelijke narratieven over The Great Reset, bankiers, de intellectuele elite, Bill Gates, en de farmaceutische industrie die de bevolking zouden willen uitdunnen en onderwerpen circuleren. Het Qanon-narratief is een van de duidelijkste voorbeelden van een complotnarratief dat is ontstaan op Internet, in dit geval op 4Chan en later 8Chan en 8kun. Berichten van 'Q' verspreiden zich over vrijwel alle sociale mediaplatforms, waar ze na enige tijd onder maatschappelijke druk ook weer werden geblokkeerd of verwijderd. Het bleek de populariteit van QAnon nauwelijks te deren.

De openheid van digitale media maken het ook mogelijk dat buitenlandse actoren gericht proberen complotnarratieven aan te jagen. De Russische invloed op de verspreiding van complotnarratieven komt bijvoorbeeld regelmatig terug in de literatuur. Mediakanalen als *Russia Today* zouden actief inspelen op anti-institutionele sentimenten in Europa en de VS met disruptie als doel (G1, 2024, p. 37; W132, 2022). Maar de Russische FIMI-operaties (*Foreign Information Manipulation and Interference*) gaan verder dan *Russia Today* en zijn wel omschreven als een digitale hydra, met vele vertakkingen. Pro-Kremlin narratieven richten zich specifiek op rechts-populistische milieus in Europa en de VS waarin complotnarratieven aanwezig zijn en het 'kwaadaardige elite-narratief' zich vertaalt in anti-institutionele sentimenten (G1, 2024, p. 37).

5.2.1 Moderne mediakanalen

In de literatuur leeft breed de vaststelling dat burgers inmiddels in een vergaand gemediatiseerde wereld leven waarin ze worden gebombardeerd met tekst, beeld en geluid van verschillende media: televisie, internet, smartphones. Hoewel het mogelijk is om op deze manier goed op de hoogte zijn van alles wat er in de wereld gebeurt, creëert het tegelijkertijd onzekerheid, wantrouwen en twijfel omdat het zo eenvoudig blijkt om

collectieve percepties te kneden en te manipuleren (P33, 2017, p. 173). De laatste tien jaar is het vooral de opkomst van het internet en later de sociale media die in de literatuur worden gezien als de belangrijkste verspreidingskanalen van complotnarratieven, die bovendien zowel kwalitatieve als kwantitatieve veranderingen teweeg hebben gebracht.

Die verschuivingen hebben ook de positie van 'epistemische autoriteit' aangetast waardoor alternatieve verklaringssystemen meer ruimte verkregen en kennisproductie en -producenten worden betwijfeld die vroeger onbetwist waren. In de *post-truth* samenleving heerst permanente epistemische instabiliteit.

Een belangrijk effect van de opkomst van de sociale media is dat de poortwachters van de traditionele media moeiteloos voorbij worden gelopen en dat complotaanjagers hun boodschappen direct en ongefilterd bij hun publiek kunnen brengen (W17, 2021, p. 16). Platforms als Twitter (nu X), Facebook, Telegram en TikTok liggen regelmatig onder vuur omdat ze te weinig zouden doen aan het tegengaan van de verspreiding van complotnarratieven en desinformatie; zij zouden een rol als poortwachter verzaken. Naast deze grote en bekende platforms bestaat ook nog een ecologie van alternatieve, kleinere mediaplatforms als Gettr en Gab, waar de inhoud doorgaans nog extremer is (G24, 2023, p. 5) en kunnen ook gameplatforms zoals Discord of Roblox gebruikt worden om complotnarratieven te verspreiden.

Vooral rond de Amerikaanse verkiezingen van 2020 en de bestorming van het Capitool op 6 januari 2021 tierde desinformatie over de vermeende verkiezingsfraude welig op de platforms die een weinig consistent moderatiebeleid vertoonden (G7, 2023; G9, 2023). Ook onderzoek uit Ierland is kritisch: de moderatie van de grote mediaplatforms faalt in het handhaven van de eigen richtlijnen en faciliteert zo de groei van Uiterst Rechts in Ierland (G24, 2023, p. 4).

Nieuwe media maken de 'vijand' ook zichtbaar en herkenbaar, waardoor de aandacht in complotnarratieven verschoof van vaag omschreven vijanden als de vrijmetselaars, jezuïeten of internationale bankiers, naar concrete en eminente publieke figuren die als hoofdrolspelers in het complot worden gezien (P4, 2002). In kwalitatieve zin zouden nieuwe mediakanalen ook hebben bijgedragen aan een verandering van de inhoud van narratieven over wie de kwaadaardige elites zijn. Zo stelt Madisson (W82, 2014, p. 14) dat hedendaagse complotnarratieven zich richten op de interne vijand; het Kwaad dat zich in interne structuren heeft genesteld en wordt belichaamd door de culturele elite. Eerdere narratieven waren sterk verbonden met de natiestaat die bedreigd zou worden door buitenlanders en andere sociale devianten. Tegenwoordig is het narratief meer gericht tegen groepen met politieke en sociale status dan tegen etnische of religieuze minderheden (W23, 2005, pp. 5-8).

Deze verandering zou mede gerelateerd zijn aan de geglobaliseerde cultuur onder invloed van eerst de massamedia en later de sociale mediaplatforms. In deze geglobaliseerde populaire cultuur zijn Goed en

Kwaad meer ambigu. Al dan niet terechte paranoia over de eigen samenleving richt zich meer op corrupte machthebbers en vindt prominent uitdrukking in massaal bekeken cultuurproducten als *Game of Thrones* en *The Wire* (W133, 2023). Het voorbeeld van deze series, uitgezonden door streamingdiensten, laat zien dat in de hedendaagse media-ecologie complotnarratieven in verschillende vormen kunnen worden aangeboden: van traditionele boeken en tijdschriften tot blogs, films, TV-series, muziek of videogames (W78, 2019; W4, 2019). De ambiguïteit laat zich ook terugzien in de vermenging van soms tegenstrijdige affiliaties in complotnarratieven. Zo stonden rechts-autoritaire activisten zij aan zij met spiritueel geïnspireerde hippies tijdens protesten tegen het coronabeleid (W93, 2025).

Daarnaast constateren onderzoekers de opkomst van 'dialogicale' complotnarratieven: complotnarratieven vermengd met 'reguliere' kritische ideeën over wetenschap, religie, macht, politiek en samenleving, waardoor de claims in deze narratieven geloofwaardiger lijken (P12, 2020, p. 98). Dit doorbreekt het idee van '*monologicallity*', zoals in 1994 gepostuleerd door Goetz en lang ondersteund in de literatuur: wie geloof hecht aan complotnarratieven sluit andere verklaringen systematisch uit. Complotnarratieven blijken echter niet per definitie geïsoleerd te zijn van overtuigingen zonder complotelement.

Dit maakt het onderscheid tussen complotnarratieven en legitieme systeemkritiek extra precair. Het laat zien dat een binair onderscheid – wel complotnarratief/geen complotnarratief – niet houdbaar is. Moderne cultuurproducten laten zo'n combinatie van maatschappijkritiek en complotnarratieven vaak zien. Zo verwijst Olesen (P24, 2019, p. 5) naar politiethrillers in Italië. De thrillers zijn fictief, maar in feite historische documenten die onderdeel zijn van het publieke debat over de staat, de politiek en het criminele geweld in de jaren zeventig in Italië. Specifiek wordt het beeld gecreëerd van de politie, rechterlijke macht en geheime diensten die ineffectief en incapabel waren en wordt de staat ervan beschuldigd de 'Strategie van de Spanning' in het geheim te hebben ingezet waarbij de geheime diensten terroristische aanslagen ensceneerden (zie ook paragraaf 3.3.3). Voor het daadwerkelijk bestaan van de 'Strategie van de Spanning' bestaan verschillende bewijzen, hoewel discussie blijft voortduren over de precieze omvang en de betrokkenheid van de staat (P24, 2019, p. 52).

Meer in het algemeen vervagen in een digitale, postmoderne cultuur grenzen tussen feit en fictie. Kenes (G6, 2021, p. 5) ziet in het complotnarratief van QAnon bijvoorbeeld een "hyper-real world" ontstaan waarin populaire cultuur zich vermengt met complotnarratieven en het alledaagse leven. Het onderscheid tussen de werkelijkheid en de verbeelding of simulatie van de werkelijkheid vervaagt meer en meer.

In het verlengde van de versmelting van complotnarratieven met andere, 'reguliere' kritische ideeën, constateren onderzoekers dat complotnarratieven niet altijd centraal en hermetisch in een gedachtegoed hoeven te staan. Humor, gericht op emoties, wordt bijvoorbeeld vaak ingezet om tussen de regels door de boodschap over te brengen (W133, 2023). Spel, humor en

emoties vermengd met paranoia, vormen een emotioneel dieet dat bevredigt, ook als de emoties die geconsumeerd worden negatief zijn (W23, 2005). Volgens Miani is emotionele inhoud sowieso een succesvolle eigenschap voor het beklijven van narratieven. Complotnarratieven zijn vaak origineler, semantisch diverser en verfijnder dan gewone teksten en roepen meer reacties op, hetgeen de verspreiding versnelt (P22, 2023, p. 54). De narratieven hoeven ook niet stevig onderbouwd of coherent te zijn; het kunnen beweringen uit het ongerijmde of de losse pols zijn, als het maar emoties oproept en appelleert aan een complotsuggestie. Ook symbolen, al dan niet in de vorm van memes, verbeelden het complotidee op basisniveau: een octopus of spin die de wereld in de tentakels heeft, een poppenspeler achter het scherm of occulte symbolen met oude kennis die ontcijferd moet worden (W37, 2015).

In de populaire cultuur, zoals de boeken van Dan Brown, of series als de *X-files* of *Homeland* wordt volgens onderzoekers de mythe gerestaureerd van super-effectieve individuen die in staat zijn hun lot in eigen handen te nemen en al dan niet in een moeite door de wereld te redden; de populaire cultuur "redt de geschiedenis als het ware van de totale verwarring" (Knight, P16, 1995, pp. 40-41). In de symbolen, memes en slagzinnen wordt dan ook een gemeenschap van gelijkgestemden verbeeldt, dat een belangrijk onderdeel van de sociale identiteit van individuen kan vormen. Zo staat het symbool Q uit QAnon, te vinden op T-shirts, vlaggen, koffiebekers en andere merchandise, letterlijk symbool voor een gedeeld wereldbeeld, evenals de groepsretoriek - WWG1WGA. Symbolen kunnen bovendien eenvoudig de grens overgaan, zoals Gele Hesjes (G1, 2024). Meer dan voorheen kunnen zo online en offline gemeenschappen ontstaan rond complotnarratieven over kwaadaardige elites (W35, 2024, pp. 3-4).

Het gemeenschapsgevoel wordt verder aangewakkerd door het element van '*crowd-sourced knowledge*' (G5, 2021, p. 6). Volgers worden opgeroepen vooral hun eigen onderzoek te doen om de waarheid te ontdekken. Vooral de geheimzinnig Q uit QAnon was en is hier bedreven in. Volgers werd opgedragen om de interpretatie van de – bewust - onduidelijke aanwijzingen van Q zelf te interpreteren en zelf actie te ondernemen in plaats van te wachten op instructies of tekst en uitleg. Sociale media maken op deze wijze niet alleen het repliceren en verspreiden van complotnarratieven veel makkelijker, er vindt ook 'personalisering en re-interpretatie' plaats, waardoor zowel de betrokkenheid als de *agency* van aanhangers wordt versterkt. In zijn algemeen is de oude, eenzijdige relatie tussen producent en consument verbroken. Iedereen kan een website bouwen, op een platform digitale inhoud maken, verspreiden of manipuleren zonder de hulp of invloed van deskundigen of poortwachters (P32, 2016; W16, 2011).

Waar de hierboven beschreven ontwikkelingen vooral de invloed laten zien van de combinatie van culturele veranderingen en nieuwe mediakanalen op narratieven over kwaadaardige elites, heeft de technologie waarop sociale mediaplatforms draaien ook een zelfstandige invloed op de verspreiding van complotnarratieven. Zo bieden de nieuwe sociale media volop gelegenheid

tot manipulatie. Politieke actoren, doorgaans autoritaire leiders van populistische, ultraconservatieve of radicaal-rechtse snit gebruiken automatische en semiautomatische accounts en bots om kunstmatig propaganda voor de eigen partij te verspreiden, lastercampagnes te starten, instituties zwart te maken en verdeeldheid en polarisatie aan te jagen. Desinformatie en complotnarratieven kunnen op deze wijze eenvoudig grootschalig worden verspreid en zijn moeilijk te detecteren of te stoppen. Tegelijkertijd kunnen de nepaccounts aan geloofwaardigheid winnen doordat invloedrijke gebruikers, die zich misschien helemaal niet bewust zijn van het nepgehalte van de narratieven en accounts, de berichten helpen te verspreiden (P9, 2022, p. 28).

De nieuwe media kunnen zo een media-omgeving van echokamers vormen met een dominante feedback loop. De Duitse politieke partij AfD verspreidde bijvoorbeeld actief complotnarratieven over de energietransitie als onderdeel van The Great Reset. Alternatieve kennisinstituten en '*Black NGOs*' verspreiden vervolgens deze complotnarratieven over klimaatverandering verder, hun woordvoerders kwamen aan bod in internationale alternatieve mediakanalen zoals InfoWars in de VS, waarna deze berichten weer werden overgenomen en geloofwaardig gemaakt door massamedia zoals FoxNews of Russia Today (G4, 2023; G7, 2023; W59, 2024).

Veel onderzoek stelt dat deze digitale echokamers debet zijn aan de toenemende verspreiding en invloed van complotnarratieven over kwaadaardige elites. In wezen gaat het hier om de vorming van homogene, gepolariseerde ruimtes, waarin door algoritmische sturing en herhaling en het afsluiten van andersoortige denkbeelden, een steeds meer uniform gedachtegoed ontstaat, dat de hierboven beschreven feedbackloop in werking stellen (P8, 2016, pp. 13-14). De zogenaamde 'alternatieve media' worden dan ook door de meeste onderzoekers niet gezien als mediaorganisaties vanuit de samenleving die op zoek zijn naar de waarheid, maar als onderdeel van een rechts-populistisch establishment dat wantrouwen in publieke autoriteiten uitvent en maatschappelijke polarisatie aanjaagt. Een klein aantal onderzoekers waarschuwt echter om de baby niet met het badwater weg te gooien: alternatieve media kunnen publieke ontevredenheid een stem geven en noodzakelijke concurrenten zijn van hegemoniale informatiemachten in democratische samenlevingen (zie bijvoorbeeld W86, 2023, p. 12).

5.2.2 Complotvelden

In de literatuur wordt de hedendaagse complotecologie doorgaans in twee deels overlappende, maar ook verschillende velden opgedeeld. Bovenmatig veel (negatieve) complotnarratieven worden verspreid over migranten en vluchtelingen (G23, 2024, p. 5), naast antisemitisme, islamofobie, en Holocaustontkenning (zie ook paragraaf 3.3.4). Politici en de LHBTQ+ gemeenschap zijn vaak het object van dreigende en gewelddadige taal. Onderzoek laat zien in hoe verschillende landen een thematisch palet is ontstaan van witte superioriteit, etnonationalisme, anti-moslim extremisme,

neonazisme, anti-overheidsextremisme, accelerationisme, christelijk nationalisme en mannelijk superioriteitsdenken (G26, 2025; W76, 2025). In al deze affiliaties zijn sporen te vinden van complotnarratieven over kwaadaardige elites.

Onderzoek laat zien dat het aanhangen van rechts-populistische politieke standpunten de belangrijkste voorspeller is van geloof in complotnarratieven (W21, 2024). Matlach & Hammer (G31, 2024, p. 6) constateren dat complotnarratieven de belangrijkste heuristiek zijn geworden in het wereldbeeld van uiterst rechtse online subculturen: een vuistregel om snel situaties te duiden en te verklaren. In en met deze complotnarratieven wordt een idee van controle uitgedragen doordat de wereld begrijpbaar wordt gemaakt. Het uiterst rechtse gedachtegoed veronderstelt dat de eigen in-groep belegerd wordt door duistere krachten. Aanhangers van het gedachtegoed zijn ervan overtuigd dat de samenleving ten onder gaat en hebben twee strategieën om dit tegen te gaan: individuele voorbereiding en collectieve actie in de vorm van verzet of revolutie (p. 6). Toch bestaat hierin nog wel belangrijke variatie. De aanhangers zijn overtuigd van de schadelijke invloed van "inhalige en egoïstische" elites, maar zien de elites niet als 'kwaadaardig'. De elite wordt niet noodzakelijkerwijs gezien als puur Kwaad (W2, 2017, p. 15).

Het andere veld dat in de literatuur wordt gezien is echter breder en en treedt buiten de oevers van uiterst-rechtse complotnarratieven en –publieken. Waar eerder nog gesteld werd dat complotnarratieven aan de marges van de samenleving verkeerden en buiten het raamwerk van de conventionele politiek opereerden (P4, 2002, p. 27), of slechts tijdelijke golven van enthousiasme veroorzaken (W23, 2005, p. 16), luidt de nieuwe consensus dat complotnarratieven juist niet beperkt blijven tot de marges van het publieke debat maar worden verspreid als onderdeel van de massacultuur (W37, 2015). In dat proces hebben complotnarratieven een ironische ondertoon en reflectieve kwaliteit gekregen. In plaats van het uitventen van simpele morele zekerheden wordt nu twijfel gezaaid over zelfs de meest fundamentele aannames over '*What is Really Going On*?' "Waar het vroegere paradigma van complottheorieën werd gevormd door de Protocollen van de Wijzen van Zion, is het nieuwe paradigma de X-Files" (P4, 2002, p. 31).

Overigens waarschuwen andere onderzoekers voor het te snel afschrijven van 'oude' vormen van complotnarratieven. Zo stelt Kenes (G6, 2021, p.24) dat QAnon in feite een rebranding is van de Protocollen van de Wijzen van Zion en antisemitische bloedsprookjes reproduceert. Byford (P4, 2002, pp. 22 en 36) stelt in een historische beschouwing dat het antisemitisme in complotnarratieven langzaam werd ontdaan van de oorspronkelijke notie van de Joden als moordenaars van Jezus en kindermoordenaars, maar voortleeft in een gepolitiseerde en seculiere versie.

De nieuwe digitale technologie en bijhorende mediakanalen hebben ook nieuwe actoren gecreëerd die een nieuw publiek kunnen bereiken. Op Instagram en TikTok is een klasse ontstaan van invloedrijke jonge, witte '*mom influencers*' die vooral actief zijn in het domein van lifestyle en

opvoedadviezen. Zij bleken zeer bevattelijk voor het '*child redemption narrative*' dat centraal staat in QAnon en ondersteunden actief de verspreiding van de hashtag '#SaveTheChildren' (W38, 2021, p. 15; voor de landing van QAnon in het Zwitserse holistische-spirituele milieu zie W104, 2022). Deze influencers worden ook wel '*pastel QAnon*' genoemd (W104, 2022, pp. 1-2).

De invloed van online influencers kan niet onderschat worden. Omdat aandacht hun verdienmodel is, liften ze mee op alles wat aandacht genereert. Specifiek op Instagram is een kruispunt ontstaan van lifestyle, spiritualiteit en wellness waarin politieke complotnarratieven prominent aanwezig zijn. Spirituele influencers dragen een boodschap uit van New Age-spiritualiteit, personal healing en de kracht van 'manifesteren': gebaseerd op het geloof dat hoe we de wereld ervaren een projectie is van ons eigen bewustzijn en dat we onze realiteit kunnen verbeteren door innerlijke manifestatie. TikTok bereikt vooral een zeer jong publiek en wordt gebruikt om complotnarratieven in een vrolijk dansbaar jasje te steken. In zijn algemeen geldt dat elk digitaal platform ingezet kan en zal worden om specifieke doelgroepen te bereiken met complotnarratieven.

5.2.3 Groeipotentieel

In de (grijze) literatuur wordt veelvuldig gewaarschuwd voor de groeispurt die complotnarratieven doormaken onder invloed van politiek wantrouwen en ontgoocheling, voortdurende crises en de sociale media. Dystopische en Apocalyptische verwijzingen in complotnarratieven worden verbonden met mondiale processen van modernisering, urbanisatie, de consumptiemaatschappij, anonimiteit, en het verlies van sociale status en controle over het eigen lichaam (W68, 2017, p.9). Deze condities voor groei krijgen extra werking door de rol van de sociale media. De digitale verspreiding van complotnarratieven is wel vergeleken met een besmettelijk virus. Mensen kunnen er onbedoeld mee in aanraking komen en als ze eenmaal 'besmet' zijn kan het geloof in complotnarratieven snel verder groeien omdat het elkaar versterkt (P22, 2023, p. 33).

Steeds meer onderzoek richt zich daarom op de sociale media. Met behulp van geavanceerde digitale onderzoeksmethodes worden platforms in kaart gebracht, de omvang van complotpublieken ingeschat, inhoudelijke of thematische trends gedetecteerd of anderszins een beter onderbouwde inschatting geprobeerd te geven van aard en omvang van complotnarratieven over kwaadaardige elites (W110, 2021), de invloed die hiervan uitgaat en de al dan niet aanwezige invloed van buitenlandse actoren.

De onderzochte literatuur is weinig specifiek over de wijze waarop het groeipotentieel zou kunnen worden beargumenteerd. Soms staat de maatschappelijke context centraal in de argumentatie: complotnarratieven gedijen goed in een context van politiek wantrouwen en ontgoocheling, epistemische onzekerheid en voortdurende crises; en wat dat betreft lijkt de toekomst niet florissant. Een ander argument wijst vooral op de nieuwe technologieën en mediakanalen die een sneller, grensoverstijgende verspreiding van complotnarratieven mogelijk maakt. De inherente flexibiliteit

van complotnarratieven staat in een andere argumentatielijn voorop: de AIVD stelt bijvoorbeeld dat "kwaadaardige elite-narratief" inhoudelijk wendbaar is: binnen het raamwerk van een kwaadaardige elite kan een verscheidenheid aan grieven worden ondergebracht (G13, 2023, p. 35).

In het algemeen wordt in de literatuur niet duidelijk wat onder 'groeipotentieel' wordt verstaan: gaat het om het aantal complotnarratieven dat circuleert, het aantal mediakanalen, het aantal mensen dat er op de een of andere manier geloof aan hecht, of de invloed die ervan uitgaat? Een verdere complicatie bij het onderzoek is dat de uitkomsten nogal afhankelijk blijken te zijn van definities, de vraagstelling en onderzoeksmethodologie. Wat in de literatuur over de omvang en het groeipotentieel (nog) ontbreekt, is methodologische en conceptuele helderheid over wat nu precies wordt gemeten en hoe de data te duiden. Wat betekent het bijvoorbeeld als er driehonderdduizend X-accounts zijn die verwijzen naar QAnon? Wat betekent het als meer dan de helft daarvan bots zijn? Daarnaast blijft het bij gebrek aan valide data uit het verleden, lastig om longitudinaal inzicht te krijgen in groei en/of afvlakking van complotnarratieven.

Soms wordt in onderzoek geen scherp onderscheid gemaakt tussen complotnarratieven en desinformatie. Het onderzoeksinstituut ISD verzamelde in 2024 bijvoorbeeld in een onderzoek naar de verspreiding van desinformatie in Noord-Macedonië, Servië, Kosovo en Bosnië Herzegovina 31.048 Telegram berichten, 27.644 Facebook posts en 478 YouTube video's. Daarnaast werden 62 kranten geanalyseerd, evenals de accounts van deze kranten op Facebook en Instagram met meer dan 7.2 miljoen volgers. Ook werd gezocht naar sleutelfiguren die vanwege hun positie invloed hadden op de verspreiding van desinformatie: zo'n 116 politici als premiers, presidenten, ministers, en leiders van politieke partijen. Andere accounts behoorden tot politieke partijen, NGO's, of denktanks (G25, 2024, p. 4). De uitkomst van het onderzoek was dat desinformatie vooral door actoren in de landen zelf werd verspreid en dat er minder invloed was van buitenlandse actoren, zoals Rusland, dan vaak verondersteld. Volgens het onderzoek bleken echter bestaande complotmilieus zeer ontvankelijk voor pro-Kremlinnarratieven vervat in desinformatie. Deze milieus waren tijdens de coronacrisis ontstaan, en hadden vervolgens naadloos nieuwe thema's opgepakt zoals de oorlog in Oekraïne en de oorlog tussen Hamas en Israël. Hoe de relatie tussen desinformatie, complotnarratieven en kwaadaardige elites precies in elkaar steekt wordt in het onderzoek niet duidelijk.

Ander onderzoek probeert het aantal aanhangers van complotnarratieven in kaart te brengen. Volgens onderzoek van ruim tien jaar geleden (W52, 204) hecht de helft van de Amerikaanse bevolking geloof aan tenminste één complottheorie en grote delen van de bevolking geloven dat er onzichtbare, doelbewuste krachten bestaan en dat de geschiedenis een Manicheïsche strijd tussen Goed en Kwaad is. Meerdere onderzoeken laten zien dat aanzienlijke delen van de Amerikaanse bevolking geloof hecht aan een of meerdere complotnarratieven (W38, 2021, pp. 16-17; G5, 2021, p. 24).

Kenes (G6, 2023) stelde, met de nodige slagen om de arm, dat het aantal aanhangers van QAnon groeide en meer zichtbaar werd op grote mediaplatforms als Facebook, Twitter, Youtube en Telegram. Op een willekeurige dag plaatsten tussen de 300.000 en 400.000 personen een bericht over QAnon op deze platforms. Belangrijker wellicht is dat QAnon tractie heeft gekregen als een politieke kracht, vooral in de Republikeinse Partij. 97 congreskandidaten omarmden QAnon tijdens de verkiezingen van 2020, waarvan er twee daadwerkelijk werden gekozen.

Onderzoek in Duitsland (G18, 2022) liet zien dat dat zeven procent van de bevolking geloofde dat hun land gedomineerd wordt door een buitenlandse kracht die achter de schermen aan de touwtjes trekt. In Oostenrijk ging het om 11.5 procent. Minder dan vijf procent in deze landen geloofde dat de regering, media en financiële wereld gecontroleerd worden door een wereldwijd opererende groep Satanische pedofielen. Ander onderzoek uit Duitsland uit 2021 liet zien dat zo'n 40 procent van de onderzochte populatie geloof hechtte aan complotnarratieven (B5, 2021, pp. 71-72). Onderzoekers keken ook naar de aanhang van QAnon in Duitsland. In 2022 bestonden er 115 Duitstalige QAnon-knalen en 84 groepen op Telegram, met in totaal meer dan honderdduizend volgers (G18, 2022, p. 28). De Duitse veiligheidsdienst schatte dat zo'n zestienhonderd burgers tot het anti-institutionele milieu zijn te rekenen, waarvan tweehonderdvijftig geweldsbereid zijn (G21, 2023, p. 144). In andere landen zijn de cijfers soms zeer hoog. In Servië stemde bijvoorbeeld 60 procent van de ondervraagden in 2022 in met de stelling dat de wereldgebeurtenissen niet bepaald worden door gekozen leiders, maar door geheime groepen die een totalitaire wereldorde willen vestigen (W85, 2022, p. 4).

De Nederlandse AIVD stelt dat in Nederland ruim honderdduizend mensen vatbaar zijn voor het narratief van een kwaadaardige elite en dat dit narratief een groot groeipotentieel heeft omdat het inhoudelijk wendbaar is: binnen het raamwerk van een kwaadaardige elite kan een verscheidenheid aan grieven worden ondergebracht (G13, 2023, p. 35). In Nederland is in april 2020 onderzoek verricht naar de aanhang van complotnarratieven ten tijde van de coronapandemie (W86, 2023, p. 4). Van de ruim duizend ondervraagden geloofde 15 procent dat het coronavirus een in een laboratorium gefabriceerd biologisch wapen was en 29 procent zei het niet te weten; vier procent was het eens met de stelling dat de uitbraak van het virus gerelateerd was aan het 5G-netwerk, dertien procent zei het niet te weten; en vijf procent geloofde dat Bill Gates achter de ontwikkeling van het virus zat, waarbij achttien procent zei het niet te weten.

Bij de vraag naar de prevalentie en het groeipotentieel van complotnarratieven kijken sommige onderzoekers niet zozeer naar de aantallen, maar naar de condities. Zo was het de vraag of de cocktail van complotnarratieven over kwaadaardige elites zou beklijven, of uiteindelijk als los zand weer uit elkaar zou vallen, als grote aanjagers als de coronacrisis voorbij waren. Volgens sommige onderzoekers is door de versmelting van complotnarratieven een infrastructuur ontstaan die steviger is dan slechts een

losse verzameling "complotminnende chatroom-bewoners". QAnon zou bijvoorbeeld een beweging hebben gevormd die massaal de ratio, objectiviteit en andere waarden van de Verlichting afwijst. In deze beweging is een milieu ontstaan dat de geboorte van een nieuwe religie of een nieuwe ideologie weerspiegelt (G6, 2021). QAnon wordt dan ook als een "hyper-religie" gekarakteriseerd met haar Apocalyptisch verlangen de bestaande, corrupte wereld te vernietigen een de mensheid een beloofd gouden tijdperk binnen te leiden. Het religieuze karakter verklaart ook waarom QAnon niet alleen binnen de VS resoneert, maar bij populisten over de hele wereld (G6, 2021, p. 7).

Slechts een klein aantal wetenschappers laat een afwijkende analyse horen. Williams e.a. (W87, 2024, p. 7) constateert dat er geen sprake is van de veronderstelde *"infodemic"* rond het coronavirus; ook andere studies relativeren het idee dat complotnarratieven over het coronavirus wijdverbreid zijn (W40, 2023) Vincent-Campion (W23, 2005, p. 16) stelde jaren geleden al dat het aantal aanhangers van complotnarratieven misschien niet eens zo veel groter is geworden, maar hun zichtbaarheid wel. Ook valt de stelling te beluisteren dat Internet de snelle verspreiding van meer complotnarratieven faciliteert, maar dat dit niet ook helpt complotnarratieven verder te ontwikkelen (W4, 2019). Bovendien zouden de platforms waarop complotnarratieven circuleren relatief klein zijn, het aantal deelnemers laag en waarschijnlijk alleen de eigen parochie bedienen. Hierbij moet aangetekend worden da veel van dit onderzoek uit de tijd stamt voor de vermenigvuldiging van mediaplatforms en voor de coronapandemie.

Butter (B6, 2014, p. 19) stelde dat complotnarratieven, in ieder geval in de VS, altijd dominant aanwezig waren en zich nooit beperkten tot de marges van de samenleving of indicatief waren voor een paranoïde dispositie. Complotnarratieven werden als een legitieme vorm van kennis geloofd en gedeeld door de elites van het land, waaronder presidenten als Washington en Lincoln, senatoren en congresleden als Joseph McCarthy, en religieuze leiders en intellectuelen. "De claim dat complotnarratieven nooit zo wijdverspreid en invloedrijk waren als momenteel, klopt niet" (p. 19) Ook wordt in onderzoek gewaarschuwd dat de rol van sociale media op complotdenken snel wordt overdreven. Er bestaat geen simpele, reductionistische of causale logica en de relatie tussen de verspreiding van complotnarratieven, het geloof hechten eraan, en sociale media, is complex. Vaak is er geen oog voor de specifieke culturele context of de eigenaardigheden van specifieke narratieven, of het gelijktijdige gebruik van sociale media en andere media (W42, 2021).

6. Duiding opkomst, verspreiding en populariteit

Hoe is de opkomst, verspreiding en populariteit van complotnarratieven te begrijpen? Het antwoord op deze vraag is een van de meest besproken thema's in de geanalyseerde literatuur door factoren die onderzoekers en instanties hebben aangedragen ter duiding of verklaring van complotnarratieven. In het methodologische hoofdstuk kwam al ter sprake dat psychologische literatuur in de totale literatuurselectie oververtegenwoordigd was. Dit laat zien dat er in onderzoek in verhouding veel aandacht is voor factoren op individueel en – via de sociale psychologie – op groepsniveau. Voor de selectie was het doel om een gevarieerd overzicht te krijgen van de diversiteit aan factoren die in verband zijn gebracht met complotnarratieven. In de selectie zitten daarom eveneens voldoende teksten waarin relevante factoren op maatschappelijk niveau zichtbaar worden.

Het overkoepelende beeld vanuit de geanalyseerde literatuur is dat een veelheid aan factoren een rol speelt bij de opkomst, verspreiding en populariteit van complotnarratieven, die in samenspel het ontstaan, de verspreiding en voortbestaan van complotnarratieven helpen begrijpen (vgl. P26, 2017, p. 4; W91, 2023, p. 86). Deze factoren variëren van het niveau van het individu tot de directe sociale omgeving en de bredere maatschappelijke context waarbinnen mensen zich bevinden. In de teksten komen deze factoren niet allemaal als 'verklaringen' aan bod. Ook andere manieren van duiding komen in de geanalyseerde teksten naar voren, zoals randvoorwaarden voor het ontstaan van complotnarratieven, de betekenis die narratieven hebben en bredere maatschappelijke tendensen waarvan de narratieven een uitingsvorm zouden zijn. Verder variëren de factoren naar wat zij precies helpen begrijpen: de opkomst, de verspreiding, de populariteit of het voortbestaan van complotnarratieven, hoewel dat onderscheid niet altijd even scherp te maken is, zoals ook uit het hiernavolgende overzicht zal blijken. Bovendien is er variatie in geografische en historische context. In het vervolg zullen de verschillende factoren van macro naar micro de revue passeren, met oog voor de context waarin de betreffende factoren zijn aangedragen en waarop de duiding of verklaring is gericht. Meerdere van deze factoren zijn al in hoofdstuk vijf besproken, maar deze zijn voor de volledigheid van het overzicht opnieuw in dit hoofdstuk opgenomen.

6.1 Contextuele en maatschappelijke factoren

In de teksten komt een grote diversiteit aan factoren op maatschappelijk niveau terug. Deze zijn grofweg in te delen in factoren rondom de historische context, het bestaan van complexiteit en crises, de politieke en economische

context, inclusief de rol van populisme, postmoderniteit en laat-kapitalisme en culturele factoren.

6.1.1 Historische context, complexiteit en crisis

Qua historische context kwamen in hoofdstuk vier en vijf al verschillende 'randvoorwaarden' voor de opkomst voor complotnarratieven aan bod: een stabiele en anonieme publieke informatievoorziening, religieus pluralisme en het postvatten van een seculier perspectief in politieke (kennis)processen (W81, 2023). Een andere historisch-culturele factor die in de literatuur terugkomt, is erkenning van menselijke agency en daarmee een geschiedopvatting waarbij dingen gebeuren, niet omdat zij zo lopen, maar doordat mensen daarvoor kiezen. Waar dit door Bubert (W97, 2021) in verband wordt gebracht met het afstand nemen van het idee van goddelijke voorzienigheid (p. 343), stellen andere auteurs dat deze menselijke agency eveneens in christelijke tradities verankerd is: de mens wordt verondersteld uit vrije wil te handelen (P4, 2002, p. 10). Zondig gedrag kan de mens dan ook worden verweten. Deze factor van geloof in menselijke agency is bijvoorbeeld aangedragen voor complotnarratieven vanuit de adel in de nasleep van de Franse revolutie. Vanuit hun eigen samenzweringen aan het hof voor de revolutie zagen zij de revolutie van de bourgeoisie als een groot complot van geheime genootschappen, zoals de vrijmetselaars (P4, 2002).

Een verdere, bekende factor die in de loop van de geschiedenis vaker in verband is gebracht met complotnarratieven, betreft snelle maatschappelijke veranderingen door modernisering die politieke en economische verschuivingen met zich meebrengen. Concrete veranderingen die in de literatuur aan bod komen, zijn de ontwikkeling naar 'de postmodernistische tijd' waarin waarheden ter discussie komen te staan en die zich volgens de teksten kenmerkt door epistemische zorgen rondom klimaatverandering, snelle technologische ontwikkelingen, een gefragmenteerd medialandschap, toenemende economische ongelijkheid en polarisatie, een afname van sociaal kapitaal en een verminderd vertrouwen in wetenschap (zie bijvoorbeeld W14, 2017, p. 353; B65, 2014, p. 103). In meerdere teksten komt terug hoe zulke ingrijpende veranderingen complotnarratieven voeden door de complexiteit en belevingen van crisis die met die veranderingen gepaard gaan. Te denken valt aan de opkomst van antisemitische complotnarratieven toen absolutisme tot een einde kwam en een wereldwijde economische crisis Europa in de jaren 1920 raakte (G2, 2021) en aan de opkomst van een surveillancemaatschappij (W68, 2017, p. 77). Een van de vroegste voorbeelden in de geanalyseerde literatuur betreft het ontstaan van complotnarratieven over leprozen in de late Middeleeuwen in Europa, parallel aan een beweging richting verlichtingsdenken (W97, 2021). Ook de aanslagen van 9/11 in de Verenigde Staten hebben tot een beleving van crisis en dreiging geleid die tal van complotnarratieven met zich meebracht, van de 'inside job' theorie tot aan andere dreigingen vanuit een islamistisch complot, zoals het veroorzaken van de Ebola epidemie in Afrika in 2014 en het bewonen van de kern van de maan (W17, 2021, p. 41). Het meest recente voorbeeld betreft het coronavirus

in bijvoorbeeld Mexico waar complotnarratieven over buitenaardse reptielen in tijden van sociale en economische achteruitgang een manier vormen om macht en de instabiliteit daarvan te bekritiseren (W126, 2023, p. 88). Roniger en Senkman (B2, 2022) vatten deze rol van crisis en maatschappelijke veranderingen samen door zich te richten op de volgende door hen geformuleerde vraag:

> "How different conspiracy theories have emerged in modern times with the express design of averting perceived threats resulting from socioeconomic and political transformations. We refer to accelerated processes of change in modernity, the breakdown of political hegemony typical of traditional society and the onset of moral panics in the face of popular uprisings provided the breeding ground for generating conspiracy theories during the liberal revolutions, especially after the French Revolution" (p. 5).

De kwaliteit en mate van informatievoorziening spelen volgens de geanalyseerde literatuur ook mee bij het ontstaan van geruchten en – van daaruit – complotnarratieven. Wanneer er over maatschappelijk ingrijpende gebeurtenissen bijvoorbeeld weinig informatie beschikbaar is of wordt gedeeld, zoals bij de moord op John F. Kennedy of een door het nieuwe coronavirus veroorzaakte pandemie, kunnen geruchten en complotnarratieven mensen antwoorden bieden. Dit geldt eveneens als de toegang tot deze informatie voor mensen beperkt is. Deze constatering maken auteurs over tal van historische en sociale contexten en voor geografische locaties, van Europese landen tot de VS tot aan Benin, Mexico en diverse Latijns-Amerikaanse landen (zie o.a. B5, 2021, p. 21; W37, 2015, p.4; W82, 2014, p. 277; W113, 2024, p. 339; W119, 2020, p. 337, W135, 2022, p. 204). Dit raakt aan verlangens die volgens de literatuur onder complotnarratieven liggen. Mager (P21, 2015) beargumenteert dat dit het verlangen betreft naar een "*perfectly transparant, accessible democracy*" (p. 10). Andere studies wijzen op een verlangen naar bevredigende antwoorden in gevallen waar antwoorden uitblijven (W101, 2019, p. 75), antwoorden niet plausibel zijn (W46, 2016, p. 306) of waarin de antwoorden niet aansluiten bij eigen verwachtingen en wereldbeelden (W55, 2024, p. 59). Historisch gezien zouden complotnarratieven bovendien bevredigende antwoorden bieden bij behoefte aan een 'wereldlijke actor'. Dit gold bijvoorbeeld ten tijde van de pest waarbij goddelijke voorzienigheid een minder bevredigend antwoord opleverde dan het identificeren van een wereldse kwaadaardige groep die men de pest kon verwijten (W97, 2021, p. 339). Bubert wijst verder voor het ontstaan van complotnarratieven ten tijde van de Verlichting op een verlangen naar coherentie dat narratieven zouden weerspiegelen (W97, 2021).

Over hoe deze relatie tussen enerzijds complexiteit en crisis en anderzijds het geloof in complotnarratieven te duiden is, verschillen de meningen. Diverse grijze teksten en een aantal wetenschappelijke studies wijzen op complotnarratieven als coping mechanisme (zie bijv. G5, 2021; W92, 2023), terwijl andere studies daar ofwel geen ondersteuning voor vinden (W1, 1999)

ofwel dit coping frame vervangen door een frame dat meer *agency* erkent door complotnarratieven als logische reactie op 'epistemische instabiliteit' te presenteren (zie bijv. P33, 2017; W28, 2024).

6.1.2 Politieke en economische context

Naast belevingen van crisis en snelle maatschappelijke veranderingen die de politieke en economische context kunnen beïnvloeden, signaleren de auteurs van de geanalyseerde literatuur nog andere politieke en economische ontwikkelingen die bij complotnarratieven een rol spelen. Deze factoren betreffen het gebruik van macht en dan in het bijzonder de rol van machtsmisbruik en repressie, een laag bruto nationaal product, onzekerheid over werk en het handelen van elites in de vorm van corruptie of door het verspreiden van complotnarratieven als strategie om macht te behouden.

Politiek machtsmisbruik en repressie komen in verschillende tijden en contexten naar voren als factor voor het ontstaan van complotnarratieven. Een recent en wijdverspreid voorbeeld dateert van de coronapandemie. Het argument dat de overheid de vrijheden van burgers onrechtmatig beperkt en daarbij machtsmiddelen ter repressie inzet, circuleerde toen niet enkel in Nederland, maar ook in andere landen, waaronder Spanje. Dit kan om macht van de overheid gaan, zoals door het uitroepen van de noodtoestand, maar ook om macht van andere instanties, zoals van bedrijven. Op basis van een etnografische studie in Spanje in 2022 wijst Soto Bermant (W140, 2023) op fundamentele met macht verbonden kwesties die onder complotnarratieven liggen: een angst dat machthebbers bijdragen aan het verlies van menselijkheid in de wereld, het te eenzijdig focussen op het lichaam door de traditionele medische wetenschap, angst voor giftige stoffen, het kritiekloos aannemen van ingrijpende noodmaatregelen door onder andere de media, wantrouwen richting instituties, met name de politiek en ten slotte een kritiek op het kapitalisme.

Voorbeelden van machtsmisbruik en repressie als factor zijn zowel te vinden in Europese als in koloniale contexten. Een historisch voorbeeld uit de Europese context is te vinden in W103 (2013) waarin Fureix verslag doet van complotnarratieven die ontstonden rond prikincidenten in 1819 in diverse Franse steden. Vrouwen werden in dat jaar in sommige steden tot bloedens toe geprikt met scherpgepunte stokken. De daders waren lastig te pakken waardoor veroordelingen eveneens uitbleven. Aangezien deze incidenten dicht op de Terreur plaatsvonden toen er een breed gedragen wantrouwen richting het Franse regime bestond, gaven deze incidenten in samenspel met partijdige media voeding aan verschillende complotnarratieven. Enerzijds betichtten politieke tegenstanders elkaar, in dit geval royalisten versus liberalisten. Zij beschuldigden elkaar ervan door deze prikacties het pad voor hun politieke agenda te willen voorbereiden. Anderzijds waren er complotten over de politie die de bevolking onrustig zou willen maken en zo zou afleiden van kieswetstemmingen die plaatsvonden (W103, 2023). Een recenter voorbeeld uit een koloniale context biedt Tull (W107, 2021). Tull laat zien hoe Malinezen in 2013 aanvankelijk dankbaar waren dat Frankrijk hen te hulp kwam

bij islamistisch jihadisme. Deze dankbaarheid sloeg in de jaren daarna om toen Frankrijk zich met het contraterrorismebeleid bleef bemoeien. Deze Franse bemoeienis werd gezien als een poging van Frankrijk om Mali "te exploiteren, te domineren en het land te verdelen" vanuit een duistere imperialistische agenda waar de politieke elites in het land medeverantwoordelijk voor werden gehouden (p. 91, 111).

Deze twee voorbeelden wijzen daarnaast op een andere veelbesproken en onderliggende factor in de literatuur: bestaand wantrouwen naar machthebbers. Teksten over complotnarratieven in diverse delen van de wereld wijzen op zulk wantrouwen als factor om de steun voor complotnarratieven te begrijpen. Voorbeelden uit de geanalyseerde literatuur zijn bijvoorbeeld wantrouwen van jongeren met een Afrikaanse achtergrond in Brussel, die hun stelselmatige discriminatie en sociale uitsluiting toeschrijven aan een moedwillig complot vanuit autoriteiten (W117, 2012). Een vergelijkbare dynamiek speelt in Peru onder leden van de inheemse Awajun gemeenschap waarbinnen een complotnarratief in omloop is over HIV-besmettingen. In dit narratief wordt vanuit hun gemarginaliseerde positie en armoede verondersteld dat machtige groepen, zoals de overheid, de groep middels HIV-besmettingen wil doen uitsterven (W121, 2018).

Macht en repressie kunnen ook de andere kant opwerken. Campion-Vincent stelt bijvoorbeeld dat wanneer repressie vanuit de staat afneemt, zoals in de meeste Europese landen het geval is, dit minder censuur en druk betekent wat juist ruimte voor complotnarratieven kan bieden (W23, 2005). In vergelijkbare zin signaleren Douglas en Sutton dat in landen waar overheden relatief effectief zijn, er politieke stabiliteit is, corruptie onder controle is en er ten tijde van de coronapandemie relatief weinig doden vielen, juist meer steun is voor complotnarratieven. Volgens de auteurs wijst deze bevinding mogelijk op een corrigerende rol van sociale kritiek richting de macht die in democratische landen mogelijk is, ook in de vorm van complotnarratieven (W31, 2025, p. 19). Ten aanzien van corruptie contrasteert deze bevinding met een andere constatering in de literatuur, namelijk dat landen met meer corruptie meer complotdenken kennen, mogelijk doordat dit wantrouwen naar machthebbers voedt (W91, 2023).

Een aantal factoren wordt in de geanalyseerde literatuur kort genoemd, zonder dat daar een uitgebreide analyse van wordt gegeven. Dit betreft deels economische factoren: zo zou een lager bruto nationaal product een van de meest consistente variabelen in onderzoek te zijn die met complotnarratieven correleren. Beroepsonzekerheid als onzekerheid over het voortbestaan van de arbeidsplek zou eveneens een positieve correlatie met complotnarratieven laten zien, vermoedelijk gemedieerd door een beleving van politieke machteloosheid (W115, 2021).

In de literatuur komen macht en repressie ook op andere wijze terug. Deze teksten laten zien dat complotnarratieven zich niet enkel tegen machthebbers keren, maar dat ze ook door machthebbers worden verspreid als (doelbewuste) strategie om de macht steviger in handen te krijgen, repressie te legitimeren en politieke tegenstanders het zwijgen op te leggen

(zie P7, 2017 voor de overheidsreactie op eenentwintigste-eeuwse protesten in Turkije en – in minder repressieve variant – P14, 2005 voor het benutten van de angst voor communisme in de VS).

Wat betreft macht en complotnarratieven als strategie is in de geanalyseerde literatuur vooral aandacht voor hoe demagogen en vooral extreemrechtse populisten dergelijke narratieven inzetten. Gekoppeld hieraan signaleren diverse auteurs een verband tussen extremisme en complotnarratieven, in navolging van onder andere Bartlett en Miller (2010)[8] (zie bijvoorbeeld P22, 2023, p. 27-28 en G1, 2024, p. 19 voor 'anti-institutioneel extremisme', maar ook B9, 2018, p. 389 - 404 voor de complottheorie die circuleerde binnen de Japanse Aum Shinrikyo). Populistische narratieven en complotnarratieven over kwaadaardige elites delen onderliggende aannames, zoals zichtbaar wordt in Cas Mudde's definitie van populisme:

> "An ideology that considers society to be separated into two homogeneous and antagonistic groups, "the pure people" versus "the corrupt elite", and which argues that politics should be an expression of the volonté générale (general will) of the people." (in G16, 219, p. 30).

Butter stelt dan ook dat complotnarratieven een "specific form of populist discourse" betreffen (B65, 2014, p. 17). Via complotnarratieven kunnen populisten en demagogen 'het volk' een vijand geven die verantwoordelijk kan worden gehouden voor de problemen die er in de samenleving zijn. Taguieff (W60, 1984, p. 123-124) beschrijft hoe dit bijvoorbeeld in Frankrijk in de demagogische retoriek van het nationaal-populisme van Le Pen in de jaren 1980 te herkennen is door in tijden van economische crisis Afrikaanse migranten als het probleem te beschrijven, een probleem dat zou zijn veroorzaakt door een communistisch complot. Door te appelleren aan bestaande grieven en gebruik te maken van propagandamiddelen zouden deze complotnarratieven een breder draagvlak krijgen binnen de maatschappij (W60, 1984). Vandaag de dag zijn vergelijkbare analyses te herkennen in de populistische kritiek op de 'linkse kerk' of 'cultureel marxisme' waardoor het eigen volk zou worden verraden (zie voor Argentinië en de context rondom president Milei W129, 2024[9] en voor de actuele Britse context W18, 2023).

Een laatste factor die hier bespreking verdient, is waarom in sommige contexten complotnarratieven onder invloed van de politieke context juist *niet* populair worden. In de literatuur komt deze invloed duidelijk naar voren in de tekst van Zhang (W96, 2024). Zhang bespreekt aan de hand van empirisch

[8] Deze tekst zit niet in de literatuurselectie. Het betreft het invloedrijke rapport 'The power of unreason: Conspiracy theories, extremism and counter-terrorism' uit 2010 waarin de auteurs laten zien hoe complottheorieën in uiteenlopende vormen van extremisme te herkennen zijn.
[9] Een relevante observatie is dat in de Argentijnse context het benoemen van het communistische gevaar al eerder door overheden is gebruikt om politieke tegenstanders in diskrediet te brengen. Dit gebeurde eveneens in de jaren 1960 ten aanzien van de aanhang van Peron die zo als communistisch gevaar werd weggezet door Tacuara, een extreemrechtse groep (W125, 2021).

onderzoek naar Chinese kranten en tijdschriften hoe intellectuelen zich uitlieten over antisemitische complotnarratieven. Daaruit bleek dat zij deze narratieven aan de economische toestand in Duitsland toeschreven en aan de Duitse behoefte aan een zondebok. Volgens de auteur vielen deze complotnarratieven niet in vruchtbare grond door het antifascisme dat onder de Japanse bezetting de boventoon voerde. Na het winnen van de oorlog werden media die antisemitistische boodschappen verspreidden zelfs verboden (W96, 2024).

6.1.3 Culturele context

Waar de eerdergenoemde maatschappelijke ontwikkelingen in de '*post-truth* samenleving' en de beleving van crisis die daarmee gepaard kan gaan eveneens tot culturele context te rekenen zijn, zijn er nog andere cultuur-contextuele factoren die in de teksten ter sprake komen. Deze factoren hebben betrekking op enerzijds de symbolische functie van complotnarratieven in relatie tot moraliteit en anderzijds de rol van mediacultuur en internet.

In de geanalyseerde teksten is de symbolische functie van complotnarratieven een van de meest genoemde culturele factoren in verschillende historische en geografische contexten. Deze functie kenmerkt zich door de morele motieven die er in de complotnarratieven liggen besloten en de in religie en cultuur verankerde dualistische denkbeelden. In de loop van de geschiedenis biedt de literatuur daar tal van voorbeelden van: op momenten van de eerdergenoemde maatschappelijke crisis, zouden complotnarratieven een helder, dualistisch onderscheid tussen goed en slecht hebben geboden die een op morele principes gebaseerde strijd verlangde. Roniger en Senkman (B2, 2022) beschrijven dit voor de geschiedenis in Europa:

> "When instilling a conspiracy theory, the fight against the threat becomes a principled struggle, a kind of moral confrontation of quasi-apocalyptic consequences, the result of which will be positive or harmful for the future of society or humanity. The conspiratorial mentality postulates a confrontation between two opposing antagonistic universes: a universe of forces operating in the shadows, behind the scenes, urging a nefarious plot and hiding its evil project from the public eye; and another universe, of moral strength, which seeks to unmask the secret designs of its antagonist. Thus, a confrontation 'of titans' is promoted. That is to say, the 'true believers' think that the ordinary mechanisms of social life have failed and, consequently, an apocalyptic scenario opens that requires exceptional measures since the future of society or humanity depends on that" (B2, 2022, p. 20).

Deze morele dimensie herkennen zij al vanaf de late Middeleeuwen en vroeg-moderne tijd in Europa, wanneer ideeën over 'satanische krachten' postvatten waardoor sommige minderheidsgroepen als 'duivels' of 'kwaadaardig' werden geframed en waarvan de maatschappij zou moeten worden ontdaan (B2, 2022, p. 26). Dergelijke verwijzingen naar dualistische wereldbeelden en een

morele strijd tussen goed en kwaad, dreigend moreel verval, maar ook de bedreiging van traditionele genderrollen worden in de literatuur verbonden met meer actuele complotnarratieven. Voorbeelden zijn narratieven rondom de dreiging van migranten die landen in Europa zouden islamiseren (W62, 2021, p. 58; W73, 2022) en QAnon die een dreiging van pedosatanische netwerken (W38, 2021) veronderstelt. Een invloedrijke duiding van de dualistische strijd tussen goed en kwaad waar meerdere auteurs naar verwijzen, is Hofstädter's typering als paranoïde stijl (zie bijv. P33, 2017, p. 212).

In de geanalyseerde literatuur worden verder media(cultuur) en internet een belangrijke rol toegedicht bij vooral de verspreiding van complotnarratieven. Zoals in paragraaf 5.1 aangegeven, noemen auteurs in meerdere teksten allereerst de boekdrukkunst als belangrijke technologische ontwikkeling voor de verspreiding van nieuws, geruchten en complotnarratieven. Bock en Schubarth (B5, 2021, p. 35) stellen bijvoorbeeld dat deze ontwikkeling niet alleen massale verspreiding mogelijk maakte, maar ook het monopolie van machtige partijen op de verspreiding van nieuws in de samenleving, zoals voor die tijd gold, heeft doen verdwijnen. Zwierlein (W81, 2023) signaleert bovendien de rol van de boekdrukkunst bij het *ontstaan* van de complotnarratieven. Zoals hij zegt: "This evolution fits with the general assumption that fully-fledged conspiracy theories only emerged in tandem with the new print culture and modes of communication around 1500" (W81, 2023, p. 544).

Uit de literatuur volgt dat in de loop van de daaropvolgende eeuwen technologische ontwikkelingen de verspreiding van complotnarratieven een verdere impuls gaven. Zo leidde het ontwikkelen van de door stoom aangedreven snelpers ertoe dat de verspreiding nog massaler kon worden (B65, 2014, p. 283). Een van de meest ingrijpende en meer recente technologische ontwikkelingen die in diverse geanalyseerde teksten aan bod komt, betreft echter de opkomst van het Internet. Een duidelijke en uitgebreide beschrijving van deze impact is te vinden in de tekst van Anton en Leone (W46, 2016):

> "The Internet allows an almost unlimited circulation of opposing (heterodox) interpretations – the separation between producer and consumer of media interpretations is repealed. The distribution of content is global, happens in real time and uses social networks to generate attention for culturally undesirable or even prohibited content. An editorial review or control of the content provided on the Internet is rather limited and usually has no effect. There is virtually no censorship. For these structural reasons, the internet is the ideal platform for the dissemination of culturally marginalized information, heterodox interpretations and differing descriptions of reality. This creates the possibility of an open-ended competition between orthodox and heterodox reality concepts (including conspiracy theories), which remained largely excluded in the traditional mass media dominated public" (W46, 2016, p. 307).

Een van de factoren die complotnarratieven voeden waarin deze rol van het internet duidelijk tot uitdrukking komt, is via sociale media en de influencers die via hun sociale mediakanalen complotnarratieven verspreiden. Deze verspreiding gebeurt niet alleen door ferwente aanhangers van complotnarratieven. Voor QAnon verwijst Campion-Vincent bijvoorbeeld naar de "*young, white mom influencers*" die primair aspecten van ouderschap bespreken, maar die via berichten onder de noemer *#SaveTheChildren* ideeën over handel in kinderen en betrokkenheid van bijvoorbeeld de Clintons delen (W38, 2021, p. 14).

Naast deze technologische ontwikkelingen op het gebied van media, kan het functioneren van media eveneens een factor zijn in het creëren van draagvlak voor complotnarratieven. Butter (B6, 2014) wijst bijvoorbeeld op hoe de journalistieke beroepsopvatting in de tijd van McCarthy en zijn anti-communistische boodschappen de verspreiding van complotnarratieven heeft gevoed. Butter beschrijft de werkwijze van journalisten in die tijd als "*straight reporting*", waardoor de verdachtmakingen richting communisme van onder andere McCarthy in nieuwsberichten werden overgenomen zonder deze ter plekke ter discussie te stellen (B6, 2014, p. 229). Media hebben tijdens de coronacrisis eveneens complotnarratieven gevoed door hun (veronderstelde) werkwijze. Zo namen de media volgens een deel van de bevolking de noodmaatregelen tegen de verspreiding van het virus te kritiekloos over. Dit komt aan bod in de op Spaans etnografisch onderzoek gebaseerde tekst van Soto Bermant (W140, 2023). Deze beleving onder een deel van het mediapubliek illustreert zij met een tekst die zij tijdens haar veldwerk tegenkwam: "¡apaga la televisión, enciende tu cerebro!", in vertaling "zet de televisie uit, zet je hersenen aan!" (p. 210). Het ervaren gebrek aan kritiek op ingrijpende maatregelen bood volgens Soto Bermant dan ook voeding voor alternatieve lezingen, zoals die van een Great Reset die met de overheidsmaatregelen voor de pandemie zou worden beoogd (W140, 2023).

Daartegenover kunnen diezelfde mainstreammedia volgens Önnerfors en Krouwel ook bijdragen aan de verspreiding en populariteit van complotnarratieven door de (onbedoelde) 'mainstreaming' daarvan (B1, 2021, pp. 255-256). Via eenzelfde redenering plaatsten Douglas e.a. in 2019 een kritische kanttekening bij de nadruk op de rol van het Internet door te wijzen op hoe complotnarratieven juist via populaire cultuur en dus via mainstreamkanalen worden verspreid, bijvoorbeeld via TV-series waarin complotten centraal staan (W4, 2019, p. 15).

6.2 Groepsfactoren

Op het niveau van de groep komen in de geanalyseerde teksten verschillende factoren terug. Dergelijke groepsfactoren zijn volgens Bubert (W97, 2021) vanaf de late Middeleeuwen van belang geworden doordat er toen een toenemende diversificatie in sociale groepen ontstond aan wie veronderstelde samenzweringen konden worden toegeschreven. Bubert

verwijst daarvoor naar het ontstaan van tal van sociale collectieven, variërend van stedelijke communes, gilden, religieuze groeperingen en ridderorden. Dit voedde het idee dat, in vertaling vanuit het Duits: "de sociale wereld wordt gevormd door collectief handelende actoren die de realiteit actief vormgeven, maar wier grote aantal hen ook onmogelijk te overzien maakt en die dus – vanuit het perspectief van de waarnemer – noodzakelijkerwijs in het geheim opereren" (p. 346).

De groepsfactoren die uit de analyse naar voren kwamen, vallen uiteen in aan de ene kant percepties van marginalisatie en (relatieve) deprivatie en aan de andere kant daarmee verbonden ingroup en outgroup mechanismen die complotnarratieven voeden, waaronder sociale identiteit en een gevoel van '*belonging*'.

6.2.1 Complotnarratieven als antwoord op bedreiging, marginalisatie en deprivatie

In de literatuur komen op groepsniveau uiteenlopende belevingen naar voren over het verband tussen de bedreiging, marginalisatie en deprivatie van de eigen groep en het geloof in complotnarratieven waarin andere groepen in de samenleving als het probleem worden geïdentificeerd.

Wat betreft dreiging zouden complotnarratieven volgens sommige teksten een evolutionair bepaalde reactie zijn. Van Prooijen en van Vught (W15, 2018) geven in dit kader aan dat mensen in vroegere samenlevingen geregeld oog in oog kwamen te staan met andere, vijandige groepen. Het idee dat anderen om kwaadaardige redenen een complot tegen de eigen groep smeeden, is dus een vorm van biologische adaptie die in die tijd helpend was. In hoeverre deze reactie nu nog helpend is, is volgens de auteurs de vraag, maar een feit is dat complotnarratieven nog steeds een respons kunnen zijn op dreigingen vanuit andere groepen (W15, 2018, p. 785). Een concrete dreiging die in de teksten terugkomt, is die van demografische ontwikkelingen waardoor de eigen groep bedreigd zou worden. De breed gedragen steun in Nederland voor anti-immigratie partijen laat zien dat dit door een groot deel van de bevolking als belangrijk thema wordt gezien, ook zonder dat mensen complotnarratieven omarmen. Een complotnarratief dat een antwoord biedt op deze zorgen is The Great Replacement-theorie. In de literatuur is daar een historisch voorbeeld van te vinden uit de Verenigde Staten in de negentiende eeuw. Daar voedden de zorgen om de betekenis van de Amerikaanse identiteit en het verlies van traditionele en door het protestantisme gevoede genderrollen complotnarratieven over katholieken met hun ongetrouwde nonnen (P31, 2015).

Ten aanzien van marginalisatie en deprivatie die op groepsniveau een voedingsbodem voor complotnarratieven kunnen vormen, biedt de analyse zicht op twee vormen. Ten eerste kan de marginalisatie worden gekenmerkt door ervaringen van stigmatisering, discriminatie en racisme, zoals in het etnografische onderzoek van Mazzochetti (W117, 2012). Uit deze tekst blijkt dat een deel van de door de onderzoekers ondervraagde jongeren met Afrikaanse roots in Brussel de door hen ervaren discriminatie, stigmatisering en xenofobie toeschrijven aan het bestaan van een complot waar instituties

(overheid, politie, media en scholen) bij betrokken zouden zijn (p. 6). Een ander voorbeeld uit de literatuur van hoe een beleving van marginalisatie complotnarratieven in de hand kan werken, is de stigmatiserende overheids- en mediareacties waarbij critici van het coronabeleid als complotdenkers weg werden zetten. Deze stigmatisering zou bijdragen aan gevoelens van marginalisatie en juist complotnarratieven binnen deze groepen kunnen voeden (zie bijv. W69, 2024, land niet gespecificeerd).

Een tweede wijze waarop in de literatuur op de rol van achterstelling van de eigen groep wordt gewezen ter duiding van complotnarratieven, is wanneer er sprake is van economische achterstelling ofwel sociaal-economische deprivatie. Een voorbeeld uit de huidige westerse context bieden Van Ginkel en Van Deventer (G8, 2024) die stellen dat sociaal-economische deprivatie door geopolitieke ontwikkelingen, inflatie en de klimaatcrisis complotnarratieven zou voeden. Dergelijke dynamieken speelden bijvoorbeeld in Griekenland na de economische crisis van 2008. De op deze crisis volgende economische maatregelen vanuit Europa vormden aanleiding voor een theorie over een 'vierde Nazi-rijk' dat Duitsland zou nastreven, het land dat verantwoordelijk werd gehouden voor de Europese strop om de Griekse nek (B1, 2021, p. 117 e.v.). Een ander voorbeeld vormt Chavez (W121, 2018) die deze factor aandraagt voor het duiden van complotnarratieven over AIDS onder de in armoede levende inheemse Awajun gemeenschappen in Peru, waarbij zij partijen die hen in de steek laten, zoals politici, als kwaadaardige protagonisten zien.

Deze gevoelens van dreiging en marginalisatie zijn te verbinden met de constatering van Douglas en Sutton dat er onder veel complotnarratieven historische trauma's en een collectieve angst liggen die zich vertalen naar een sociale identiteit als slachtoffer (W31, 2025). In de studie van Mazzochetti naar de Brusselse jongeren van Afrikaanse herkomst speelde een dergelijke slachtofferidentiteit ook (W117, 2012, p. 6), net als bij The Great Replacement-theorie in de Britse context (W18, 2023).

6.2.2 Intergroepsprocessen en polarisatie

Om de relatie tussen groepen en complotnarratieven te begrijpen, wordt in de literatuur met enige regelmaat gerefereerd aan ingroup en outgroup processen. Een concept dat daarbij centraal staat is polarisatie. Hoewel polarisatie enerzijds in de literatuur aan bod komt als gevolg van het geloof in complotnarratieven (W35, 2024, p. 1058), zijn er eveneens studies binnen de literatuurselectie die polarisatie als factor ter duiding van complotnarratieven aandragen. Dit gebeurt deels in het algemeen, zoals in de tekst van Roniger en Senkman (B2, 2022) die aangeven dat politieke polarisatie door populisme of revolutionaire contexten voeding bieden voor complotnarratieven. In een aantal andere gevallen gaat het om concrete voorbeelden. Zo licht Butter (B6, 2014) voor de actuele Amerikaanse context toe hoe polarisatie complotnarratieven kan bevorderen door te wijzen op verschuivingen in de Amerikaanse politiek naar uitersten op het politieke spectrum en het afnemen

van het politieke midden wat bijdraagt aan de aantrekkingskracht van complotnarratieven:

> "In a situation where two camps are more and more heatedly accusing each other of acting against the good of the country – in a fashion sometimes reminiscent of the conflicts between Federalists and Democratic Republicans during the 1790s and 1800s –, accusations of conspiracy may increasingly appear attractive and believable, as they offer an explanation for why the other side does not listen to reason" (B6, 2014, p. 301).

Een ander concreet voorbeeld betreft polarisatie tijdens de coronapandemie. Van Ginkel en Van Deventer (G8, 2024) geven aan dat hierbij zowel vormen van horizontale polarisatie (bijvoorbeeld binnen families) als van verticale polarisatie (tussen burgers en de staat) zichtbaar werden die complotnarratieven bevorderden. Het mechanisme dat zij beschrijven, luidt dat de kloof die ontstond ervoor zorgde dat mensen in hun eigen bubbels terechtkwamen, deels met 'anti-institutionele' overtuigingen, wat een nog verdere verwijdering tot gevolg had tussen groepen.

In lijn met het eerder ter sprake gekomen evolutionaire perspectief, wijst een aantal auteurs verder op hoe complotnarratieven bij conflicten tussen groepen te verklaren zijn vanuit de functie van het voorbereiden op gevaar. Juist door die overtuiging van gevaar en tegen mainstream-lezingen van intergroepsconflicten in het zekere voor het onzekere te nemen, zijn degenen die complotnarratieven omarmen voorbereid als het complot wel uit zou komen (W33, 2024, p. 2; W35, 2024). Een van de meest typerende vormen van voorbereiding vindt plaats door 'preppers', die in anticipatie op een ramp of oorlog die door samenzweerders wordt veroorzaakt noodmaatregelen treffen en in geval van dit apocalyptische tafereel zelfvoorzienend willen zijn (G8, 2024, p. 13).

Tot slot geldt voor deze intergroepsdynamieken de waarde van de zondebok als factor die complotnarratieven helpt begrijpen. In verschillende teksten werd in dit kader verwezen naar de functie van de 'kwaadaardige groep' die als zondebok werd aangemerkt. Dit raakt aan onderliggende functies van ingroup en outgroup denken. De samenzweerders representeren het niet-eigene, het slechte en de chaos (W82, 2014, p. 282). Wanneer de eigen groep tegenslagen te verwerken krijgt, dan is het – zoals verschillende auteurs aangeven – een aantrekkelijke gedachte als een ander daar verantwoordelijk voor kan worden gehouden (B4, 2024, p. 275; G2, 2021, p. 11).

6.2.3 Een positieve sociale identiteit en *belonging*

De andere kant van de medaille van de zondebok, is wat het geloof in complotnarratieven doet met het beeld en gevoel over de eigen ingroup. In de geanalyseerde literatuur komen hieromtrent twee factoren naar voren die de aantrekkingskracht van complotnarratieven helpen begrijpen: de positieve

sociale identiteit die met geloof in complotnarratieven gepaard kan gaan en het gevoel van 'belonging'.

Een positieve sociale identiteit is een in de literatuur veel genoemde factor voor het begrijpen van de aantrekkingskracht van complotnarratieven (zie bijv. W35, 2024, P22, 2023; P29, 2019). Deze positieve sociale identiteit wordt veelal duidelijk in contrast met 'de anderen' die niet bij de groep horen. Een van die anderen betreft de kwaadaardige groep. In een aantal van de teksten wijzen de auteurs erop dat impliciet in de aanname van een 'kwaadaardige groep' als zondebok ligt besloten dat de eigen groep goed is. Meer concreet staat de eigen groep "aan de goede kant van de geschiedenis" (G2, 2021, p. 11) en krijgt de eigen groep door het bestaan van de kwaadaardige ander een positieve waarde en wint deze aan legitimiteit (W82, 2014, p. 282). De positieve identiteit heeft daarmee een morele dimensie (zie bijvoorbeeld P29, 2019, p. 45).

Een ander opzicht waarin de eigen groep een positieve sociale identiteit biedt in vergelijking tot andere groepen, betreft het niveau van kennis en het daarnaar handelen. Butter (B6, 2014) wijst er bijvoorbeeld op dat het doorzien van het complot en het 'weten' de eigen groep hiërarchisch boven groepen plaatst die de waarheid niet zouden doorzien. Bovendien kunnen degenen die complotnarratieven omarmen zich goed voelen over de eigen groep doordat zij als groep in woorden of daden de strijd met de kwaadaardige samenzweerders aan durven te gaan (zie bijvoorbeeld G2, 2021, p. 11).

Een laatste hiermee verbonden factor betreft het gevoel van belonging dat de eigen groep kan bieden. Hoewel het belang van belonging in de geanalyseerde literatuur vaak slechts zijdelings ter sprake komt, zijn er meerdere auteurs die op belonging als factor wijzen. Deze teksten laten echter de verklaringskracht in het midden, zoals in het geval van Douglas (W12, 2017, p. 541) die stelt dat: "In these communities, and indeed in online communities in which conspiracy theories represent normative or even official positions (e.g., the 9/11 Truth movement), conspiracy belief may[10] offer an important source of belonging and shared reality" (W12, 2017, p. 541). In een aantal andere teksten valt op dat de term 'belonging' ter sprake komt als er wordt verwezen naar religiestudies of radicaliseringsstudies, waar het concept belonging een sterkere traditie kent (P22, 2023, p. 28; W92, 2023, p. 140). Een voorbeeld van een diepere analyse van het concept belonging is te vinden in het proefschrift van Toseland waarin hij verslag doet van etnografisch veldwerk onder 'complotdenkers' in het Verenigd Koninkrijk. Daarin beschrijft de auteur via fragmenten uit veldwerk en gesprekken de gemeenschapszin, gedeelde collectiviteit en beleefde warmte binnen de groepen van zijn onderzoek onder de noemer van groepsidentiteit en belonging (P29, 2019).

[10] Dit woord is niet vetgedrukt in de oorspronkelijke tekst, maar is hier op deze manier aangegeven om te illustreren dat de verklaringskracht van deze factor ter discussie staat.

6.3 Factoren op het niveau van het individu

In onderzoek naar complotnarratieven zijn factoren op het niveau van het individu het meest onderzocht. Deze factoren lopen uiteen van persoonlijke kenmerken, emoties, cognitieve factoren en existentiële, epistemische of sociale motieven. De bespreking van deze diversiteit aan factoren zal plaatsvinden aan de hand van een indeling uit een overzichtsstudie in de literatuurwaarin klinische, cognitieve, motivationele, persoonlijkheidsfactoren van elkaar worden onderscheiden (W91, 2023, p. 87)[11]. Daarnaast biedt de bespreking inzicht in enkele demografische kenmerken die in de literatuur ter duiding van complotdenken worden genoemd.

6.3.1 Klinische factoren

Klinische factoren corresponderen met het sinds de paranoïde stijl van Hofstädter circulerende beeld dat het geloof in complotnarratieven op een pathologie berust. De literatuur bevat diverse overzichtsstudies en proefschriften waarin deze pathologische lezing van het fenomeen ter sprake komt (o.a. P17, 2022; P22, 2023; W91, 2023). Deze studies noemen verschillende psychopathologische factoren die met het geloof in complotnarratieven in verband zijn gebracht. De studie van Hornsey e.a. (W91, 2023) biedt hiervoor het duidelijkste overzicht door achtereenvolgens persoonlijkheidsstoornissen, paranoïde wanen, schizofrenie (inclusief psychoses), bipolaire stoornis en bepaalde vormen van dementie, angst en depressie op te sommen. Voor een aantal van deze factoren bieden zij een nadere onderbouwing. Wat betreft de link met paranoia wijzen deze auteurs op enerzijds de bevestiging vanuit tientallen empirische studies voor dit verband, maar anderzijds ook op belangrijke verschillen. Zo wordt paranoia gekenmerkt door een overtuiging dat meerdere duistere actoren het individu bedreigen, terwijl mensen die in complotnarratieven geloven juist een specifieke machtige en kwaadaardige elite als bedreigende actor zien die de maatschappij of eigen groep als geheel bedreigt. Voor de angst en depressie waar correlaties met het geloof in complotnarratieven voor zijn gevonden, betogen de auteurs dat deze relatie onduidelijk is. Het is namelijk de vraag of gevoelens van depressie en angst een oorzaak of gevolg van het geloof in complotnarratieven zijn (W91, 2023).

6.3.2 Cognitieve factoren

Een tweede categorie psychologische factoren op het niveau van het individu betreffen cognitieve factoren. De impliciete aanname bij deze factoren is dat degenen die in complotnarratieven geloven logische denkfouten begaan.

Een eerste logische denkfout die in de geanalyseerde teksten naar voren komt, is de fundamentele attributiefout, door disproportionele conclusies te

[11] Een groep factoren waarvan de bespreking achterwege blijft, zijn de door Hornsey e.a. (W91, 2023) genoemde ontwikkelingspsychologische factoren. De conclusie van de auteurs is dat er naar deze factoren nog te weinig onderzoek is gedaan om daar conclusies aan te verbinden.

trekken over de rol van menselijke actoren terwijl er alternatieve situationele verklaringen mogelijk zijn. Een tweede denkfout, de 'representativiteitsheuristiek', zou volgen uit de behoefte om bij ernstige gebeurtenissen even ernstige verklaringen te zoeken. Een derde logische denkfout betreft probabilistisch redeneren; hier is sprake van wanneer personen de kans overschatten dat bepaalde gebeurtenissen tegelijkertijd optreden, zoals 'niets gebeurt per ongeluk'. Ten vierde wordt in de literatuur de *confirmation bias* genoemd als denkfout, waarbij alleen informatie in ogenschouw wordt genomen die de eigen aannames bevestigt. Een laatste in de literatuur genoemde denkfout betreft het geloof in meerdere (de 'monologicality') en soms tegenstrijdige complotnarratieven, zoals dat prinses Diana is vermoord en dat ze haar eigen dood in scène heeft gezet en dus nog leeft (W4, 2019; W53, 2014; W91, 2023). Douglas stelt hierover dat deze tegenstrijdigheid echter wegvalt bij inachtneming van de overkoepelende aanname die onder het geloof in de complotnarratieven ligt: de aanname dat er van hogerhand dingen onder het tapijt worden geveegd (W4, 2019, p. 7).

Deze denkfouten zouden bovendien in verband staan met cognitieve denkstijlen. Swami e.a. (W53, 2014) toonden via diverse kwantitatieve studies (met surveyvragen en experimenten) in de Britse context aan dat lagere scores op analytisch denken en hogere scores op *open-mindedness*[12] en intuïtief denken een positief verband met geloof in complotnarratieven lieten zien. Op basis van hun bevindingen concludeerden zij verder dat sterk analytisch denken juist samenhing met een verminderd geloof in complotnarratieven. Deze conclusies over cognitieve denkstijlen zijn in verschillende contexten en met verschillende meetmethoden, ook met gebruik van controlegroepen, gerepliceerd (W91, 2023, p. 87). Een van de sterkste voorspellende factoren voor geloof in complotnarratieven die uit onderzoek naar voren komt, is echter de mate waarin mensen andere complotnarratieven omarmen. Dit fenomeen wordt aangeduid als de monologicality van complotdenken en deze wordt in verband gebracht met een meer algemene denkstijl die in de literatuur "conspiracy mentality" wordt genoemd: de neiging om alle gebeurtenissen in de wereld te bezien vanuit een complotkader (zie bijvoorbeeld W45, 2021, p. 600; W94, 2022).

Naast deze denkfouten en -stijlen zou ook een neiging om te snel (impulsief) en gebaseerd op te beperkte informatie conclusies te willen trekken positief correleren met geloof in complotnarratieven. Tot slot zouden cognitieve vaardigheden, zoals numerieke en verbale vaardigheden, een vergelijkbaar positief verband met complotdenken laten zien. Lagere cognitieve vaardigheden zouden volgens een meta-analyse gepaard gaan met meer en hogere cognitieve vaardigheden juist met minder geloof in complotnarratieven (W91, 2023, p. 87).

[12] In meta-evaluaties zou deze factor die tot de 'big five' persoonlijkheidskenmerken te rekenen is echter geen significant verband laten zien, zie subparagraaf 6.3.3 over persoonlijkheidsfactoren.

6.3.3 Persoonlijkheidsfactoren

Bij persoonlijkheidstrekken die een verband laten zien met het geloof in complotnarratieven biedt de al vaker aangehaalde studie van Hornsey e.a. (W91, 2023) een helder overzicht. Daarin komt onderzoek aan bod dat een samenhang laat zien tussen complotdenken, sensatie zoeken en de zogenaamde '*dark triad*' persoonlijkheidskenmerken, namelijk narcisme, Machiavellisme en psychopathie (zie ook W31, 2025). In een van de studies in de literatuur zijn deze dark triad persoonlijkheidstrekken nader onderzocht door een survey in Maleisië af te nemen. Daarbij werd primair gekeken naar de relatie tussen scepticisme en het geloof in complottheorieën. Die twee correleerden negatief met elkaar, maar bij personen die hoog scoorden op narcisme en Machiavellisme was dit verband zwakker, waaruit de auteurs concludeerden dat scepticisme complotdenken vermindert terwijl narcisme en Machiavellisme dit verband juist ondermijnen (W145, 2021). Hoewel er onderzoek naar de grote vijf persoonlijkheidskenmerken[13] heeft plaatsgevonden dat eveneens positieve correlaties met complotdenken constateerde, zouden meta-evaluaties geen significante resultaten hebben gevonden (W91, 2023).

6.3.4 Demografische kenmerken

Een andere categorie factoren op het individuele niveau dat in de literatuur terugkomt, gaat om demografische factoren. Daarbij is het allereerst van belang om te benadrukken dat in de geanalyseerde literatuur expliciet of impliciet wordt erkend dat het geloof in complotnarratieven van alle tijden is en niet aan bepaalde geografische gebieden, gender, culturen of etnische of religieuze groepen is voorbehouden (zie bijvoorbeeld W15, 2018, p. 777, 785).

Een andere observatie die uit de analyse volgt is dat er meerdere teksten zijn die wijzen op de heterogeniteit binnen groepen die in complotnarratieven geloven qua demografische kenmerken van de betrokkenen. Voor complotnarratieven rondom het coronavirus wijzen verschillende teksten op heterogeniteit in termen van ideologie, opleidingsniveau, beroepen, leeftijd, gender, sociale klasse en delen van de wereld (zie bijvoorbeeld voor de Verenigde Staten sinds 2000 W52, 2014, p. 964; en na de coronapandemie voor Frankrijk W109, 2024, p. 375 en voor Mexico W122, 2023, p. 53).

Daartegenover staan teksten die – soms in het algemeen en soms voor concrete complotnarratieven in specifieke maatschappelijke contexten – wel een verband zien tussen zulke dergelijke individuele kenmerken en het geloof in complotnarratieven. In deze gevallen signaleren de auteurs een verband tussen geloof in complotnarratieven en gender, leeftijd, opleidingsniveau, (beleving van de) sociale positie, sociale contacten en politieke oriëntatie. Zo wijzen Douglas e.a. (W4, 2019, p. 10) er op dat diverse studies in de Amerikaanse context laten zien dat degenen die in complotnarratieven geloven vaker man en ongetrouwd zijn, een lager opleidingsniveau en inkomen hebben, werkloos zijn, zwakkere sociale netwerken hebben of tot

[13] Deze betreffen scores op openheid, vriendelijkheid, extraversie, neuroticisme en consciëntieusheid.

een etnische minderheid behoren (zie ook P22, 2023). Uscinski, Klofstad en Atkinson (W8, 2016) wijzen bovendien op politieke oriëntatie en ideeën om het geloof in complotnarratieven te duiden. Zij concluderen aan de hand van in 2012 in de Verenigde Staten verricht kwantitatief onderzoek dat personen eerder nieuwe complottheorieën omarmen wanneer zij een predispositie voor complotdenken hebben, bijvoorbeeld doordat zij gevoelig zijn voor complotdenken of doordat deze denkbeelden bij hun politieke overtuigingen passen. Een tweede bevinding is dat mensen eerder geneigd zijn om complotnarratieven voor waar aan te nemen wanneer de leiders van de politieke partij waaraan zij verbonden zijn, en die zij vertrouwen, complotnarratieven voeden.

Voor de recente situatie in Europa komen Molas e.a. (G1, 2024) tot een iets andere conclusie. In dit onderzoek gaat het om wat tot 'anti-overheidsextremisme' werd gerekend en nu als 'anti-institutioneel extremisme' door het leven gaat. Voor dit onderzoek zijn 29 interviews gehouden met professionals in de praktijk en beleidsmakers in Duitsland, Nederland, Oostenrijk, de Verenigde Staten en Zweden. De bevindingen bevestigen weliswaar het beeld van mannen als primaire betrokkenen, maar zij nuanceren eerder onderzoek ook. Zo concluderen de auteurs dat uit de interviews blijkt dat het vooral om mannen van middelbare leeftijd gaat, maar zij plaatsen daar de kanttekening bij dat online onderzoek laat zien dat er eveneens vrouwen in deze netwerken actief zijn (G1, 2024, p. 20). Voor de Duitse context wordt nog toegevoegd dat de populariteit van dit gedachtengoed vooral hoog is in rurale gebieden (p. 14).

6.3.5 Motivationele factoren

Een nadere duiding van de hiervoor besproken typen factoren wordt geboden in verschillende onderzoeken van Karen Douglas. In deze teksten maakt zij onderscheid naar diverse typen motieven, die in verband staan met een aantal van de in paragraaf 6.3.2 genoemde cognitieve factoren, de persoonlijkheidstrekken (paragraaf 6.3.3) en een aantal van de demografische factoren (paragraaf 6.3.4). In meerdere teksten kenmerken zij en haar eventuele co-auteurs deze motieven als epistemische, existentiële en sociale motieven. De sociale motieven laten bovendien enige overlap zien met de groepsfactoren uit paragraaf 6.2. Om herhaling te voorkomen, volgt een kort overzicht van hoe Douglas e.a. deze motivaties in de verschillende studies beschrijven en welke van de eerdergenoemde factoren daartoe te rekenen zijn en die volgens onderzoek geloof in complotnarratieven zou helpen verklaren. In een recente meta-evaluatie komen Biddlestone e.a. tot de conclusie dat voor alle drie de groepen motieven relaties met geloof in complotnarratieven significant is (W32, 2025).

Epistemische motieven zijn volgens Douglas en Sutton (W31, 2025) gericht op het zich "*in possession of accurate, comprehensible, and useful information about important events and circumstances*" voelen (p. 4). Hieronder vallen volgens hen, de eerdergenoemde fundamentele attributiefout (het toekennen van *agency* en intentionaliteit), wat met een

lager opleidingsniveau samenhangen, het zien van patronen in willekeurige gebeurtenissen. Hieraan voegen de auteurs nog projectie toe, doordat mensen wanneer er informatie ontbreekt, hetgeen zij over zichzelf weten gebruiken om de gedachten, gevoelens en gedragingen van anderen te duiden. Overige cognitieve factoren die zij hiertoe rekenen zijn *conjunction fallacy* (komt overeen met probabilistisch redeneren), *belief consistency* (tegenstrijdige complotnarratieven worden in overeenstemming gebracht met de onderliggende gedachte dat het officiële verhaal niet klopt), een teleologische bias (waarbij een goddelijke verklaring voor gebeurtenissen wordt gezocht) en een hogere behoefte aan *cognitive closure* (door antwoorden te willen vinden als er geen duidelijke officiële verklaring is) (W4, 2019; W31, 2025, zie ook W68, 2017; W143, 2024).

De tweede categorie motieven, de existentiële motieven, gaat om de behoefte van mensen om zich veilig en zeker te voelen en om controle te ervaren in als dreigend ervaren situaties (W31,2025; W91, 2023). Zo zouden bepaalde hechtingsstijlen met geloof in complotnarratieven samenhangen. Dit geldt in het bijzonder voor een angstige hechtingsstijl. Verder zijn er verbanden gevonden tussen *coping*-strategieën en het geloof in complotnarratieven. Mensen met een vermijdende strategie en religieuze coping zouden meer geneigd zijn in complotnarratieven te geloven. Tot slot valt regulering van emoties hieronder. In het geval van negatieve emoties als stress en angst zou een gebrekkige regulatie hiervan positief correleren met het geloof in complotnarratieven (W4, 2019; W31, 2025). Een constatering die de auteurs doen, is dat juist het geloof in complotnarratieven het gevoel van controle kan verlagen en stress en angst kan doen toenemen; het beeld van een kwaadaardige elite met duistere plannen biedt immers weinig perspectief op controle en positieve emoties (W31, 2025; W91, 2023). Toch zijn er ook meer 'positieve' behoeften en emoties die in de literatuur terugkomen en die eveneens tot deze categorie van existentiële motieven te rekenen zijn. Dit zijn een behoefte aan entertainment (W91, 2023) en hoop die volgens Campion-Vincent (W38, 2021) juist wel in QAnon, toch een van de meer duistere complotnarratieven, besloten ligt. Zij stelt dat deze hoop volgt uit het perspectief op een "grote ontwaking" van de massa's.

Sociale motieven, ten slotte, gaan om het nastreven van een positief beeld van de eigen groep – zoals in paragraaf 6.2 besproken – en voor het individuele niveau een positief zelfbeeld. Volgens Douglas en Sutton (W31, 2025, pp. 14-15) zou hier onder meer de persoonlijkheidstrek narcissisme meespelen, omdat vooral mensen met '*insecure self-esteem*' volgens onderzoek meer vatbaar zijn voor geloof in complotnarratieven. Andere persoonlijkheidstrekken die zij noemen in verband met geloof in complotnarratieven zijn wantrouwen in anderen, zoals bij Macchiavelisme, een behoefte aan dominantie en controle, het beeld dat men zelf een slachtoffer is van een onrechtvaardige bejegening en sociale uitsluiting en een behoefte om uniek te zijn. Andere auteurs noemen in dit kader van een positieve identiteit nog dat het geloof in complotnarratieven binnen cirkels van complotdenkers individuele bekendheid kan vergroten en

statusverhogend kan werken en er bovendien veel geld mee te verdienen valt (W33, 2024; W104, 2023, p. 10). Bovendien kan het gevoel 'ontwaakt' te zijn, mensen het gevoel van verhevenheid boven anderen geven (G3, 2022, pp. 13-14).

6.4 Factoren omtrent de eigenschappen van complotnarratieven

Een laatste, bescheiden categorie factoren die in de geanalyseerde literatuur is besproken, betreft de eigenschappen van complotnarratieven zelf die het voortbestaan van complotnarratieven zouden helpen begrijpen. Tuleja (W70, 2024,p p. 265-267) spreekt hierover als folklorist door complotnarratieven als "*grievance tales*" voor te stellen, waar een emotionele logica achter schuilgaat. Vanuit die affectieve dimensie verklaart hij waarom bepaalde van deze verhalen voortbestaan middels vier factoren die hun 'weerbaarheid' zouden voeden. De eerste factor die Tuleja noemt, is dat weerbare "grievance tales" een kern van waarheid bevatten. Ten tweede zou een sterk, visueel beeld door concrete details die tot de verbeelding spreken de weerbaarheid van deze narratieven vergroten. Een derde factor is het misbruik dat in het narratief wordt verondersteld: wanneer deze sterke verontwaardiging en gevoelens van afkeer oproept, die diep in het lichaam worden gevoeld, dan zou dat de overlevingskans van het narratief vergroten. Dit zou bijvoorbeeld gelden voor de verhalen over (kinder)bloeddrinkende Joden. Tot slot wijst Tuleja op hoe deze narratieven een gevoel van onrecht verankeren:

> "As a form of folk belief, the grievance tale has powerful psychosocial value. It enables those who feel victimized—or who sympathize with victims—to channel their pain into a relatable picture that justifies their resentment. Even if the exhibit is dismissed as wrong or hyperbolic, the victim, defending its symbolic truth, can condemn the oppressor as someone likely to act as the story claims" (W70, 2024, p. 266).

6.5 Resumé en functies van complotnarratieven

De zojuist besproken motieven voor het geloof in complotnarratieven wijzen op wat complotnarratieven kunnen bieden. In de literatuur wordt daarom gesproken over functies die complotnarratieven hebben. In deze afsluiting van het resultatendeel staan deze functies van complotnarratieven die uit de geanalyseerde literatuur af te leiden zijn centraal, maar ook een reflectie op wat die functies over de hedendaagse maatschappij vertellen. Allereerst zullen we echter kort reflecteren op de diverse factoren die in dit hoofdstuk de revue hebben gepasseerd.

Al met al zijn er talloze factoren aangedragen die het ontstaan, de verspreiding en voortbestaan van complotnarratieven kunnen helpen verklaren. Deze factoren staan zelden op zichzelf, maar werken in concrete contexten op elkaar in. In hoeverre de verschillende factoren ook

daadwerkelijk een verklaring voor complotnarratieven vormen, is niet duidelijk. Van diverse factoren is het de vraag wat de richting van de aangetoonde verbanden is. Leiden paranoia en een wantrouwend wereldbeeld bijvoorbeeld tot het geloof in complotnarratieven of zijn deze paranoia en dit wantrouwende wereldbeeld juist een gevolg of kenmerk van het geloof in complotnarratieven? Een aantal van de in dit hoofdstuk besproken factoren roept op zijn minst de vraag op of er dus geen sprake is van een cognitieve, tautologische 'fallacy' in het onderzoek naar dergelijke factoren.

Het valt te beargumenteren dat de uitwerking van de diverse in dit hoofdstuk gepresenteerde factoren afhangt van de functie die complotnarratieven voor individuen en sociale groepen in bepaalde maatschappelijke contexten hebben en dus hoe deze resoneren met behoeftes of denkbeelden van deze individuen en groepen. Voor we daar wat dieper op ingaan, schetsen we een overzicht van welke functies van complotnarratieven uit de literatuur zijn af te leiden.

In de geanalyseerde literatuur kwamen verschillende betekenissen ter sprake vanuit de historie en in het nu. Deze zijn in te delen in enerzijds wat complotnarratieven machthebbers te bieden hadden richting (politieke) vijanden en anderzijds in wat complotnarratieven tegen machthebbers of naar andere groepen in de samenleving toe de bevolking te bieden hadden. Bij complotnarratieven onder machthebbers valt op dat die erop gericht waren om hun eigen politieke macht te versterken. Meer concreet droegen deze complotnarratieven ertoe bij dat zij hun politieke tegenstanders zo konden uitschakelen, hun eigen ideologische en politieke doelen konden bereiken (P23 (2008) voor Frankrijk na de Franse revolutie), onzekerheid over tegenstanders konden reduceren (zie W49 (2019) voor Engelse kolonisten tegenover de inheemse bevolking in de Verenigde Staten) en zich na het verlies van macht konden herpositioneren (zie W51 (2011) voor de situatie in Rusland na de val van de Sovjetunie).

Aan complotnarratieven die zich vanuit de bevolking tegen machtige of als machtig veronderstelde partijen keren, ligt doorgaans kritiek op de macht en een dieper gevoeld wantrouwen richting machthebbers ten grondslag. Aan het einde van de negentiende eeuw speelde dergelijke kritiek in Frankrijk waar delen van de bevolking onvrede voelden over de ontwikkelingen sinds de revolutie. Hoewel de pijlen van de bevolking zich op Joden en vrijmetselaars als boosdoeners richtten, lag onder deze wrok maatschappelijke onvrede over de koers van Frankrijk naar een samenleving waar via 'financieel feodalisme' rijken de dienst uitmaakten. Joden, die de belichaming vormden van financiële macht, werden daar als kwaadaardige profiteurs van gezien (W61, 2002). Wat dit voorbeeld laat zien, is dat deze narratieven een vehikel zijn om kritiek te leveren op macht (B7, 2016; W107, 2021), kapitalisme (B7, 2016; W140, 2023), kennisproductie en wie een claim op de waarheid mag leggen (P33, 2017), maar ook het verlangen naar een rechtvaardige wereld weerspiegelen (P21, 2015).

Een andere functie die complotnarratieven vanuit de bevolking kunnen hebben, is ter uitdrukking van een dieperliggende angst voor duistere

toekomstscenario's. Tal van angsten werden daarbij zichtbaar op het vlak van politiek, economie, demografie, religie en cultuur. Zo kwamen deze angsten naar voren in studies waarin complotnarratieven ontstonden in relatie tot zorgen rondom gezondheid en giftige stoffen, zoals vanwege zorgen voor voedselveiligheid en giftige stoffen in de lucht (W39, 2007, p. 176; W140, 2023, pp. 209-210). Een ander voorbeeld betreft de angst voor het verlies van (mede)menselijkheid door het nastreven van eigen belangen door machthebbers ten koste van de bevolking (W140, 2023, p. 209).

Tegenover deze functies die kritiek in zich herbergen, staan er ook functies van complotnarratieven die juist agency en empowerment ademen. De eerste betekenis is die van het collectief, de gemeenschapszin, van een sociale beweging die in verzet durft te komen (W23, 2005, p. 103; W104, 2023; p. 10). Dit raakt aan de positieve betekenis voor de sociale identiteit en voor de identiteit als individu, genoemd bij de sociale motieven voor complotdenken (zie ook W70, 2024, p. 266). Bovendien hebben complotnarratieven een functie in de zin dat ze manieren aandragen om de verworven *agency* op te eisen: in de vorm van mobilisatie door het naar voren schuiven van een alternatieve epistemologie, door een werkelijke democratie na te streven en door de legitimatie om de kwaadaardige elites en instituties omver te werpen (P34, 2009; W70, 2024; W117, 2012).

Deze diverse functies van complotnarratieven vanuit de bevolking naar machtige partijen in de samenleving wijzen op onderliggende grieven die een reële basis kunnen hebben (zie ook W70, 2024). Zoals Butter signaleert, kunnen complotnarratieven "*be on to something*" (B6, 2014, p.17). Als we over de verschillende hoofdstukken van dit rapport heen kijken, dan slaan deze constateringen over grieven en een basis in de realiteit de brug tussen bijvoorbeeld de inhoud van de narratieven in hoofdstuk drie en de factoren en functies van complotnarratieven in dit hoofdstuk. De dreigingen die in complotnarratieven over kwaadaardige elites worden geïdentificeerd corresponderen en resoneren met onderliggende frustraties die mensen jegens machthebbers hebben. Daarmee wordt duidelijk dat complotnarratieven, onder de oppervlakte van de details van het verhaal, de samenleving op onderdelen een – in elk geval deels terechte - kritische spiegel voorhouden.

7. Conclusie en discussie

De overkoepelende onderzoeksvraag die in dit onderzoek centraal stond, luidt:

> *Wat is er uit binnen- en buitenlandse wetenschappelijke en grijze literatuur bekend over de inhoud, de onderlinge verhouding, de historische achtergronden, de omvang, het groeipotentieel en verklaringen voor de populariteit van het complotnarratief over een 'kwaadaardige elite'- en de onderliggende subnarratieven?*

Deze vraag is beantwoord aan de hand van een scoping review waarbij in totaal 221 artikelen, boeken, proefschriften en rapporten zijn geanalyseerd, over deze narratieven wereldwijd, vanuit verschillende disciplines, in vijf verschillende talen en die zijn gepubliceerd tussen 1970 en maart 2025.

Ons onderzoek beoogde door middel van een scoping review een overzicht te bieden van hetgeen bekend is over de complotnarratieven vanuit wetenschappelijke en grijze literatuur in binnen- en buitenland. Door middel van de scoping review kon kennis over verschillende facetten, kenmerken en factoren van het "kwaadaardige elite-narratief" en de diverse subnarratieven in kaart gebracht worden vanwege de mogelijkheid om daarmee op gestructureerde wijze overzicht te scheppen in de diversiteit en veelheid aan beschikbare kennis betreffende complotnarratieven over een 'kwaadaardige elite'. Uiteraard heeft dit onderzoek zijn beperkingen. Zo is bijvoorbeeld alleen gebruik gemaakt van digitaal beschikbare literatuur en moest de analyse haalbaar blijven. Veel boeken, die potentieel uiterst relevant zouden kunnen zijn, zijn daardoor niet in het onderzoek betrokken. Ook zijn er beperkingen qua taalgebied, waardoor bepaalde regio's en landen, zoals Aziatische landen, weliswaar aanwezig zijn, maar relatief ondervertegenwoordigd zijn. Uiteindelijk heeft de review plaatsgevonden op basis van 221 publicaties. Belangrijk is ook om te benadrukken dat de scoping review impliceerde dat we de literatuur at face value hebben besproken; we geven geen oordeel over de kwaliteit of uitkomsten van onderzoek.

In dit slothoofdstuk zullen we eerst kort de deelvragen beantwoorden die ten grondslag lagen aan dit onderzoek. Daarbij hebben we de antwoorden op vraag vier en vijf tot één antwoord teruggebracht. Vervolgens zullen we afsluitend de overkoepelende onderzoeksvraag beantwoorden en op de implicaties van onze bevindingen reflecteren.

Vraag 1 | Inhoud en vorm narratief

In de meeste door ons geanalyseerde publicaties spreken de auteurs niet in termen van een 'kwaadaardige elite', maar gebruiken zij alternatieve termen. Doorgaans spreken auteurs over complottheorieën of complotnarratieven in plaats van het "kwaadaardige elite-narratief". 'Kwaadaardige elite'- of 'kwaadaardige groep' narratieven zijn dan aan te merken als meer concrete verhalen binnen het bredere 'complotnarratief' waarbij de nadruk ligt op de actoren die voor het smeden van het complot verantwoordelijk zouden zijn en hun – in dit geval kwaadaardige – agenda. De 'kwaadaardige elite' kreeg in de narratieven historisch vorm in geheime genootschappen zoals de vrijmetselarij en de illuminati en het veronderstelde wereldwijde Joodse complot. Of de actoren daadwerkelijk als elites zijn aan te merken, in de zin van machtige groeperingen, is niet altijd duidelijk; het kan ook gaan om 'kwaadaardige groepen' die door anderen als machtige elite worden gezien, ook al ontbreekt empirische ondersteuning voor dat beeld.

Deze ambiguïteit komt terug in het onderscheid dat gemaakt kan worden tussen complotnarratieven van bovenaf en complotnarratieven van onderop. De kern van het complotnarratief 'van bovenaf' – geheime genootschappen zijn verantwoordelijk voor chaos en revolutie – liet zich als sjabloon makkelijk in elke situatie inpassen waarin elites of de hogere klassen hun positie bedreigd wisten of hun macht wilden bestendigen of uitbreiden. Complotnarratieven van onderop worden ingezet door degenen die de heersende macht uitdagen en het publiek proberen te overtuigen van de machinaties van de elite. Een extra complicatie is dat hedendaagse complotnarratieven zich richten tegen veronderstelde elites, terwijl degenen die de complotnarratieven produceren en verspreiden vaak zelf op basis van politieke en economische positie en macht als elite zijn te definiëren.

In de geschiedenis circuleren meerdere subnarratieven over complotten door kwaadaardige groepen of elites (zie hieronder vraag twee). Op het moment dat zulke subnarratieven samensmelten tot zogenaamde super conspiracies ontstaat een narratief dat nog het meeste het idee van "kwaadaardige elite-narratief" reflecteert. Super conspiracies worden in de literatuur beschreven als complotnarratieven waarin nieuwe gebeurtenissen en elementen vanuit verschillende andere complotten zijn geïntegreerd in een overkoepelend complotnarratief. De New World Order narratieven, zoals The Great Reset zijn daar een voorbeeld van. In het geval van The Great Reset worden onder meer het coronabeleid, VN-beleid rondom Sustainable Development Goals en digitale geldsystemen samengevoegd en als tekenen van de agenda van de kwaadaardige elite neergezet. Deze kwaadaardige elite, variërend van de Cabal tot Bill Gates, zou niet alleen totalitaire wereldmacht nastreven, maar ook transhumanisme via onder meer nanochips en depopulatie. In sommige versies van dit narratief zouden de samenzweerders bovendien kinderbloed drinken (zie bijv. W144, 2025).

Dit drinken van kinderbloed is herkenbaar in een tweede invloedrijk en actueel complotnarratief dat volgens de teksten als super conspiracy is aan te

merken: QAnon. Volgens dit narratief zou de kwaadaardige elite een Deep State vormen die achter de schermen de werkelijke politieke touwtjes in handen heeft. Deze elite zou onder leiding staan van Joden, waaronder bijvoorbeeld George Soros en er satanische misbruikpraktijken op na houden, zoals pedofilie en rituele kindermoord. In dit narratief komen religieuze en de op spiritualiteit gerichte New Age-elementen samen met ideeën over politiek-economische macht als kern van de agenda. President Trump wordt als de held van het verhaal gepresenteerd. Hij wordt in dit narratief gezien als de insider in het politieke systeem die tegen de kwaadaardige elite in zou gaan, geholpen door Q, een geheimzinnige persoon die een hoge positie binnen de Amerikaanse inlichtingendienst zou hebben gehad en die met enige mate cryptische 'Q-drops' lanceert waaruit volgers informatie destilleren over wat er werkelijk speelt. Ook bij dit narratief worden nieuwe gebeurtenissen, zoals het coronavirus, in het verhaal geïntegreerd (G6, 2021).

Het meest typerende voorbeeld van een super conspiracy dat in de literatuur aan bod komt, is het uitgebreide complotnarratief van David Icke, waarin hij in de loop van de jaren tal van nieuwe gebeurtenissen feilloos heeft geïntegreerd en waarin esoterie en diverse wereldse dreigingen samen komen. In de optiek van Icke kunnen wereldgebeurtenissen niet slechts toevallig of willekeurig zijn; de sociale realiteit is gevormd en georkestreerd door kwade krachten met slechte bedoelingen. In het epicentrum van Ickes supercomplot ligt de notie dat de sociaal-politieke realiteit een complot is. De geschiedenis is georkestreerd, net zoals vandaag en morgen dat zijn, aldus Toseland (P29, 2019, p. 44).

Vraag 2 | Subnarratieven en onderlinge verhouding

De verschillende subnarratieven die in de literatuur zijn beschreven, zijn in hoofdstuk drie geordend naar de bedreigingen die ze vormen in de ogen van de verspreiders en aanhangers van zo'n narratief. Deze dreigingen kunnen zich ten eerste richten tegen de menselijke autonomie. Alle in de literatuur genoemde complotnarratieven veronderstellen namelijk het nastreven van bepaalde macht of het inperken van vrijheden van de groepen in de samenleving waartegen de kwaadaardige samenzweerders zich keren. In het soevereine burger-narratief vormt deze dreiging de kern.

Ten tweede biedt de literatuur zicht op religieuze dreigingen. Er zijn twee typen te ontwaren: enerzijds narratieven die een dreiging *vanuit* bepaalde religieuze overtuigingen veronderstellen (bijvoorbeeld het joodse geloof) en anderzijds narratieven die juist op een dreiging *naar* religies wijzen (bijvoorbeeld tegen de islam). Afhankelijk van tijd en plaats kunnen religies stuivertje wisselen waar het gaat om hun veronderstelde rol en agenda. In het Katholieke Frankrijk werden bijvoorbeeld de Protestanten als bedreigende samenzweerders gezien, in de Protestantse VS werden juist de Katholieken als indringers met kwade bedoelingen getypeerd.

Een derde categorie dreigingen die in de beschrijvingen van de meeste complotnarratieven te herkennen zijn en onderling veel overlap vertonen, betreffen de politieke en economische dreigingen. Vooral de economische dreigingen zijn in de literatuur steevast ingekaderd in een politieke context. Soms overheerst de politieke context; denk aan de moord op president Kennedy. Vaak vermengen economische belangen zich met politieke belangen in de strijd om de wereldmacht, bijvoorbeeld conglomeraten van de Big Pharma, het World Economic Forum en mediamagnaten.

Een vierde categorie dreigingen die uit de complotnarratieven in de geanalyseerde literatuur naar voren komt, betreft culturele dreigingen. De actuele narratieven die dergelijke dreigingen centraal stellen, worden in de literatuur getypeerd als extreemrechts en conservatief. Het gaat aan de ene kant om migratie-gerelateerde dreigingen en aan de andere kant om dreigingen door progressieve of linkse geluiden die worden weggezet als 'woke'. De kwaadaardige elites in deze narratieven zijn echter niet de migranten zelf, maar de actoren die migratie zouden stimuleren, waaronder de linkse 'elite' die de westerse beschaving om zeep zou willen helpen, daarom de deur voor massamigratie openzet en zo moedwillig het eigen volk zou verraden.

Bedreigingen voor gezondheid en milieu vormen de vijfde categorie. Op het gebied van gezondheid kwamen vooral narratieven over het coronavirus in de literatuur terug, maar ook AIDS, 5G, chemtrails en de rol van de farmaceutische industrie en invloedrijke personen en organisaties op het terrein van gezondheid kwamen ter sprake. Bedreigingen op het gebied van milieu worden volgens de literatuur juist ontkracht in complotnarratieven. Diverse auteurs geven aan dat de klimaatcrisis en de bijbehorende stikstofproblematiek volgens degenen die deze complotnarratieven omarmen niet werkelijk bestaan. In plaats daarvan zou de klimaatcrisis een bedenksel zijn van een kwaadaardige elite om de bevolking te beheersen.

Een laatste categorie wordt gevormd door technologische of buitenaardse dreigingen. Wat betreft de technologische dreigingen wordt in de geanalyseerde literatuur verwezen naar complotnarratieven over transhumanisme. Transhumanisme is een bestaande beweging die ernaar streeft om de menselijke soort te verbeteren en sterfelijkheid tegen te gaan middels wetenschap en technologie. In complotnarratieven over transhumanisme wordt deze beweging voorgesteld als een totalitarisme nastrevende kwaadaardige groep die via deze technologische middelen de bevolking zou willen onderwerpen. Buitenaardse dreigingen zouden volgens de geanalyseerde literatuur vooral bestaan ten aanzien van de door David Icke genoemde buitenaardse 'reptielen' die een schaduwregering en zo de kwaadaardige elite zouden vormen. Aan de andere kant zouden buitenaardse wezens en het contact daarmee, in overeenstemming met de esoterische focus van sommige narratieven, juist 'spirituele ontwaking' kunnen helpen bevorderen en positief zijn.

In de literatuur over de subnarratieven komen geregeld meerdere van deze dreigingen tegelijkertijd naar voren. Er bestaat dan ook onderlinge

overlap en overlap met het narratief over de kwaadaardige elite. Die overlap is er allereerst wat betreft welke actoren de kwaadaardige elite vormen, wie er het slachtoffer is en wat de agenda is. Bij de kwaadaardige elite zijn er enkele 'usual suspects' die in diverse complotnarratieven terugkeren: de Joden, de illuminati, de vrijmetselaars, de Rockefellers, de Rotschilds, de farmaceutische industrie, regeringsleiders, koningshuizen en invloedrijke personen zoals George Soros en Bill Gates, inclusief verwijzingen naar vaak een of meerdere van deze partijen als 'de Cabal', cultuurmarxisten, moslims, en vluchtelingen. Afhankelijk van tijd en plaats kan de elite ook gevormd worden door de imperialistische en koloniale Westerse machten. Vele subnarratieven worden volgens de literatuur gekenmerkt door esoterische elementen, spiritualiteit en religie. Overigens volgt uit de literatuur dat diverse narratieven een onderscheid bevatten tussen de elite zelf ofwel '*the real puppetmaster*' en de handlangers. Tot die handlangers worden onderwijs en mainstreammedia gerekend.

Daarnaast zouden 'elites' en 'groepen' elkaar afwisselen in de narratieven. Het heeft er schijn van dat 'kwaadaardige elites' meer dan voorheen in het centrum van complotnarratieven staan, maar ook nu nog richten narratieven zich vaak tegen minderheden die niet een elite vormen. Wel vindt er volgens de literatuur, vooral in rechtspopulistische varianten, vermenging plaats van elites en minderheden: de linkse elite is onder meer kwaadaardig omdat ze minderheden voorrang geven boven de eigen bevolking. Door de verwevenheid met populisme, dat in de kern een strakke scheiding tussen een kwaadaardige elite en een onschuldig volk postuleert, raakt vanzelf alles wat met de 'elite' wordt geassocieerd – instituties in de brede zin van het woord – ook besmet.

Tevens worden er elites geconstrueerd: groepen die op basis van feitelijke gegevens over politieke en economische macht als elite gezien kunnen worden, presenteren zich als slachtoffer van een geconstrueerde elite wiens macht cultureel-marxistisch bepaald zou zijn en zou liggen in de culturele sector, of in internationale instellingen of de Deep State. Door een beeld op te roepen van een almachtige vijand die uit is op vernietiging van de samenleving, probeert de feitelijk elite niet zozeer haar macht te beschermen tegen (veronderstelde) aanvallen van buiten en van binnen – de machtsposities is in wezen onbedreigd – maar de eigen machtspositie verder uit te bouwen. Deze signalering is niet nieuw voor deze tijd: ook historische teksten wijzen er op hoe elites in de loop van de geschiedenis de eigen macht hebben proberen te beschermen door anderen in complotnarratieven als het gevaar aan te wijzen.

Vraag 3 | Tijd, plaats, ontstaan en historische continuïteit

In de historische analyses binnen de literatuur komen diverse beelden over samenzweringen naar voren uit de Romeinse tijd, de Middeleeuwen tot in latere eeuwen. De van samenzweringen betichte groepen vallen volgens

diverse auteurs onder de categorie van minderheden en buitenstaanders, al wordt hun in de narratieven vaak veel macht toegedicht. De complotnarratieven die we vandaag de dag kennen, zouden pas vanaf de late Middeleeuwen zijn ontstaan en in de Renaissance duidelijk te herkennen zijn. Drie belangrijke factoren hebben daaraan bijgedragen. Ten eerste een stabiele en anonieme publieke sfeer van informatievoorziening waardoor de narratieven konden verspreiden en aanzwellen. Ten tweede religieus pluralisme wat onderlinge verdachtmakingen en vijandigheid tussen religieuze groepen bevorderde. Ten derde, veranderingen in hoe politiek en de kennis daarover tot stand komt waarbij religie als leidraad plaatsmaakte voor een meer seculier perspectief. In de literatuur wordt echter ook gewezen op de doorslaggevende rol van de boekdrukkunst: pas toen konden complotnarratieven uit hun lokale grenzen breken en zich naar andere regio's, landen en continenten verspreiden.

Samenzweerders werden vaak gezien in religieuze en politieke concurrenten. In de geanalyseerde teksten komen dan ook tal van religieuze groepen ter sprake die in de loop van de tijd als bedreigingen zijn aangewezen: heidenen, ketters, kruisvaarders, Joden, protestanten, katholieken, jezuïeten. Een andere categorie complotnarratieven die in de analyse naar voren kwam, richtte zich tegen politieke tegenstanders die verdacht werden gemaakt. Voorbeelden hiervan zijn de jakobijnen en in de recentere geschiedenis communisten (of bolsjewisten) die vandaag de dag te herkennen zijn in de angst voor 'cultureel marxisme'.

De meest invloedrijke groepen die volgens de geanalyseerde teksten een rol zijn blijven spelen tot in hedendaagse complotnarratieven zijn echter geheime genootschappen: de vrijmetselarij en de illuminati. Een narratief dat in de huidige vorm een relatief korte geschiedenis kent, is dat van 'The Great Replacement'. Maar uit tal van andere narratieven blijkt hoe buitenstaanders en migranten door de eeuwen heen verdacht zijn gemaakt, welke agenda's hierbij hoorden, de culturele dreiging die van de migranten uit zou gaan en – in sommige gevallen – hoe politieke tegenstanders van degenen die zich bedreigd voelden de samenzweerders zouden helpen.

In de literatuur wordt het ontstaan van complotnarratieven soms in tijd en geografie geplaatst. Een voorbeeld van een lokaal ontstaan complotnarratief is het 'Birtherism' narratief in de VS, dat stelde dat het presidentschap van Barack Obama niet legitiem was, omdat hij niet in de VS zou zijn geboren – een narratief dat geworteld is in de rechtse en racistische Amerikaanse cultuur. Tegelijkertijd circuleerde het Birtherism ook buiten de VS, als onderdeel van de cocktail aan complotnarratieven over een kwaadaardige elite. Het laat zien hoe poreus de geografische afbakeningen lokaal-internationaal zijn. Veelvuldig vindt zowel internationale verspreiding als lokale inkleuring of verknoping plaats.

In de teksten wordt er voorts op gewezen dat met de opkomst van internet het geografisch denken in termen van herkomst en daaropvolgende verspreiding van complotnarratieven niet langer alleen afdoende is. Hedendaagse complotnarratieven ontstaan op sociale mediaplatforms en

verspreiden zich zo over de wereld. Een belangrijk effect van de opkomst van de sociale media is dat de poortwachters van de traditionele media moeiteloos voorbij worden gelopen en dat complotaanjagers hun boodschappen direct en ongefilterd bij hun publiek kunnen brengen. Daarnaast maken nieuwe media de 'vijand' ook zichtbaar en herkenbaar, waardoor de aandacht in complotnarratieven verschoof van vaag omschreven vijanden als de vrijmetselaars, jezuïeten of internationale bankiers, naar concrete en eminente publieke figuren die als hoofdrolspelers in het complot worden gezien. In kwalitatieve zin zouden nieuwe mediakanalen ook hebben bijgedragen aan een verandering van de inhoud van narratieven over wie de kwaadaardige elites zijn. Hedendaagse complotnarratieven richten zich meer dan voorheen op de interne vijand; het Kwaad dat zich in interne structuren heeft genesteld en wordt belichaamd door de culturele elite. Eerdere narratieven waren sterk verbonden met de natiestaat die bedreigd zou worden door buitenlanders en andere sociale devianten. Tegenwoordig is het narratief meer gericht tegen groepen met politieke en sociale status dan tegen etnische of religieuze minderheden. Hier past echter wel de kanttekening bij dat zogenaamde 'vijfde colonnes' nooit ver weg waren in complotnarratieven en dat 'oudere' vormen van complotnarratieven, waarbij de pijlen vooral worden gericht op minderheden, bepaald niet verdwenen zijn, aldus de literatuur.

De opkomst van sociale mediaplatforms neemt in de literatuur een belangrijke plek in. Deze opkomst heeft complotnarratieven volgens diverse auteurs meer zichtbaar gemaakt; de verspreiding is toegenomen en heeft mondiale proporties aangenomen. Nieuwe spelers komen naar boven drijven, zoals influencers die op nieuwe platforms, zoals Tiktok, flitsende filmpjes gericht op een jong publiek verspreiden waarin lifestyle wordt gecombineerd met complotnarratieven. Complotnarratieven zouden, wellicht meer dan voorheen, ook een aantrekkelijk verdienmodel zijn geworden. Vermengd met humor, ironie en spelelementen zijn complotnarratieven volgens de literatuur op meerdere manieren onderdeel geworden van de moderne cultuur en niet langer voorbehouden aan de marges van de samenleving.

Vraag 4 en 5 | Omvang, groeipotentieel en verspreiding

Omvang en groeipotentieel van het kwaadaardige elite-narratief zijn lastig op een valide manier te bepalen. In het algemeen wordt in de literatuur niet duidelijk wat onder 'groeipotentieel' wordt verstaan: gaat het – kwantitatief – om het aantal complotnarratieven dat circuleert, het aantal mediakanalen, het aantal mensen dat er op de een of andere manier geloof aan hecht; of meer kwalitatief over de invloed die van kwaadaardige elite-narratieven uitgaat? Bovendien wijst onderzoek er op dat complotnarratieven niet hermetisch en 'monological' hoeven te zijn en dat de overloop naar reguliere kritiek, culturele interesses of spelbeleving poreus is. De veronderstelde 'kwaadaardigheid' kan zich dus in variaties aandienen en in de loop der tijd wellicht sterk verdund

worden. Deze variatie kan ook degenen betreffen die als complotaanhangers worden aangemerkt: dit roept vragen op over de mate van overtuiging en de rol die complotnarratieven in hun leven spelen.

Valide data over omvang en groeipotentieel over het kwaadaardig elite-narratief zijn ook ingewikkeld te geven omdat er nog weinig methodologische en conceptuele helderheid, laat staan overeenstemming bestaat, over hoe omvang en groeipotentieel gemeten moeten worden. Momenteel is er een hausse aan digitaal gestuurd onderzoek op sociale mediaplatforms, om de omvang van deelname in kaart te brengen, thematische ontwikkelingen te analyseren, de inhoud van narratieven, en digitaal etnografisch onderzoek naar cultuur, symbolen en rituelen. Dit levert een rijk informatiebeeld op, maar niet noodzakelijkerwijs antwoord op de vraag naar omvang en groeipotentieel. Wel is er in de literatuur, op basis van ook kwalitatieve analyses, redelijk veel overeenstemming over het feit dat het geloof in complotnarratieven niet voorbehouden is aan randfiguren in de marges van de samenleving, maar tot de culturele mainstream is gaan behoren en de taal is geworden van invloedrijke actoren met politieke en economische macht. Deze conclusie wordt overigens soms betwist: er zou juist een lange traditie bestaan van complotdenken door personen met macht en invloed en de huidige complotnarratieven zijn misschien meer zichtbaar, maar daarmee nog niet invloedrijker dan voorheen.

Een andere manier om naar omvang en potentieel te kijken, is vanuit de in de literatuur genoemde condities voor het ontstaan en de verspreiding van narratieven over kwaadaardige elites. Bevorderende condities, zoals maatschappelijke crises en ingrijpende transformaties, een laag vertrouwen in instituties, een alternatieve media-ecologie, (corruptie)schandalen, een sterke internationale rechts-populistische en rechts-radicale beweging die deels het narratief over kwaadaardige elites incorporeert en uitdraagt in haar gedachtegoed en een ontologisch onveilig toekomstperspectief, zijn volop aanwezig en vormen in die zin een indicator voor de verwachting dat complotnarratieven over kwaadaardige elites niet snel aan kracht zullen inboeten en in de toekomst verder kunnen groeien. Bevorderende condities zijn ook de fluïditeit en het eclectisch karakter van complotnarratieven: ze incorporeren makkelijk nieuwe gebeurtenissen in hetzelfde kernverhaal.

Toch is dat ook niet hele verhaal. In de literatuur is nog relatief veel onduidelijkheid over de invloed van complotnarratieven op de instituties van de democratische rechtsorde. Komt het afnemend vertrouwen in de politiek bijvoorbeeld door de verspreiding van complotnarratieven, of ligt het probleem eerder bij de politiek? Hoe wezenlijk zijn de complotnarratieven voor degenen die er waarde aan hechten? Is het bloedserieus, is het vooral spel en spanning, is het afleiding?

Vraag 6 | Factoren in verband met de populariteit

Het overkoepelende beeld vanuit de geanalyseerde literatuur is dat een veelheid aan factoren een rol speelt bij de opkomst, verspreiding en populariteit van complotnarratieven. Deze factoren variëren van het niveau van het individu tot de directe sociale omgeving en de bredere maatschappelijke context waarbinnen mensen zich bevinden. Gekeken naar dat laatste, komt in de teksten een grote diversiteit aan factoren op maatschappelijk niveau terug. Deze zijn grofweg in te delen in factoren rondom de historische context, het bestaan van complexiteit en crises, de politieke en economische context, inclusief de rol van populisme, postmoderniteit en laat-kapitalisme en culturele factoren. In meerdere teksten komt terug hoe zulke ingrijpende veranderingen complotnarratieven voeden door de complexiteit en belevingen van crisis die met die veranderingen gepaard gaan.

Naast belevingen van crisis en snelle maatschappelijke veranderingen die de politieke en economische context kunnen beïnvloeden, signaleren de auteurs van de geanalyseerde teksten nog andere politieke en economische ontwikkelingen die bij complotnarratieven een rol spelen. Deze factoren betreffen het gebruik van macht en dan in het bijzonder de rol van machtsmisbruik en repressie, een laag bruto nationaal product, beroepsonzekerheid en het handelen van elites in de vorm van corruptie of door het verspreiden van complotnarratieven als strategie om macht te behouden. Dit is ook gerelateerd aan wantrouwen tegen de macht. Wat betreft macht en complotnarratieven als strategie is in de literatuur vooral aandacht voor hoe demagogen en populisten, vooral extreemrechtse maar ook extreemlinkse, dergelijke narratieven inzetten. Butter stelt dan ook dat complotnarratieven een "*specific form of populist discourse*" betreffen (B6, 2014, p. 17). Via complotnarratieven kunnen populisten en demagogen 'het volk' een vijand geven die verantwoordelijk kan worden gehouden voor de problemen die er in de samenleving zijn.

In de geanalyseerde teksten is de symbolische functie van complotnarratieven een van de meest genoemde culturele factoren in verschillende historische en geografische contexten. Deze functie kenmerkt zich door de morele motieven die er in de complotnarratieven liggen besloten en de in religie en cultuur verankerde dualistische denkbeelden. Op momenten van maatschappelijke crisis, bieden complotnarratieven een helder, dualistisch onderscheid tussen goed en slecht die een op morele principes gebaseerde strijd verlangt.

Op het niveau van de groep komen in de geanalyseerde teksten verschillende factoren terug. De groepsfactoren die uit de analyse naar voren kwamen vallen uiteen in aan de ene kant percepties van marginalisatie en (relatieve) deprivatie en aan de andere kant daarmee verbonden ingroup en outgroup mechanismen die complotnarratieven voeden, waaronder sociale identiteit en belonging. In de literatuur komen op groepsniveau uiteenlopende belevingen naar voren over het verband tussen de bedreiging, marginalisatie

en deprivatie van de eigen groep en het geloof in complotnarratieven waarin andere groepen in de samenleving als het probleem worden geïdentificeerd.

Wat betreft dreiging zouden complotnarratieven volgens sommige teksten een evolutionair bepaalde reactie zijn. Een concrete dreiging die in de teksten terugkomt, is die van demografische ontwikkelingen waardoor de eigen groep bedreigd zou worden. De breed gedragen steun in Nederland voor anti-immigratie partijen laat zien dat dit door een groot deel van de bevolking als belangrijk thema wordt gezien, ook zonder dat mensen complotnarratieven omarmen. Een tweede wijze waarop in de literatuur op de rol van achterstelling van de eigen groep wordt gewezen ter duiding van complotnarratieven, is wanneer er sprake is van economische achterstelling ofwel sociaal-economische deprivatie. Deze gevoelens van dreiging en marginalisatie zijn te verbinden met de constatering van Douglas en Sutton dat er onder veel complotnarratieven historische trauma's en een collectieve angst liggen die zich vertalen naar een sociale identiteit als slachtoffer.

Om de relatie tussen groepen en complotnarratieven te begrijpen, wordt in de literatuur met enige regelmaat gerefereerd aan ingroup en outgroup processen. Door een outgroup tot zondebok te maken – een kwaadaardige elite – kunnen tegenslagen aan een ander worden toegeschreven. De andere kant van de medaille van de zondebok, is wat het geloof in complotnarratieven doet met het beeld en gevoel over de eigen ingroup. In de literatuur komen hieromtrent twee factoren naar voren: de positieve sociale identiteit die met geloof in complotnarratieven gepaard kan gaan en het gevoel van belonging.

In onderzoek naar complotnarratieven zijn factoren op het niveau van het individu het meest onderzocht. Deze factoren lopen uiteen van persoonlijke kenmerken, emoties, cognitieve factoren en existentiële, epistemische of sociale motieven. Een deel van de literatuur onderzoekt de relatie tussen complotdenken en psychopathologie, die niet conclusief blijkt te zijn. Bij cognitieve verklaringen is de aanname dat degenen die in complotnarratieven geloven, logische denkfouten begaan, zoals attributiefouten of confirmation bias. Bij persoonlijkheidstrekken die een verband laten zien met het geloof in complotnarratieven is gekeken naar de rol van sensatie zoeken en de zogenaamde 'dark triad' persoonlijkheidskenmerken, namelijk narcisme, Machiavellisme en psychopathie. Meta-evaluaties hebben echter geen significante resultaten gevonden.

Voor het verband tussen geloof hechten aan complotnarratieven en demografische factoren geldt eveneens dat de uitkomsten tegenstrijdig zijn. Enerzijds is er onderzoek dat wijst op grote heterogeniteit binnen groepen die in complotnarratieven geloven. Daartegenover staat onderzoek dat een verband ziet met gender, opleidingsniveau, sociale positie en politieke oriëntatie. Amerikaans onderzoek stelt bijvoorbeeld dat degenen die complotnarratieven geloven vaker man en ongetrouwd zijn, een lager opleidingsniveau en inkomen hebben, werkloos zijn, zwakkere sociale netwerken hebben of tot een etnische minderheid behoren. Onderzoek heeft zich ook gericht op de motieven van aanhangers van complotnarratieven,

waarbij drie motieven naar voren komen: epistemisch, existentieel en sociaal. Epistemische motieven verwijzen naar de behoefte aan heldere en duidelijke verklaringen voor ongewenste en ingrijpende gebeurtenissen en ontwikkelingen. Bij existentiële motieven gaat het om de behoefte van mensen om zich veilig en zeker te voelen en om controle te ervaren in als dreigend ervaren situaties. Sociale motieven gaan om het nastreven van een positief beeld van de eigen groep en voor het individuele niveau een positief zelfbeeld.

Tot slot zijn er eigenschappen van complotnarratieven in de literatuur genoemd die hun voortbestaan helpen begrijpen vanuit de emotionele resonantie die zij bieden met bestaande grieven. Hieruit blijkt bovendien een verband met literatuur waaruit diverse functies van complotnarratieven af te leiden zijn. Samen wijzen deze functies er op dat complotnarratieven onderliggende grieven representeren, grieven die een reële basis kunnen hebben. Dit geldt bijvoorbeeld voor de in deze narratieven besloten kritiek richting machthebbers, die reële vormen van onrechtvaardigheid en tekortkomingen van machthebbers adresseert.

Afsluitend

Bovenstaande antwoorden op de deelvragen bieden tevens het antwoord op de hoofdvraag: wat is er uit binnen- en buitenlandse wetenschappelijke literatuur bekend over de inhoud, de onderlinge verhouding, de historische achtergronden, de omvang, het groeipotentieel en verklaringen voor de populariteit van het 'kwaadaardige elite'-narratief en de onderliggende subnarratieven?

Afsluitend kan gesteld worden dat in de literatuur wordt gerefereerd aan zowel historische continuïteit als verandering in het kwaadaardige elite-narratief. Antisemitische complotnarratieven leven tot op de dag van vandaag voort en worden soms in een nieuw jasje gehesen, zoals het 'nieuwe' complot QAnon dat onder meer refereert aan de oeroude bloedsmaad. Ook pandemieën en ziektes staan garant voor een historische continuïteit van complotnarratieven over kwaadaardige elites of groepen. In zijn algemeen geldt dat crises of ingrijpende sociale transformaties een goede voedingsbodem zijn voor het ontstaan van nieuwe, of heropleving van bestaande complotnarratieven.

Maar er zijn ook verschillen. Hedendaagse complotnarratieven zijn meer ambigu en fluïde, en richten zich meer op interne vijanden dan op buitenstaanders, hoewel de notie van een zogenaamde 'vijfde colonne' nooit ver weg was in complotnarratieven. In het Westen veranderde de invulling van de 'kwaadaardige elite' mede onder invloed van globalisering, de postmoderne cultuur en sociale media: het 'systeem' is de kwade macht die de belangen van het volk doelbewust schaadt. Het 'systeem' krijgt soms naam en rugnummer. Internationale instituten zoals de Verenigde Naties, het World Economic Forum of de EU. Soms is het persoonlijk: families als de

Rothschilds, George Soros, of Bill Gates. In landen die in het verleden onder het juk van koloniale mogendheden gebukt gingen, is het kwaadaardige systeem niet zelden de voormalige kolonisator met een imperialistische agenda. Tegelijktijdig zijn er ook nog steeds resten van 'oude' narratieven over minderheden; de Joden zijn nooit ver weg, vluchtelingen vernietigen de cultuur en zijn uit op een machtsovername, de LHBTQ+-gemeenschap en het feminisme vernietigen het gezin. In het populistisch-rechtse discours worden deze smaken met elkaar verbonden. De elite is links, en kwaadaardig omdat ze de belangen van de blanke bevolking verraden. Momenteel is wereldwijd een conservatieve en soms reactionaire beweging in opkomst tegen de ideeën en geloofsartikelen van de Verlichting; de beweging grijpt terug op het romantisch nationalisme, waarin communisten en socialisten, vrijdenkers, Joden en buitenlanders altijd al de vijanden van bloed, bodem en natie vormden.

In de literatuur komt het thema 'macht' vooral aan bod in historische studies. Daarin is aandacht voor de actoren die complotnarratieven inzetten voor politieke, economische of religieuze doelen en belangen en veel minder aandacht voor allerlei individuele karakteristieken van degenen die meegaan in de narratieven. De verklaring kan zijn dat in het aanwezige historische materiaal dergelijke data ontbreken; heel veel enquêtes zullen er in de achttiende eeuw niet zijn uitgezet. Het kan ook duiden op een verschuiving in politieke en wetenschappelijke paradigma's waarin tegenwoordig psychologische, individuele verklaringen prevaleren boven onderzoek naar machtsstructuren en -effecten. En is het van daaruit niet ook te duiden waarom wetenschap zelf als onderdeel van de macht wordt gewantrouwd? De paradox is dat complotnarratieven die leemte opvullen: zij wijzen juist op de rol van macht ter verklaring van maatschappelijke problemen. Maar de relatieve afwezigheid van onderzoek naar macht kan ook een reflectie zijn van een veranderende maatschappelijke werkelijkheid waarin het ogenschijnlijk diffuser is waar de 'macht' nu precies huisvest. Dergelijke vragen zouden welkome sturing kunnen bieden aan vervolgonderzoek.

Wat ten slotte in de literatuur veel verondersteld wordt, maar nog weinig empirisch onderzocht en evenmin tot de onderzoeksvragen van deze studie behoorde, is het idee van de schadelijkheid van het geloof in narratieven over een kwaadaardige elite. Doorgaans worden deze assumpties onderbouwd met experimentele studies waarin naar intenties wordt gevraagd. Met zorg wordt gekeken naar de snelle en brede verspreiding van dergelijke narratieven via de sociale mediaplatforms en het dalend vertrouwen in de politiek. Tegelijkertijd wordt geconstateerd dat veel hedendaagse narratieven minder hermetisch en coherent zijn, minder uitgewerkt, vermengd zijn met fictie, fantasie en spelelementen, of bovenal een verdienmodel vormen. Het zou kunnen zijn dat de brede verspreiding óók leidt tot verwatering van de inhoud en daarmee ook het effect van narratieven over kwaadaardige elites op de democratische rechtsorde. Andersom is er evenmin veel aandacht voor de schadelijkheid van reacties op deze narratieven vanuit de overheid en de bredere maatschappij. Welke onbedoelde neveneffecten gaan van uit van hoe

de naaste omgeving en de overheid reageren op personen die complotnarratieven delen? Ook dit zijn vragen die nader onderzoek verlangen.

Bovendien betekent een gebrek aan vertrouwen in de politiek niet per definitie dat de democratische rechtsorde onder druk staat, zo stelde de adviescommissie Versterking Weerbaarheid Democratische Rechtsorde (2023, p. 30). Blind vertrouwen is net zo problematisch als blind wantrouwen. Gezonde scepsis is een democratische deugd. Kritische burgers met gering politiek vertrouwen kunnen onder bepaalde voorwaarden ook een nieuwe impuls geven aan het democratisch proces. Juist de democratische rechtsorde is gestoeld op een zekere mate van wantrouwen, op het inzicht dat macht corrumpeert en daarom altijd tot verantwoording moet worden gedwongen en uitgedaagd door tegenmacht.

Executive Summary

Rationale for the study

In recent years, attention for conspiracy narratives has increased. Such narratives have become visible in a variety of contexts, including protests against corona measures, discussions about climate policy and migration, and international political developments. In the Dutch security context, the AIVD and the NCTV speak of an 'evil elite' narrative to indicate beliefs in which a small, international elite would work on a hidden plan to control, oppress or even decimate the world's population.

This 'evil elite' narrative touches on phenomena that have been receiving social and scientific attention for some time: distrust of power, questions about the legitimacy of institutions, anti-institutional-sentiments and so-called 'conspiracy theories'. With the rise of social media and the internet, globalization and recent societal crisis and geopolitical conflicts, the spread and visibility of such narratives seems to have increased.

Until now, there has been no structured overview of the large number and diversity of studies on conspiracy narratives focusing on elites or evil groups. The aim of this research is to fill this gap by systematically mapping existing knowledge, trends and blind spots in scientific and grey literature. The research was carried out by a research team from Erasmus University Rotterdam and Leiden University on behalf of the Research and Data Centre of the Dutch Ministry of Justice and Security.

Research questions and methods

The overarching research question that was central to this research is:

What is known from domestic and foreign scientific and grey literature about the content, the mutual relationships, the historical backgrounds, the scope, the growth potential and explanations for the popularity of the conspiracy narrative about an 'evil elite' and the underlying sub-narratives?

This question was answered on the basis of a *scoping review* in which a total of 221 articles, books, dissertations and reports were analyzed, on these narratives worldwide, from different disciplines, in five different languages and published between 1970 and March 2025.

By means of the *scoping review*, existing knowledge about different facets, characteristics and factors of the "evil elite narrative" and the various

sub-narratives could be mapped. Of course, this research has its limitations. For reasons of feasibility, only digitally available literature and a limited number of books were used. Also, the focus on literature in English, Dutch, German, French and Spanish has led to certain language areas, regions and countries, such as Asian countries, being relatively underrepresented. Furthermore, a scoping review implies that the literature is taken *at face value*, so that no judgment is made about the quality and outcomes of research.

Research findings

In this summary, the findings of this research will be shared by successively discussing what the scoping review has taught us about: 1) the content and form of conspiracy narratives about evil elites, 2) the subnarratives and their interrelationships, 3) time, place, origin and historical continuity of these narratives, 4) their scope, growth potential, 5) distribution and 6) factors that influence the popularity of these narratives.

1 | Content and form narrative

In most of the publications we analyzed, the authors do not speak in terms of an 'evil elite', but use alternative terms. Authors usually talk about conspiracy theories or conspiracy narratives. 'Evil elite' or 'evil group' narratives can be regarded as more concrete stories within the broader 'conspiracy narrative' where the emphasis is on the conspiring actors and their – in this case evil – agenda. The 'evil elite' historically took shape in the narratives in secret societies such as Freemasonry and the Illuminati and the supposed worldwide Jewish conspiracy. Whether the actors can actually be regarded as elites, in the sense of powerful groups, is not always clear on the basis of the literature; It can also be about 'evil groups' that are seen by others as powerful elites, even if there is no empirical support for that image.

This ambiguity is reflected in the distinction that can be made between conspiracy narratives from above and conspiracy narratives from below. The core of the 'top-down' conspiracy narrative – secret societies are responsible for chaos and revolution – could easily be fitted as a template into any situation in which elites knew their position was threatened or wanted to perpetuate or expand their power. Bottom-up conspiracy narratives are deployed by those who challenge the ruling power and try to convince the public of the machinations of the elite. An additional complication is that contemporary conspiracy narratives are directed against supposed elites, while those who produce and disseminate the conspiracy narratives can often be defined as elites themselves on the basis of political and economic position and power.

When (historical) subnarratives merge into so-called super conspiracies, a narrative emerges that most closely reflects the idea of "evil elite narrative".

Super conspiracies are described in the literature as conspiracy narratives in which new events and elements from various other conspiracies are integrated into an overarching conspiracy narrative. Examples of this are the New World Order narratives, such as The Great Reset, but also QAnon and the narrative of David Icke.

2 | Subnarratives and mutual relationship

The various subnarratives in the literature can be arranged according to the threats they pose in the eyes of the spreaders and supporters of such a narrative. These threats can first of all be directed against human autonomy. All conspiracy narratives mentioned in the literature presuppose the pursuit of certain power or the restriction of the freedoms of the groups in society which the evil conspirators turn against. In the sovereign citizen narrative, this threat is at the core.

Secondly, the literature offers insight into religious threats. Two types can be discerned: on the one hand, narratives that assume a threat *from* certain religious beliefs (e.g. the Jewish faith) and, on the other hand, narratives that point to a threat *to* religions (e.g. against Islam). Depending on time and place, different religions are alternately designated as the threatened party or the threatening party.

A third category of threats that can be recognized in the descriptions of most conspiracy narratives concerns political and economic threats. In the literature, the economic threats are invariably framed in a political context. Sometimes the political context dominates; think of the assassination of President Kennedy. Often, economic interests mix with political interests in the struggle for world power, for example, conglomerates of Big Pharma, the World Economic Forum, and media moguls.

A fourth category of threats that emerges from the conspiracy narratives in the analysed literature concerns cultural threats. The current narratives that focus on such threats are characterized in the literature as far-right and conservative. On the one hand, it concerns migration-related threats and on the other hand, threats from progressive or left-wing voices that are dismissed as 'woke'. The evil elites in these narratives are the actors who are supposed to stimulate migration, such as the left-wing 'elite' who are killing Western civilization by opening the door to mass migration and thus deliberately betraying their own people.

Threats to health and the environment form the fifth category. In the field of health, the literature revealed narratives about the coronavirus, AIDS, 5G, chemtrails, the role of the pharmaceutical industry and influential people and health organizations. According to the literature, threats in the field of the environment are actually debunked in conspiracy narratives. In particular, the climate crisis and nitrogen problem are said to be the inventions of an evil elite to control the population.

A final category is formed by technological or extraterrestrial threats. For technological threats, the analyzed literature refers to transhumanism. Transhumanism is an existing movement that strives to improve the human species and combat mortality through science and technology. In conspiracy narratives about transhumanism, these technological means would be used to subjugate the population. Extraterrestrial threats recurred in literature about the alien 'reptiles' mentioned by David Icke who would form the evil elite as a shadow government. Other narratives, however, present extraterrestrials and contact with them as positive, in line with an esoteric focus on "spiritual awakening" that these beings would help promote.

In the literature on the subnarratives, several threats regularly emerge at the same time. There is therefore mutual overlap and overlap with the narrative about the evil elite. This overlap applies first and foremost to which actors make up the evil elite, who is the victim and what the agenda is. Among the evil elite, there are some 'usual suspects' who recur in various conspiracy narratives: the Jews, the illuminati, the Freemasons, the Rockefellers, the Rothschilds, the pharmaceutical industry, government leaders, royal houses and influential persons such as George Soros and Bill Gates, including references to often one or more of these parties as 'the Cabal', cultural Marxists, Muslims, and refugees. Depending on time and place, the elite can also be formed by imperialist and colonial Western powers. According to the literature, many subnarratives are characterized by esoteric elements, spirituality and religion. Incidentally, it follows from the literature that various narratives distinguish the elite or '*the real puppetmaster*' and the accomplices. Education and mainstream media are counted among those accomplices.

In addition, 'elites' and 'groups' would alternate in the narratives. It seems that 'evil elites' characterize conspiracy narratives more than before, but even today narratives often target minorities who do not form an elite. However, according to the literature, especially in right-wing populist variants, there is a mixture of elites and minorities: the left-wing elite is evil, among other things, because they give minorities priority over their own population. Because of its intertwining with populism, which at its core postulates a strict division between an evil elite and the innocent people, everything that is associated with the 'elite' – institutions in the broad sense of the word – is also contaminated.

Elites are also constructed: groups that can be seen as elites on the basis of factual data about political and economic power, present themselves as victims of a constructed elite whose power would be culturally Marxist determined and would lie in the cultural sector, or in international institutions or the Deep State. By conjuring up an image of an all-powerful enemy that is out to destroy society, the de facto elite tries to further expand its own position of power. This observation is not new for our time: historical texts also point to how elites have tried to protect their own power in the course of history by pointing to others as the danger in conspiracy narratives.

3 | Time, place, origin and historical continuity

In the historical analyses within the literature, various images of conspiracies emerge from Roman times, the Middle Ages and later centuries. According to various authors, the groups accused of conspiracies fall under the category of minorities and outsiders, although a lot of power is often attributed to them in the narratives. The conspiracy narratives we know today would only have emerged from the late Middle Ages and were clearly recognizable in the Renaissance.

Conspirators who recurred in the historical studies are religious and political competitors, secret societies and outsiders and migrants. The religious groups that were discussed are: pagans, heretics, crusaders, Jews, Protestants, Catholics, Jesuits. Examples of political opponents who were cast suspicion are the Jacobins and, in more recent history, communists (or Bolsheviks) who can be recognized today in the fear of 'cultural Marxism'. The secret societies are the most influential groups that, according to the analyzed texts, have continued to play a role in contemporary conspiracy narratives: Freemasonry and the Illuminati. Furthermore – similar to the current The Great Replacement narrative – outsiders and migrants have been made suspicious over the centuries, based on the cultural threat that would emanate from the migrants, thereby in some cases aided by political opponents of those who felt threatened.

In the literature, the emergence of conspiracy narratives is sometimes discussed in the context of time and place. This context influences who is seen as conspirators and what their agenda is. Both international distribution and local colouring or cross-linking often take place.

The literature also points out that the internet has made it impossible to think geographically in terms of origin and subsequent dissemination of conspiracy narratives alone. Contemporary conspiracy narratives arise on social media platforms and thus spread around the world. With the rise of social media, conspiracy theorists can now deliver their messages directly to their audience, unfiltered by the gatekeeper function of traditional media. In addition, new media make the 'enemy' visible and recognizable, so that the attention in conspiracy narratives shifted from vaguely defined groups such as the Freemasons, to concrete public figures as protagonists in the conspiracy. New media outlets would also have contributed to a shift from an external to an internal enemy. However, it should be noted that so-called 'fifth columns' were never far away in conspiracy narratives and that 'older' forms of conspiracy narratives, in which the arrows are mainly aimed at minorities, have certainly not disappeared, according to the literature.

The rise of social media platforms also occupies an important place in literature. This rise would have made conspiracy narratives more visible through increased spread of global proportions. In addition, new players have emerged, such as influencers. Conspiracy narratives would also have become an attractive revenue model. Mixed with humour, irony and game elements,

conspiracy narratives have become part of modern culture in several ways, according to literature.

4 and 5 | Scope, growth potential and distribution

The scope and growth potential of conspiracy narratives about an evil elite are difficult to determine in a valid way. In general, it is not clear in the literature what can be understood by 'growth potential'. Moreover, research indicates that conspiracy narratives do not have to be hermetic and 'monological' and that the spillover to regular criticism, cultural interests or game experience is porous.

Valid data on the scope and growth potential of conspiracy narratives about an evil elite are lacking, because there is still little methodological and conceptual clarity, let alone agreement, on how scope and growth potential should be measured. The current boom in digitally-driven research on social media platforms provides a rich picture of information, but not necessarily an answer to the question of scope and growth potential. However, there is a fair amount of agreement in the literature, based on qualitative analyses, about the fact that belief in conspiracy narratives has become part of the cultural mainstream and has become the language of influential actors with political and economic power. This conclusion is sometimes disputed: there would be a long tradition of conspiracy thinking by people with power and influence and the current conspiracy narratives may be more visible, but that does not make them more influential than before.

Another way to look at scope and potential is from the perspective of the conditions mentioned in the literature for the emergence and spread of narratives about evil elites. Conducive conditions, such as social crises and far-reaching transformations, low trust in institutions, an alternative media ecology, (corruption) scandals, a strong international right-wing populist and right-wing radical movement that partly incorporates and propagates the narrative about evil elites and an ontologically unsafe future perspective, are abundant and form an indicator for the expectation that conspiracy narratives about evil elites may grow in the future. Stimulating conditions are also the fluidity and eclectic character of conspiracy narratives: they easily incorporate new events into the same core story.

There is still a relatively large amount of uncertainty in the literature about the influence of conspiracy narratives on democratic institutions. Is the declining trust in politics due to the spread of conspiracy narratives, for example, or is the problem more with politics? And how essential are the conspiracy narratives for those who value them?

6 | Factors related to popularity

The overarching picture from the analysed literature is that a multitude of factors play a role in the emergence, spread and popularity of conspiracy

narratives. These factors vary from the level of the individual to the immediate social environment and the broader societal context. Looking at the societal level, it is possible to divide it into factors around the historical context, the existence of complexity and crises, the political and economic context, including the role of populism, postmodernity and late capitalism and cultural factors. Several texts retrace how drastic societal changes feed conspiracy narratives through the complexity and experiences of crisis that accompany those changes.

In addition, the authors of the analyzed texts point out other political and economic developments that play a role in conspiracy narratives. These factors include in particular the role of abuse of power and repression, low gross national product, job insecurity and the actions of elites in the form of corruption or by spreading conspiracy narratives as a strategy to maintain power. This is also related to distrust of power.

In the texts analysed, the symbolic function of conspiracy narratives is one of the most frequently mentioned cultural factors in various historical and geographical contexts. This function is characterized by the moral motives that are embedded in the conspiracy narratives and the dualistic ideas anchored in religion and culture. In moments of social crisis, conspiracy narratives would offer a clear, dualistic distinction between good and bad that demands a struggle based on moral principles.

At the level of the group, various factors are reflected in the analyzed texts. These fall apart into perceptions of marginalization and (relative) deprivation on the one hand, and ingroup and outgroup mechanisms that feed conspiracy narratives, including social identity and belonging, on the other. In the literature, different experiences emerge at the group level about the connection between the threat, marginalization and deprivation of one's own group and the belief in conspiracy narratives in which other groups in society are identified as the problematic scapegoat. These feelings of threat and marginalization can be linked to Douglas and Sutton's observation that underneath many conspiracy narratives there are historical traumas and a collective fear that translate into a social identity as a victim. The identification of a scapegoat makes it possible not only to attribute setbacks to an external other, but also to improve the image and feeling about one's own ingroup. In this way, this mechanism can contribute to a positive group identity and to a sense of belonging.

In research into conspiracy narratives, factors at the level of the individual have been studied the most. These factors range from personal characteristics, emotions, cognitive factors and existential, epistemic or social motives. Part of the literature examines the relationship between conspiracy thinking and psychopathology, which turns out to be inconclusive. In cognitive explanations, the assumption is that those who believe in conspiracy narratives commit logical fallacies, such as attribution errors or *confirmation bias*. Personality traits that show a connection with the belief in conspiracy narratives looked at the role of sensation seeking and the so-called 'dark triad'

personality traits, namely narcissism, Machiavellianism and psychopathy. However, meta-evaluations did not find any significant results.

The results are also contradictory concerning the link between belief in conspiracy narratives and demographic factors. On the one hand, there is research that points to great heterogeneity within groups that believe in conspiracy narratives. On the other hand, there is research that sees a link with gender, education level, social position and political orientation.

Research has also focused on the motives of conspiracy narrative proponents, distinguishing three types of motives: epistemic, existential and social motives. Epistemic motives refer to the need for clear and unambiguous explanations for undesirable and far-reaching events and developments. Existential motives are about people's need to feel safe and secure and to experience control in situations that are perceived as threatening. Social motives are about striving for a positive image of one's own group and a positive self-image for the individual level.

Finally, properties of conspiracy narratives have been mentioned in the literature that help understand their survival from the perspective of the emotional resonance they offer with existing grievances. This also shows a connection with literature from which various functions of conspiracy narratives can be deduced. Together, these functions indicate that conspiracy narratives represent underlying grievances, grievances that can have a real basis. This applies, for example, to the criticism of those in power contained in these narratives, which addresses real forms of injustice and shortcomings of those in power.

Conclusion

In answer to the research question, it can be said that the literature points to both historical continuity and change in the evil elite narrative. Anti-Semitic conspiracy narratives live on to this day and are sometimes given a new look, such as the 'new' QAnon conspiracy that refers, among other things, to the ancient blood libel. Pandemics and diseases also guarantee a historical continuity of conspiracy narratives about evil elites or groups. In general, crises or far-reaching social transformations are a good breeding ground for the emergence of new conspiracy narratives, or a revival of existing conspiracy narratives.

But there are also differences. According to the literature, contemporary conspiracy narratives are more ambiguous and fluid, and focus more than in the past on internal enemies. In the West, the interpretation of the 'evil elite' changed partly under the influence of globalization, postmodern culture and social media: the 'system' is the evil force that deliberately harms the interests of the people. The 'system' is sometimes given a name and number. International institutions such as the United Nations, the World Economic Forum or the EU. Sometimes it is personal: families like the Rothschilds, George Soros, or Bill Gates. In countries that in the past were burdened by

colonial powers, the evil system is often the former colonizer with an imperialist agenda. At the same time, there are still remnants of 'old' narratives about minorities; the Jews are never far away, refugees are destroying the culture and are out to take power, the LGBTQ+ community and feminism are destroying the family. In the populist-right discourse, these flavors are connected. The elite is left-wing, and evil because they betray the interests of the white population. Currently, a conservative and sometimes reactionary movement is emerging worldwide against the ideas and articles of faith of the Enlightenment; the movement harks back to romantic nationalism, in which communists and socialists, freethinkers, Jews and foreigners have always been the enemies of blood, soil and nation.

In literature, the theme of 'power' is mainly addressed in historical studies. It pays attention to the actors who use conspiracy narratives for political, economic or religious goals and interests and much less attention to all kinds of individual characteristics of those who go along with the narratives. The explanation may be that such data are missing from historical material. It may also indicate a dominance of political and scientific paradigms in which psychological, individual explanations oppose research into power structures and effects. This raises questions about the position of science in relation to power. The paradox is that conspiracy narratives fill that gap: they point to the role of power in explaining social problems. But the relative absence of research into power can also be a reflection of a changing social reality in which 'power' is more difficult to locate. Questions about the role of power could provide welcome guidance for follow-up research.

Finally, what is often assumed in the literature, but not yet empirically researched and not included in the research questions of this study, is the idea of the harmfulness of the belief in narratives about an evil elite, but also the harmfulness of societal responses to these narratives. These are issues that require further investigation. On the other hand, distrust of politics does not necessarily mean that the democratic legal order is under pressure, according to the advisory committee on Strengthening the Resilience of the Democratic Legal Order (2023, p. 30). Blind trust is just as problematic as blind distrust. Healthy skepticism is a democratic virtue. Critical citizens with little political trust can, under certain conditions, give a new impulse to the democratic process. It is precisely the democratic legal order that is based on a certain degree of distrust, on the insight that power corrupts and must therefore always be forced to account and challenged by countervailing power.

Referenties

Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde (2023). *Koester de democratie! Een dringende oproep om de democratische rechtsorde weer voor iedereéén te laten werken* (eindrapportage). https://open.overheid.nl/documenten/0e05f7e0-c508-4e34-afa6-bc3e5d0dc753/file

AIVD (2024). *Jaarverslag 2023*. Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties. https://www.aivd.nl/onderwerpen/jaarverslagen/documenten/jaarverslagen/2024/04/22/jaarverslag-2023

AIVD (2023). *Anti-institutioneel extremisme in Nederland: Een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde?* Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties. https://www.aivd.nl/binaries/aivd_nl/documenten/publicaties/2023/05/25/anti-institutioneel-extremisme-in-nederland-een-ernstige-dreiging-voor-de-democratische-rechtsorde/Anti-institutioneel-extremisme+in+Nederland+-+Een+ernstige+dreiging+voor+de+democratische+rechtsorde.pdf

Bartlett, J., & Miller, C. (2010). *The power of unreason: Conspiracy theories, extremism and counter-terrorism.* Demos. https://demos.co.uk/wp-content/uploads/2010/08/Conspiracy_theories_paper.pdf

Butter, M., & Knight, P. (2020). 'Conspiracy theory in historical, cultural and literary studies'. In M. Butter & P. Knight (Red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (pp. 28-42). Londen: Routledge.

Buuren G.M. van (2024). Wij, de levende vrouwen en mannen van vlees en bloed: spelen om te leven. *Justitiële Verkenningen, 50*(3), 55-71.

Buuren G.M. van (2023). Breaking (with) the system: exodus as resistance?, *Perspectives on Terrorism, XVII*(I), 88-102.Buuren G.M. van (2022). Complotdenken en extremisme. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit, 12*(2), 53-71.

Buuren, G.M. van (2016). *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*. (Proefschrift).

Cools, M., & Siegel, D. (2022). De Protocollen van de Wijzen van Zion. Het judéo-maçonniek complot als een eeuwige samenzwering. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit, 12*(2), 40–52. https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002003

Evers, J. (2024). *Handboek kwalitatieve analyse: theorie en praktijk van thick analysis*. LEMMA.

Franks, B., Bangerter, A., Bauer, M.W., Hall, M., & Noort, M.C. (2017). Beyond "Monologicality"? Exploring Conspiracist Worldviews. *Frontiers in Psychology, 8*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00861

Frens, I., van Buuren, J., & Bakker, E. (2023). Rallying Around Empty Signifiers Understanding and Defining Anti-Government Protest in the Netherlands. *Perspectives on Terrorism*, *17*(2), 60–73.

Geelhoed, F., De Koster, M., & Cools, M. (2022). Complot: Een inleiding. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit, 12*(2), 3–19. https://doi.org/10.5553/TCC/221195072022012002001

Harambam, J. (2020). *Contemporary conspiracy culture: Truth and knowledge in an era of epistemic instability*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429327605

Harambam, J., & Aupers, S. (2021). From the unbelievable to the undeniable: Epistemological pluralism, or how conspiracy theorists legitimate their extraordinary truth claims. *European Journal of Cultural Studies, 24*(4), 990–1008. https://doi.org/10.1177/1367549419886045

Harambam, J., & Aupers, S. (2020). 'Conspiracy Theories'. In G. Ritzer (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeos1668

Keulemans, M. (2023, 23 april). Wetenschappers bezorgd over AIVD-rapport: ga juist in gesprek met complotdenkers. *De Volkskrant*. https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wetenschappers-bezorgd-over-aivd-rapport-ga-juist-in-gesprek-met-complotdenkers~bfb3199b/

Khalil, H., Peters, M. D., Tricco, A. C., Pollock, D., Alexander, L., McInerney, P., Godfrey, C. M., & Munn, Z. (2021). Conducting high quality scoping reviews-challenges and solutions. *Journal of Clinical Epidemiology*, *130*, 156–160. https://doi.org/10.1016/j.jclinepi.2020.10.009

Mole, P. (2003). Blame it on the Jews: anti-Semitism and the history of Jewish conspiracy theories. *Skeptic (Altadena, CA), 10*(3), 28.

Rosenblum, N. L., & Muirhead, R. (2020). *A Lot of People Are Saying: The New Conspiracism and the Assault on Democracy*. Princeton University Press. https://doi.org/10.1515/9780691204758

Munn, Z., Peters, M. D. J., Stern, C., Tufanaru, C., McArthur, A., & Aromataris, E. (2018). Systematic review or scoping review? Guidance for authors when choosing between a systematic or scoping review approach. *BMC Medical Research Methodology, 18*. https://doi.org/10.1186/s12874-018-0611-x

Peters, M. D. J., Godfrey, C., McInerney, P., Khalil, H., Larsen, P., Marnie, C., Pollock, D., Tricco, A. C., & Munn, Z. (2022). Best practice guidance and reporting items for the development of scoping review protocols. *JBI Evidence Synthesis, 20*(4), 953–968. https://doi.org/10.11124/JBIES-21-00242

Peters, M. D. J., Marnie, C., Tricco, A. C., Pollock, D., Munn, Z., Alexander, L., McInerney, P., Godfrey, C. M., & Khalil, H. (2020). Updated methodological guidance for the conduct of scoping reviews. *JBI Evidence Synthesis, 18*(10), 2119–2126. https://doi.org/10.11124/JBIES-20-00167

Prooijen, J.-W. van, & Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies, 10*(3), 323–333. https://doi.org/10.1177/1750698017701615

Ward, C., & Voas, D. (2011). The Emergence of Conspirituality. *Journal of Contemporary Religion*, *26*(1), 103–121. https://doi.org/10.1080/13537903.2011.539846

Zuckerman, E. (2019). QAnon and the Emergence of the Unreal. *Journal of Design and Science, 6*. https://doi.org/10.21428/7808da6b.6b8a82b9

Bijlage 1 | Zoekstrings in Duits, Frans, Nederlands en Spaans

Spaans

(("teoría* conspirativa*" OR "creencia* conspirativa*" OR conspiración* OR conspirativa* OR antiinstitucional OR antigubernamental*) AND (contenido* OR narrativa* OR élite OR malvad* OR forma* OR variación* OR comprensión* OR sentido* OR explicación* OR factor* OR historia OR raíz OR alcance OR expansión OR extensión OR popularidad OR superposición OR fusión OR diversificación OR "crítica de élite*" OR "abuso de poder" OR espiritualidad OR religión OR censura OR "libertad de expresión" OR legitimidad OR confianza* OR cultura* OR conocimiento OR saber OR ciencia)) OR ("élite* malvada*")

Duits

((Verschwörungstheor* OR Verschwörungsüberzeugung* OR Verschwörung* OR "Antiinstitutionell*" OR "Regierungsfeindlich*" OR "Staatsfeindlich") AND (Inhalt* OR Erzählung* OR Elite* OR teuflisch* OR Form* OR Variation* OR Faktor* OR Erklärung* OR Verständnis* OR Bedeutung* OR Geschichte OR Wurzel* OR Umfang* OR verbreit* OR Popularität OR Überlappung OR Fusion OR Diversifizierung OR Elitekritik OR Machtmissbrauch OR Spiritualität OR Religion OR Zensur OR Meinungsfreiheit OR Legitimität OR Vertrauen* OR Kultur* OR Wissen)) OR ("böse Elite*")

Frans

(("théor* du complot" OR "croyance* conspirationniste*" OR complot* OR conspiration* OR "anti-institutionnel" OR "anti-gouvernemental") AND (contenu OR récit* OR élite* OR malveillant* OR malefique* OR malfaisant* OR form* OR variation* OR facteur* OR explication* OR compréhension* OR signification* OR histoire OR racines OR portée OR propag* OR popularité OR "chevaucher avec" OR fusion OR diversification OR "critique* d'élite*" OR "abus de pouvoir" OR spiritualité OR religion OR censorat OR "liberté d'expression" OR légitimité OR confiance OR culture* OR connaissance)) OR ("élite* maléfique*")

Nederlands

((complot OR complottheor* OR samenzwering* OR "anti-institutioneel" OR "anti-overheid") AND (inhoud OR narratie* OR elite* OR kwaadaardig* OR vorm OR variatie* OR begrip OR verklaring* OR betekenis* OR factor* OR geschiedenis OR wortels OR reikwijdte OR groeipotentieel OR verspreiding OR populariteit OR overlap OR fusie OR diversificatie OR "elite kritiek" OR machtsmisbruik OR spiritualiteit OR religie OR censuur OR "vrijheid van meningsuiting" OR legitimiteit OR vertrouwen OR cultu* OR kennis)) OR ("kwaadaardige elite*")

Bijlage 2 | Toelichting SUMMA

Auteur en copyright: Future Library Lab, Erasmus Universiteit Rotterdam

SUMMA is een visualisatiemethode die honderden tot duizenden tekstuele datapunten kan visualiseren en automatisch patronen in de data blootlegt. Het proces om een SUMMA te genereren bestaat uit 5 stappen (exclusief dataverzameling):

1. Embedding: Het transformeren van de documenten naar een numerieke representatie die semantische informatie codeert.
2. Dimensiereductie: Het transformeren van de embedding naar een 2D-representatie voor visualisatie.
3. Clustering: Het groeperen van vergelijkbare datapunten om patronen zichtbaar te maken.
4. LLM-annotatie: Het automatisch annoteren van clusters met menselijk leesbare beschrijvingen.
5. Visualisatie: Het presenteren van de resultaten in een performante en interactieve plot.

In de eerste stap worden de datapunten getransformeerd naar een numerieke representatie. Dit gebeurt door tekst in te voeren in een taalmodel. Het taalmodel codeert abstracte semantische kenmerken van de tekst in een multidimensionale vector.

We passen het SPECTER-model toe (*Scientific Paper Embeddings using Citation-informed TransformERs*; Cohan e.al., 2020) voor het genereren van de embeddings. Het model maakt gebruik van een triplet-loss objectief, waarbij de citaties fungeren als een signaal van verwantschap: de afstand tussen een document en zijn citaties wordt geminimaliseerd, terwijl de afstand tot niet-geciteerde documenten wordt gemaximaliseerd. Dit resulteert in semantisch betekenisvolle embeddings die geschikt zijn voor clustering en visualisatie van wetenschappelijke documenten.

Om de embedding in een scatterplot te visualiseren, reduceren we de multidimensionaliteit van deze vector naar een X- en Y-coördinaat. We streven ernaar om in deze 'compressiestap' zoveel mogelijk informatie te behouden. Dit bereiken we door UMAP (*Uniform Manifold Approximation and Projection for Dimension Reduction;* McInnes e.a., 2018.) toe te passen op de vectoren. UMAP kan het beste worden begrepen als een methode die kijkt naar de afstand tot de dichtstbijzijnde buren in de hoogdimensionale ruimte en deze vertaalt naar een laagdimensionale ruimte die de afstand tot deze buren behoudt.

Om groepen gerelateerde tekstfragmenten te ontdekken, wordt een clusteringalgoritme toegepast op de UMAP-output. We gebruiken een op dichtheid gebaseerd clusteringalgoritme genaamd HDBSCAN (McInnes e.a.,

2017). HDBSCAN groepeert punten die dicht op elkaar gepakt zitten (d.w.z. punten met veel nabije buren). HDBSCAN wijst niet noodzakelijkerwijs alle punten toe aan een cluster, waardoor er ruimte blijft voor punten die niet duidelijk tot één specifiek cluster behoren.

Om het gemeenschappelijke thema tussen geclusterde datapunten te vinden, gebruiken we gpt-4o om een menselijk leesbare beschrijving te genereren op basis van de datapunten binnen een cluster. We hebben de volgende prompt ontwikkeld om de output-generatie van het taalmodel te sturen (zie hieronder). We plaatsen de LLM-annotaties over het zwaartepunt (*centroid*) van de clusters.

The following documents come from searching databases with keywords related to conspiracies. We are performing a literature review: what is the topic that the following academic works (titles and abstracts) share? Be as specific as possible, do not respond with generic 'Conspiracy Theories', 'COVID-19', etc.

Do not use more than 5 words to describe the topic.

References:

- Cohan, A., Feldman, S., Beltagy, I., Downey, D., & Weld, D. S. (2020). Specter: Document-level representation learning using citation-informed transformers. *arXiv preprint arXiv:2004.07180*.
- McInnes, L., Healy, J., & Melville, J. (2018). Umap: Uniform manifold approximation and projection for dimension reduction. *arXiv preprint arXiv:1802.03426*.
- McInnes, L., Healy, J., & Astels, S. (2017). hdbscan: Hierarchical density based clustering. *J. Open Source Softw.*, *2*(11), 205.

Bijlage 3 | Topiclijst

1. For starters, how would you describe your expertise regarding these themes?
   - Since when
   - Functions (university/other)
   - Research focus
   - Geographical areas
   - Personal motivation/objectives behind this professional focus
   - Overall view on conspiracy/evil elite narratives and current developments
   - Vision on the terminology: evil elite narratives versus conspiracy theories

2. As mentioned in the invitation, we are searching for key publications, both academic and grey literature such as government reports, PhD research and master theses. What key literature could you recommend us?
   - In your field of expertise (e.g. religion studies/history/political science/criminology/….)
   - In [language] (English, Dutch, French, German, Spanish)
   - Suggestions for grey literature we should include?
   - Or where we could find grey literature in (language)?

3. If we search for literature in your language, which search terms could you recommend us?
   - [share/show list of current search terms?]

With the following questions we would like to get a general overview of what – according to you – is known about 'evil elite' narratives (or conspiracy theories) in the literature (academic and grey). (N.B. some experts might be able to answer certain questions, but other questions not – adapt list where relevant)

4. How would you describe what is known about the content of contemporary 'evil elite' narratives/conspiracy narratives?
   - And about the form?
   - Main narratives
     - Important vs overarching?
   - Subnarratives
   - Relation main and subnarratives
   - Examples narratives

5. What is known about the history of these narratives?
   - Of narratives in general
   - Historical roots current narratives
   - Where do they originate from? (Geographical places/other origins)
   - How did they come about?
     - (Social) context
   - Place of 'evil elites' in these narratives
   - Development throughout ages/since 1500

6. What is known in the literature about the scope of these narratives?
   - Of main narratives
   - Of subnarratives
   - How widespread?
   - And what about their growth potential?

7. What explanations are known for their popularity?
    - What types of explanations?
    - Developments in popularity?
        - Why?
    - Where? (Geographical places)
        - Social context

Any additions?

Recommendations for experts?

Thank you for cooperation

Bijlage 4 | Overzicht publicaties

Deze lijst is niet op alfabetische volgorde. De volgorde in het analysebestand is aangehouden vanwege de referenties in het rapport naar W, B, P en G.

Wetenschappelijke artikelen/hoofdstukken

W1 | Abalakina-Paap, M., Stephan, W. G., Craig, T., & Gregory, W. L. (1999). Beliefs in conspiracies. *Political Psychology, 20*(3), 637–647. DOI:10.1111/0162-895X.00160

W2 | Castanho Silva, B., Vegetti, F., & Littvay, L. (2017). The Elite Is Up to Something: Exploring the Relation Between Populism and Belief in Conspiracy Theories. *Swiss Political Science Review*, *23*(4), 423–443. https://doi.org/10.1111/spsr.12270

W3 | Chess, S., & Shaw, A. (2015). A Conspiracy of Fishes, or, How We Learned to Stop Worrying About #GamerGate and Embrace Hegemonic Masculinity. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, *59*(1), 208–220. https://doi.org/10.1080/08838151.2014.999917

W4 | Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019). Understanding Conspiracy Theories. *Political Psychology*, *40*, 3–35. https://doi.org/10.1111/pops.12568

W5 | Gruzd, A., & Mai, P. (2020). Going viral: How a single tweet spawned a COVID-19 conspiracy theory on Twitter. *Big Data & Society*, *7*(2). https://doi.org/10.1177/2053951720938405

W6 | Miller, J. M., Saunders, K. L., & Farhart, C. E. (2016). Conspiracy Endorsement as Motivated Reasoning: The Moderating Roles of Political Knowledge and Trust. *American Journal of Political Science*, *60*(4), 824–844.

W7 | Pigden, C. (1995). Popper Revisited, or What Is Wrong With Conspiracy Theories? *Philosophy of the Social Sciences*, *25*(1), 3–34. https://doi.org/10.1177/004839319502500101

W8 | Uscinski, J. E., Klofstad, C., & Atkinson, M. D. (2016). What Drives Conspiratorial Beliefs? The Role of Informational Cues and Predispositions. *Political Research Quarterly*, *69*(1), 57-71.

W9 | van Prooijen, J.-W., & Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*, *10*(3), 323–333. https://doi.org/10.1177/1750698017701615

W10 | Brotherton, R., French, C. C., & Pickering, A. D. (2013). Measuring belief in conspiracy theories: the generic conspiracist beliefs scale. *Frontiers in Psychology*, *4*, 279. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00279

W11 | Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanah, N., & Imhoff, R. (2013). Measuring individual differences in generic beliefs in conspiracy theories across cultures: conspiracy mentality questionnaire. *Frontiers in Psychology*, *4*, 225. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00225

W12 | Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*, *26*(6), 538–542. https://doi.org/10.1177/0963721417718261

W13 | van Prooijen, J. W. (2016). Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories. *Applied Cognitive Psychology*, *31*, 50–58. https://doi.org/10.1002/acp.3301

W14 | Lewandowsky, S., Ecker, U. K. H., & Cook, J. (2017). Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the "Post-Truth" Era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, *6*(4), 353–369. https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2017.07.008

W15 | van Prooijen, J.-W., & van Vugt, M. (2018). Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science*, *13*(6), 770–788. https://doi.org/10.1177/1745691618774270

W16 | Ward, C., & Voas, D. (2011). The Emergence of Conspirituality. *Journal of Contemporary Religion*, *26*(1), 103–121. DOI: 10.1080/13537903.2011.539846
W17 | Bergmann, E. (2021). The Eurabia conspiracy theory. In A.J. Önnerfors & A. Krouwel (red.), *Europe: Continent of conspiracies* (pp. 36-53). Routledge.
W18 | Davies, H. C., & MacRae, S. E. (2023). An anatomy of the British war on woke. *Race & Class*, *65*(2), 3–54. https://doi.org/10.1177/03063968231164905
W19 | Eberl, J.-M., Huber, R. A., Mede, N. G., & Greussing, E. (2023). Populist attitudes towards politics and science: how do they differ? *Political Research Exchange*, *5*(1). https://doi.org/10.1080/2474736X.2022.2159847
W20 | Egelhofer, J. L. (2023). How Politicians' Attacks on Science Communication Influence Public Perceptions of Journalists and Scientists. *Media and Communication*, *11*(1S1), 361. https://doi.org/10.17645/mac.v11i1.6098
W21 | Hofmann, D. L. (2024). Exploring the Extremes: The Impact of Radical Right-Wing Populism on Conspiracy Beliefs in Austria. *Social Sciences*, *13*(10), NA. https://doi.org/10.3390/socsci13100558
W22 | Hunger, S. (2024). Virtuous people and evil elites? The role of moralizing frames and normative distinctions in identifying populist discourse. *Political Research Exchange*, *6*(1). https://doi.org/10.1080/2474736X.2024.2370308
W23 | Campion-Vincent, V. (2017). From evil others to evil elites: A dominant pattern in conspiracy theories today. In G.A. Fine, V. Campion-Vincent, & C. Heath (red.), *Rumor mills* (pp. 103-122). Routledge.
W24 | Bangerter, A. (2021). Discussion: Making Sense of Public Sensemaking Relative to the COVID-19 Crisis. *Journal of Language and Social Psychology*, *40*(5-6), 690–699. https://doi.org/10.1177/0261927X211045774
W25 | Charnley, A. (2017). Digital unreason: Jordan Wolfson's 'Evil Jew'. *Animation, 12*(3), 318–333. https://doi.org/10.1177/1746847717729520
W26 | Helal, F. (2022). 'The people want…:' the populist specter in the Tunisian President's inaugural speech. *Critical Discourse Studies*, *19*(3), 233–251. https://doi.org/10.1080/17405904.2021.1879886
W27 | Polli, C., & Berti, C. (2021). Framing right-wing populist satire: The case-study of Ghisberto's cartoons in Italy. *Punctum. International Journal of Semiotics, 6(*2), 29–55. https://doi.org/10.18680/hss.2020.0020
W28 | Van der Tak, E. B., & Harambam, J. (2024). Reclaiming agency against the new world order: Beyond the coping mechanism frame in conspiracy theory studies. *European Journal of Cultural and Political Sociology, 11*(4), 489–516. https://doi.org/10.1080/23254823.2024.2352455
W29 | Campion-Vincent, V. (2003). The enemy within: From evil others to evil elites. *Ethnologia Europaea, 33*(1-2). https://doi.org/10.16995/ee.947
W30 | Bührer, W. (2022) Neue Literatur zu Verschwörungstheorien. *Neue Polit. Lit. 67*, 287–318. https://doi.org/10.1007/s42520-022-00455-6
W31 | Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2025). The social psychology of conspiracy theories: Key insights and future challenges. *Advances in Experimental Social Psychology*, *71*, 1–68. https://doi.org/10.1016/bs.aesp.2024.10.004
W32 | Biddlestone, M., Green, R., Douglas, K. M., Azevedo, F., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2025). Reasons to believe: A systematic review and meta-analytic synthesis of the motives associated with conspiracy beliefs. *Psychological Bulletin, 151*(1), 48–87. https://doi.org/10.1037/bul0000463
W33 | Cao, S., Van Prooijen, J.-W., & Van Vugt, M. (2025). The motivations and reputational consequences of spreading conspiracy theories. *British Journal of Social Psychology*, *64*, https://doi.org/10.1111/bjso.12784.
W34 | Mao, J., Van Prooijen, J.-W., & Van Lange, P. A. M. (2026). Conspiracy theories: Groups, ideology, and status as three distinct bases for expressions in society. *Current Directions in Psychological Science*. https://doi.org/10.1177/09637214241280742

W35 | Van Prooijen, J.-W. (2024). Group-oriented motivations underlying conspiracy theories. *Group Processes & Intergroup Relations, 27*, 1050-1067.
W36 | Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O., António, J. H. C., Babinska, M., Bangerter, A., Bilewicz, M., Blanuša, N., Bovan, K., Bužarovska, R., Cichocka, A., Delouvée, S., Douglas, K. M., Dyrendal, A., Etienne, T., Gjoneska, B., Graf, S., Gualda, E., Hirschberger, G., … van Prooijen, J.-W. (2022). Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries. *Nature Human Behaviour, 6*(3), 392–403. https://doi.org/10.1038/s41562-021-01258-7
W37 | Campion-Vincent, V., & Renard, J.-B. (2021). Foreword. *Diogenes, 62*(3-4), 3-7. https://doi.org/10.1177/0392192120945610
W38 | Campion-Vincent, V. (2021). QAnon and the "Conspiracy of the pedosatanist elite". *Supernatural Belief Narratives*, *9*, 6–11. https://doi.org/10.16995/sbn.101
W39 | Campion-Vincent, V. (2007). Rumors and Urban Legends. *Diogenes, 54*(1), 162–199. https://doi.org/10.1177/0392192107073437
W40 | Galais, C., & Guinjoan, M. (2023). The ideological slant of COVID-19-related conspiracies: A new niche for the far-right? *Representation, 59*(2), 347–356. https://doi.org/10.1080/00344893.2022.2034660
W41 | Gualda, E. & Rúas, J. (2019). Conspiracy theories, credibility and trust in information. *Communication & Society, 32*(1), 179-194.
W42 | Rodríguez-Pascual, I., Gualda, E., Morales-Marente, E., & Palacios-Gálvez, M. S. (2021). Is the use of digital social networks associated with conspiracy theories? Evidence from Spain's Andalusian society. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas, 173*, 101–120. https://doi.org/10.5477/cis/reis.173.101
W43 | Preston, P. W. (1998). Reading the Asian crisis: History, culture and institutional truths. *Contemporary Southeast Asia, 20*(3), 241–260.
W44 | Preston, P. (2011). A Catalan contribution to the myth of the contubernio Judeo-Masónico-Bolchevique. *Modern Italy, 16*(4), 461–472. doi:10.1080/13532944.2011.611230
W45 | Adam-Troian, J., Wagner-Egger, P., Motyl, M., Arciszewski, T., Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O., Babinska, M., Bangerter, A., Bilewicz, M., Blanuša, N., Bovan, K., Bužarovska, R., Cichocka, A., Çelebi, E., Delouvée, S., Douglas, K. M., Dyrendal, A., Gjoneska, B., … van Prooijen, J. W. (2021). Investigating the links between cultural values and belief in conspiracy theories: The key roles of collectivism and masculinity. *Political Psychology, 42*(4), 597–618. https://doi.org/10.1111/pops.12716
W46 | Anton, A., & Leone, M. (2016). Unreal realities: An approach to conspiracy theories based on sociology of knowledge. *Lexia, 23–24*, 273–294. doi:10.4399/97888548993154.
W47 | Siraki, A. T., & Mohammad, M. H. (2023). Bill Gates and the 'new normal' COVID-19 conspiracy theories: 'it's a new thing' or nothing new under the sun? *Journal for Cultural Research, 27*(2), 136–153. https://doi.org/10.1080/14797585.2023.2207129
W48 | Dillinger, J. (2004). Terrorists and witches: Popular ideas of evil in the early modern period. *History of European Ideas, 30*(2), 167–182. https://doi.org/10.1016/j.histeuroideas.2004.03.001
W49 | Ferris, A. (2019). "Vile and Clamorous Reports" from New England: The Specter of Indigenous Conspiracy in Early Plymouth. *Early American Literature, 54*(2), 381–412. https://doi.org/10.1353/eal.2019.0034
W50 | Maryks, R. A. (2023). "Idźcież już precz!" [Come on, get out already!]: The Origins and Development of the Earliest Anti-Jesuit Literature in the Commonwealth of Poland–Lithuania, 1577–1614. *Journal of Jesuit Studies, 10*(1), 26-44. https://doi.org/10.1163/22141332-10010004
W51 | Fedor, J. (2011). Chekists look back on the cold war: The polemical literature. *Intelligence and National Security, 26*(6). https://doi.org/10.1080/02684527.2011.619800

W52 | Oliver, J. E., & Wood, T. J. (2014). Conspiracy theories and the paranoid style(s) of mass opinion. *American Journal of Political Science, 58*(4), 952–966. https://doi.org/10.1111/ajps.12084
W53 | Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., & Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition, 133*(3), 572–585.
W54 | Wood, M. J., Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2012). Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science, 3*(6), 767–773. https://doi.org/10.1177/1948550611434786
W55 | Wilson, T. (2024). Analysing 'radicalisation' in historical cases. In J. Busher, L. Malki, & S.V. Marsden (red.), *The Routledge Handbook on Radicalisation and Countering Radicalisation* (pp. 53-68). Routledge
W56 | Meder, T. (2021). Onlinecoping with the first wave: COVID humor and rumor on Dutch social media (march - july 2020). *Folklore (Estonia), 82*, 135-158. https://doi.org/10.7592/FEJF2021.82.mede
W57 | Oberhauser, C. (2022). Illuminaten in den VS? Über Plausibilitäten, transatlantische Netzwerke und die Rezeption einer Verschwörungstheorie des späten 18. Jahrhunderts. *ZfK - Zeitschrift Für Kulturwissenschaften, 17*(1), 61–72. https://doi.org/10.14361/zfk-2022-170105
W58 | Pagán, V. E. (2008). Toward a Model of Conspiracy Theory for Ancient Rome. *New German Critique, 103*, 27–49. http://www.jstor.org/stable/27669218
W59 | Shyrokykh, K., & Kragh, M. (2024). Black knight NGOs and international disinformation. *European Security*. https://doi.org/10.1080/09662839.2024.2437781
W60 | Taguieff, P.-A. (1984). La rhétorique du national-populisme: Les règles élémentaires de la propagande xénophobe. *Mots. Les langages du politique, 9*, 113–139.
W61 | Taguieff, P.-A. (2002). L'invention racialiste du Juif. *Raisons Politiques, 5*, 29–56. https://doi.org/10.3917/rai.005.0029
W62 | Gualda, E. (2021). Metaphors of invasion: Imagining Europe as endangered by Islamisation. In A. Önnerfors & A. Krouwel (red.), *Europe: Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe* (pp. 54–75). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003048640-4
W63 | Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O., António, J. H. C., Babinska, M., Bangerter, A., Bilewicz, M., Blanuša, N., Bovan, K., Bužarovska, R., Cichocka, A., Delouvée, S., Douglas, K. M., Dyrendal, A., Etienne, T., Gjoneska, B., Graf, S., Gualda, E., Hirschberger, G., … van Prooijen, J.-W. (2022). Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries. *Nature Human Behaviour, 6*(3), 392–403. https://doi.org/10.1038/s41562-021-01258-7
W64 | Kent, S. A. (2015). Freemen, Sovereign Citizens, and the Challenge to Public Order in British Heritage Countries. *International Journal of Cultic Studies, 6*, 1–15. https://skent.ualberta.ca/wp-content/uploads/2015/06/Freemen-Internl-J-of-Cultic-Studies.pdf
W65 | Borgen Gjerde, Å. (2018). The logic of anti-Zionism: Soviet elites in the aftermath of the Six-Day War. *Patterns of Prejudice, 52*(4), 271–292. https://doi.org/10.1080/0031322X.2018.1476211
W66 | Kalmre, E. (2017). Introduction: The Social and Political Dynamic of Conspiracy Theories, Rumours, Fake News, and Belief Narratives. *Folklore: Electronic Journal of Folklore. 69*. 7-14. 10.7592/FEJF2017.69.introduction.
W67 | Maines, D. R. (1999). Information Pools and Racialized Narrative Structures. *The Sociological Quarterly, 40*(2), 317–326. http://www.jstor.org/stable/4121236
W68 | Panchenko, A. (2017). The Beast Computer in Brussels: Religion, Conspiracy Theories, and Contemporary Legends in Post-Soviet Culture. *Folklore: Electronic Journal of Folklore. 69*. 69-90. 10.7592/FEJF2017.69.panchenko.

W69 | Pozzoni, M. C., & Quattromini, G. (2024). From Folklore to Conspiracy Beliefs: A Gramscian Approach to Conspiracy Theory Studies. *Genealogy, 8*(4), 145. https://doi.org/10.3390/genealogy8040145
W70 | Tuleja, T. (2024). Grievance tales: On the affective resonance of "crazy" beliefs. In L. Ritter (Ed.), *American conspiracism* (pp. 257-273). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003459255
W71 | Doherty, B. (2022). 'A chain of deep-laid and premeditated villainy': The Roman Catholic Culture of Conspiracy from the Abbé de Barruel to Radical Traditionalism. *Journal for the Academic Study of Religion, 35*(2), 245-268. https://doi.org/10.1558/jasr.22316
W72 | Heřmanová, M. (2022). Sisterhood in 5D: Conspirituality and Instagram Aesthetics. *M/C Journal, 25*(1). https://doi.org/10.5204/mcj.2875
W73 | Piraino, F. (2022). The Eurasia network: Riding the conspiracist tiger in contemporary Italy. In E. H. W. Kluveld & C. Partridge (red.), *Religious dimensions of conspiracy theories* (pp. 236-256). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003120940
W74 | Silva, E. C. de M. (2024). Climate change denial and anti-science communities on Brazilian Telegram: Climate disinformation as a gateway to broader conspiracy networks. *arXiv*. https://arxiv.org/abs/2408.15311
W75 | Smith, T. B. M. (2018). Esoteric Themes in David Icke's Conspiracy Theories. *Journal for the Academic Study of Religion, 30*(3), 281-302. https://doi.org/10.1558/jasr.35289
W76 | Robinson, C., & Watson, S. D. (2025). Conspiracy theory, anti-globalism, and the Freedom Convoy: The Great Reset and conspiracist delegitimation. *Review of International Studies*, 1–26. doi:10.1017/S0260210524000925
W77 | Bochicchio, A. (2021). Justification by race: Wesley Swift's white supremacy and anti-Semitic theological views in his Christian Identity sermons. *Journal of Hate Studies, 17*(1), 35–50. https://doi.org/10.33972/jhs.183
W78 | de Wildt, L. (2019). "Everything is true; nothing is permitted": Utopia, religion and conspiracy in Assassin's Creed. In R. Neitzel & T. Möring (red.), *Playing utopia* (pp. 89–104). transcript Verlag. https://doi.org/10.14361/9783839450505-005
W79 | Falkof, N. (2012). 'Satan has come to Rietfontein': Race in South Africa's satanic panic. *Journal of Southern African Studies, 38*(4), 843–858. https://doi.org/10.1080/03057070.2012.732290
W80 | Kwon, J.B. (2020), Paradoxes of white moral experience. *American Ethnologist, 47*: 184-191. https://doi.org/10.1111/amet.12900
W81 | Zwierlein, C. (2023). Conspiracy theories in the Middle Ages and the early modern period. In M. Butter & P. Knight (red.), *Routledge handbook of conspiracy theories* (pp. 542–554). Routledge.
W82 | Madisson, M. (2014). The semiotic logic of signification of conspiracy theories. *Semiotica, 2014*(202), 273-300. https://doi.org/10.1515/sem-2014-0059
W83 | Franks, B., Bangerter, A., Bauer, M. W., Hall, M., & Noort, M. C. (2017). Beyond "Monologicality"? Exploring Conspiracist Worldviews. *Frontiers in psychology, 8*, 861. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00861
W84 | Koper, A. (2023). A critical conceptualization of conspiracy theory. *Constellations, 31*(1). https://doi.org/10.1111/1467-8675.12683
W85 | Zvada, Ľ. (2022). Anti-Soros conspiracy rhetoric in Slovak parliamentary discourse: Actors, narratives, and implications. *Politické vedy, 25*(2), 177–207. https://doi.org/10.24040/politickevedy.2022.25.2.177-207
W86 | Harambam, J. (2023). The Proliferation of Alternative Media: How Corona Conspiracy Theories in the Netherlands Fostered New Social Movements. In M. Butter, & P. Knight (red.), *Covid Conspiracy Theories in Global Perspective* (pp. 252-267). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003330769-24

W87 | Williams, M. N., Ling, M., Kerr, J. R., Hill, S. R., Marques, M. D., Mawson, H., & Clarke, E. J. R. (2024). People do change their beliefs about conspiracy theories-but not often. *Scientific Reports*, *14*(1), 3836. https://doi.org/10.1038/s41598-024-51653-z
W88 | Nera, K., Leveaux, S. & Klein, P. P. L. E. (2020). A "Conspiracy Theory" Conspiracy? A Mixed Methods Investigation of Laypeople's Rejection (and Acceptance) of a Controversial Label. *International Review of Social Psychology*. https://doi.org/10.5334/irsp.401
W89 | Costantini, M. (2020). Pandemics, Power, and Conspiracy Theories. *Critical Quarterly, 62*(4), 24-31.
W90 | Zitelmann, R. (2023). There is no capitalist conspiracy and the rich are not all-powerful. *Economic Affairs, 43*(1), 115-125. DOI: 10.1111/ecaf.12558
W91 | Hornsey, M. J., Bierwiaczonek, K., Sassenberg, K., & Douglas, K. M. (2023). Individual, intergroup and nation-level influences on belief in conspiracy theories. *Nature Reviews Psychology, 2*(2), 85-97.
W92 | Frenken, M., Bilewicz, M., & Imhoff, R. (2023). On the relation between religiosity and the endorsement of conspiracy theories: The role of political orientation. *Political Psychology, 44*(1), 139-15. https://doi.org/10.1111/pops.12822
W93 | Frenken, M., & Imhoff, R. (2025). Law and order, magical spirits, and false flag operations: On the co-occurrence of authoritarianism, spirituality, and conspiracy beliefs and their association with support of violent protests. *Political Psychology*. https://doi.org/10.1111/pops.70034
W94 | Imhoff, R., Bertlich, T., & Frenken, M. (2022). Tearing apart the "evil" twins: A general conspiracy mentality is not the same as specific conspiracy beliefs. *Current opinion in psychology, 46*, 101349. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101349
W95 | Turska-Kawa, A., & Stępień-Lampa, N. (2023). Conspiracy theory mobilization mechanisms in the context of the war in Ukraine: A study of Polish Twitter. In A. Turska-Kawa, A. Kasińska-Metryka, & K. Pałka-Suchojad (Eds.), *War in Ukraine: Media and emotions* (pp. 43–74). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-37608-5_4
W96 | Zhang, R. (2024). „Trauer um die Juden" Chinesische Intellektuelle und der Diskurs über den nationalsozialistischen Antisemitismus (1933–1949). *Historische Zeitschrift, 319*(1), 70–109. https://doi.org/10.1515/hzhz-2024-0021
W97 | Bubert, M. (2021). Omnium inventor et seminator. Die Geburt des Konspirationismus im späten Mittelalter. *Historische Zeitschrift, 313*(2), 331–362. https://doi.org/10.1515/hzhz-2021-0028
W98 | Körner, J. (2020). Über Verschwörungstheorien und ihre Anhänger. *Forum Der Psychoanalyse*, 1–19. https://doi.org/10.1007/s00451-020-00405-6
W99 | Bouzar, D., & Laurent, G. (2019). L'importance de l'interdisciplinarité pour prendre en charge la complexité de la radicalisation d'un jeune. *Annales MéDico-Psychologiques, 177*(7), 663–674. https://doi.org/10.1016/j.amp.2019.04.010
W100 | Ahmed, M.A.A.G., Ly, B.A., Diarra, D., Traore, F.B., Diarra, N. H., Toure, M., Dembele, M., van de Put, W., Gagnon, M.-P., & Doumbia, S. (2023). Les personnes déplacées internes au Mali face à la COVID-19 : une étude qualitative. *Santé Publique, 35*(3), 343. https://doi.org/10.3917/spub.233.0343
W101 | Vidal, J., & Petit, C. (2019). Alésia : L'instrumentalisation actuelle d'une prétendue controverse, entre mythe national et théorie du complot. *Canadian Journal of Bioethics / Revue canadienne de bioéthique, 2*(2), 66–78. https://doi.org/10.7202/1066464ar
W102 | Jikeli, G. (2015). L'antisémitisme en milieux et pays musulmans : débats et travaux autour d'un processus complexe. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, 62-2/3*(2), 89. https://doi.org/10.3917/rhmc.622.0089

W103 | Fureix, E. (2013). Histoire d'une peur urbaine : des «piqueurs» de femmes sous la Restauration. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, 60*(3), 31–54. DOI 10.3917/rhmc.603.0031
W104 | Farahmand, M., Rouiller, S., & Piraud, M. (2023). « QAnon pastel » ou la surprenante convergence entre conspirationnisme politique et spiritualités New Age : Cyber-ethnographie d'activistes francophones. *Anthropologica, 65*(1), 1–29. https://doi.org/10.18357/anthropologica65120232601
W105 | Tihon, J., & Glowacz, F. (2024). La crise sanitaire comme moment décisif contestataire ? : Analyse du discours des regroupements de désobéissance civile lors de la COVID-19. *Criminologie, 57*(2), 321–349. https://doi.org/10.7202/1114794ar
W106 | Tanner, S., & Campana, A. (2022). « Je ne suis pas anti-vaccin, mais cette affaire de COVID-19 pue la merde » La fabrique du discours des opposants aux mesures sanitaires dans la twittosphère canadienne. *Criminologie, 55*(2), 269. https://doi.org/10.7202/1093873ar
W107 | Tull, D.M., & Duckers, C. (2021). Contesting France: Rumors, intervention and the politics of truth in Mali. *Critique Internationale, 90*(1), 151. https://doi.org/10.3917/crii.090.0154
W108 | De Waele, M. (2017). Le cadavre du conspirateur: peur, colère et défense de la communauté à l'époque de la Saint-Barthélemy. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, 64*(1), 97–115. DOI 10.3917/rhmc.641.0097
W109 | Némeau, C. (2024). Comprendre le complotisme. Hétérogénéité des formes idéales-typiques de l'expérience complotiste. *Déviance et Société, 48*(3), 39–69. https://doi.org/10.3917/ds.483.0039
W110 | Dalla Bernardina, S. (2009). Le gibier de l'apocalypse Chasse et théorie du complot. *Ethnologie Française, 39*(1), 89. https://doi.org/10.3917/ethn.091.0089
W111 | Jarvis, J., & Morselli, C. (2011). Faits et conspirations : les limites du scandale financier Étude de cas des affaires Sindona et Calvi. *Déviance et Société, 35*(2), 217. https://doi.org/10.3917/ds.352.0217
W112 | Chollet, L. (2021). Croisade, tyrannie et conspirations antichrétiennes : l'ambiguïté des zones frontières chez quelques auteurs français de la fin du Moyen Âge. *Le Moyen Age, Tome CXXVII*(2), 313-334. https://doi.org/10.3917/rma.272.0313.
W113 | Vignigbé, M., Maccaro, A., Checa Rifà, P., Piaggio, D., & Pecchia, L. (2024). Précaution ou prévention? Des responsabilités de la politique et de la société pendant la gestion de la pandémie de COVID-19 au Bénin. *Canadian Journal of Development Studies / Revue Canadienne d'études Du Développement, 45*(2), 332–347. https://doi.org/10.1080/02255189.2023.2268794
W114 | Heim, M. (2003). La fin des congrégations au collège Saint-Thomas de Rennes. *Annales de Bretagne et Des Pays de l'Ouest, 110*(3), 87–95. https://doi.org/10.4000/abpo.1375
W115 | De Witte, H., Roll, L., & Van Hootegem, A. (2021). Over de gevolgen van de coronacrisis voor beroepsonzekerheid, politieke machteloosheid en het geloof in samenzweringen. *Gedrag & Organisatie, 34*(3). https://doi.org/10.5117/GO2021.3.005.WITT
W116 | Greve, T., & Roosen, J. (2024). Complottheorieën en misinformatie tijdens de coronapandemie: Nieuw fenomeen of herhaalt de geschiedenis zich? *Tijdschrift Voor Geschiedenis, 137*(2), 170–182. https://doi.org/10.5117/TvG2024.2.006.GREV
W117 | Mazzocchetti, J. (2012). Gevoelens van onrechtvaardigheid en complottheorie. Opvattingen van migrantenjongeren en jongeren met een Afrikaanse migratieachtergrond (Marokko en subsaharaans Afrika) in kansarme wijken van Brussel. *Brussels Studies*. https://doi.org/10.4000/brussels.1121

W118 | Deneckere, G. (1997). Het 'rode gevaar' tijdens het interbellum. of hoe de waan van een wereldwijd communistisch complot de werkelijkheid beïnvloedde. *Brood & Rozen, 2*(4). https://doi.org/10.21825/br.v2i4.2697
W119 | Camacho-Osornio, D., Franco-Escobar, L., García-De Los Santos, A., Pérez-Cordova, L., Rangel, D., & Sales-Bustillos, R. (2020). Desconocimiento como factor de riesgo para contraer COVID-19:¿ A qué nos enfrentamos?. *Educación y Salud Boletín Científico Instituto de Ciencias de la Salud Universidad Autónoma del Estado de Hidalgo, 9*(17), 13-18. https://doi.org/10.29057/icsa.v9i17.6358
W120 | Caycho-Rodríguez, T., Gallegos, M., Valencia, P. D., Vilca, L. W., Moreta-Herrera, R., Puerta-Cortés, D. X., & Pinto Tapia, B. (2022). Creencias en teorías conspirativas sobre vacunas COVID-19 en la Comunidad Andina de Naciones. *Boletín de Malariología Y Salud Ambiental, 62*(2), 123–128. https://doi.org/10.52808/bmsa.7e6.622.001
W121 | Chávez, G. (2018). Modelos explicativos del VIH/SIDA entre la población awajún de comunidades intervenidas por el Fondo Global en el marco de la estrategia contra el VIH. *Anthropía, 15*, 11–23. https://doi.org/10.18800/anthropia.2018.001
W122 | De la Cruz Hernández, V. G. (2023). La pandemia imaginada: saberes negacionistas conspirativos producidos en la pandemia de covid-19. *Raíces: Revista Nicaragüense de Antropología*, 47–59. https://doi.org/10.5377/raices.v6i12.15577
W123 | Ramon-Vegas, X., Mauri-Ríos, M., & Rodríguez-Martínez, R. (2020). Redes sociales y plataformas de fact-checking contra la desinformación sobre la COVID-19. *Hipertext.net, 21*, 79–92. https://doi.org/10.31009/hipertext.net.2020.i21.07
W124 | Roca, C. S. (2022). Teorías de la conspiración, negacionismo del COVID-19 y movimientos en contra de las medidas para la contención de la pandemia. *Debats, 136*(1), 119-130.
W125 | Campos, E. J. (2021). Enemigos íntimos. Percepciones del marxismo y las izquierdas en Tacuara y sus agrupaciones derivadas. *Quinto sol, 25*(3), 85-106. https://doi.org/10.19137/qs.v25i3.4381
W126 | Murillo, A. (2023). " Están entre nosotros". Mimetismo y desaparición frente a los reptilianos en México. *Revista Colombiana de Antropología, 59*(2), 69-92. https://doi.org/10.22380/2539472X.2438
W127 | Jiménez-Loaisa, F. J., & Jareño-Ruiz, D. (2024). Polarización ideológica en torno a la ciencia en España: el caso de las actitudes anticientíficas, las creencias conspirativas y la confianza en los científicos. *Methaodos Revista de Ciencias Sociales, 12*(2), m241202a03. https://doi.org/10.17502/mrcs.v12i2.821
W128 | Azcoitia, A. (2017). Una mirada patagónica sobre la integración. El caso del diario Río Negro y las relaciones argentino-chilenas (1960-1973). *Si somos americanos, 17*(2), 97-126.
W129 | Sánchez Ceci, P. D., & Gutiérrez, M. C. (2024). Cuando la igualdad es el daño: Derechas y expresión de la rabia en spaces de Twitter (X). *Revista temas sociológicos,* 34, 225-258. DOI: 10.29344/07196458.34.3752
W130 | Olivera Carhuaz, E. S., Pulido Capurro, V. M., Acevedo Flores, J. E., & Yupanqui Lorenzo, D. E. (2021). Relevant aspects of the infodemic from a transgenerational perspective: the Peruvian case. *Revista San Gregorio, 1*(48), 15-31. http: 10.36097/rsan.v0i48.1701
W131 | Burgos, A. M. D. (2019). Tras la conjuración de brujería en Cartagena de Indias (1634-1636): retractaciones, espacios carcelarios y tortura. *Edad de oro*, (38), 315-327. DOI http://doi.org/10.15366/edadoro2019.38.017
W132 | Hernández Guerrero, M. J. (2022). Traducción, periodismo y desinformación: las teorías de la conspiración de Global Research. *Hikma, 21*(1), 297–324. https://doi.org/10.21071/hikma.v21i1.14012

W133 | Juan Pecourt Gracia, & Sebastián Sánchez-Castillo. (2023). De la estrategia de Sherezade a la paranoia. El caso de Estado de Alarma TV y La Última Hora. *Estudios Sobre El Mensaje Periodístico, 29*(3). https://doi.org/10.5209/esmp.87598
W134 | Bobet, V. A. (2019). Ni complot judeo-masónico ni filosemitismo: la ambivalencia discursiva del encuentro cultural hispano-judío en las logias norteafricanas. *Hispania, 79*(261), 189-219. https://doi.org/10.3989/hispania.2019.007
W135 | Alonzo González, R.M., & Ramírez Plascencia, D. (2022). Emergencia social y visiones pandémicas en Latinoamérica: Un estudio de los flujos comunicativos en Facebook durante el primer semestre del 2020. *Methaodos. Revista de Ciencias Sociales, 10*(2), 193-206. https://dialnet.unirioja.es/servlet/oaiart?codigo=8634372
W136 | Martos-Núñez, E., & Martos-García, A. (2015). Remediación y patrones narratológicos de las historias de Aliens en la cultura mediática. *Palabra Clave, 18*(3), 788-814. DOI: 10.5294/pacla.2015.18.3.7
W137 | Antunes Almeida, R. (2023). Entre la conspiración, la sospecha y el absurdo: contribuciones para una interpretación del terraplanismo. *Revista Colombiana de Antropología, 59*(3), 101–124. https://doi.org/10.22380/2539472X.2516
W138 | Fernández Soldevilla, G., & García Varela, P. (2022). El asesinato de Carrero Blanco. Historia, teorías conspirativas y ficción. *Araucaria, 50*, 61–83. https://doi.org/10.12795/araucaria.2022.i50.03
W139 | Muñoz Bolaños, R. (2017). Judaísmo-nacionalismo-comunismo: un conflicto entre carlismo, nacionalismo vasco y jerarquía católica durante la II República. *Hispania Sacra, 69*(139), 349–361. https://doi.org/10.3989/hs.2017.024
W140 | Soto Bermant, L. (2023). "El Despertar": notas antropológicas acerca del "negacionismo" y las teorías conspirativas sobre la Covid-19. *Revista de Antropología Social, 32*(2), 197–213. https://doi.org/10.5209/raso.91756
W141 | Alfredo Azcoitia. (2023). "Hermanos", "braceros", "exiliados" e "infiltrados". Las representaciones de la migración chilena en el Río Negro (1966-1982). *Revista de Historia Americana Y Argentina, 58*(2). https://doi.org/10.48162/rev.44.052
W142 | Contreras, J. D. (2024). Holocaust Analogies, Conspiracy Theories, and Far-Right Victimhood: Forum for Democracy and the Future of Holocaust Memory in the Netherlands. *The Journal of Holocaust Research*, *38*(2), 107–119. https://doi.org/10.1080/25785648.2023.2255102
W143 | Pahuus, K., Jørgensen, M. S., & Wagoner, B. (2024). Toward a Cultural Psychology of Conspiracy Theories: A life-narrative analysis of Flat Earthers. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, *58*(4), 1895–1913. https://doi.org/10.1007/s12124-024-09857-5
W144 | Cohen, J. (2025). Fear of a transhumanist future: conspiracy theories and the speculative present. *Journal of Contemporary Religion*, *40*(2), 205–221. https://doi.org/10.1080/13537903.2025.2524246
W145 | Ahadzadeh, A. S., Ong, F. S., & Wu, S. L. (2021). Social media skepticism and belief in conspiracy theories about COVID-19: the moderating role of the dark triad. *Current Psychology : A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, *42*(11), 8874–8886. https://doi.org/10.1007/s12144-021-02198-
W146 | Römer, D. (2022). Sprache in Verschwörungstheorien. Konturen eines Forschungsvorhabens. *Muttersprache. Vierteljahresschrift Für Deutsche Sprache, 132*(4), 299–313. https://doi.org/10.53371/60412

Boeken

B1 | Önnerfors, A., & Krouwel, A. (red.). (2021). *Europe: Continent of conspiracies: Conspiracy theories in and about Europe*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003048640

B2 | Roniger, L., & Senkman, L. (2022). *Conspiracy theories and Latin American history: Lurking in the shadows*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781032052373

B3 | Butter, M. (2014). *Plots, Designs, and Schemes : American Conspiracy Theories from the Puritans to the Present.* De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9783110346930

B4 | Weitzman, M., Williams, R. J., & Wald, J. (2024). *The Routledge history of antisemitism*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429428616

B5 | Bock, S., & Schubarth, W. (2021). *Basiswissen Verschwörungsmythen: Ein Leitfaden für Lehrende und Lernende*. Kohlhammer. https://doi.org/10.17433/978-3-17-041247-7

B6 | Soltero, G. (2021). *Conspiracy Narratives South of the Border: Bad Hombres Do the Twist.* Routledge.

B7 | Seidler, J. (2016). *Die Verschwörung der Massenmedien: Eine Kulturgeschichte vom Buchhändler-Komplott bis zur Lügenpresse*. Bielefeld: Transcript Verlag. https://doi.org/10.1515/9783839434062

B8 | Hellinger, D. C. (2023). *Conspiracies and conspiracy theories in the age of Trump* (2nd ed.). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-44829-4

B9 | Dyrendal, A., Robertson, D. G., & Asprem, E. (red). (2018). *Handbook of conspiracy theory and contemporary religion* (Vol. 17). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004382022

B10 | Butter, M., & Knight, P. (red) (2020). *Routledge handbook of conspiracy theories*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429452734

Proefschriften

P1 | Alsuhibani, A. (2020). *The nature of strong belief* [Doctoral dissertation, University of Liverpool]. University of Liverpool.

P2 | Altun, M. (2016). *Of conspiracies and men: The politics of evil in Turkey* [Doctoral dissertation, University of Minnesota]. University Digital Conservancy, https://hdl.handle.net/11299/182738

P3 | Beeston, D. (1988). *Anti-semitic journalism and authorship in Britain 1914–21* [Doctoral dissertation, Loughborough University]. Lougborough's Research Repository. https://hdl.handle.net/2134/33090

P4 | Byford, J.T. (2002). *Conspiracy theory in Serbian culture at the time of the NATO bombing of Yugoslavia* [Doctoral dissertation, Loughborough University]. Loughborough Research Repository. https://hdl.handle.net/2134/34847.

P5 | Chase, J. (2021). *"Not to Sound like a Conspiracy Theorist, but…": A Rhetorical Cultural Analysis of the Conspiracy Theory Pejorative* [Doctoral dissertation, Michigan Technological University]. https://doi.org/10.37099/mtu.dc.etdr/1291.

P6 | Davies, H. (2015). *Challenging orthodoxies in digital literacy: Young people's practices Online* [Doctoral dissertation, University of Southampton]. University of Southampton Repository.

P7 | de Medeiros, J. (2017). *Conspiracy theory in Turkey: A comparative analysis of the 2013 Gezi protests and the 2016 coup attempt* [Doctoral dissertation], University of Kent]. University of Kent.

P8 | Del Vicario, M. (2016). *The role of confirmation bias in the emergence of echo chambers: A data-driven approach* [Doctoral dissertation, IMT School for Advanced Studies, Lucca] IMT School for Advanced Studies, Lucca.

P9 | Flores-Saviaga, C. (2022). *Collective action systems to mitigate disinformation* [Doctoral dissertation, Khoury College of Computer Sciences]. Northeastern University Boston, Massachusetts.
P10 | Gebauer, F. (2017). *Setting the tone for political views: How provided information can affect the assessment of current political state of affairs* [Doctoral dissertation, Otto-Friedrich-Universität Bamberg]. https://fis.uni-bamberg.de/handle/uniba/43297.
P11 | Guyottot, O. L. (2003). *La presse d'extrême droite face au revisionnisme en France 1978-1990* [Doctoral dissertation, The University of Aston in Birmingham]. Aston University.
P12 | Hall, M. S. (2020). *Conspiracy theory beliefs and worldviews: A mixed-methods approach exploring the psychology of monologicality, dialogicality and belief development* [Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science]. LSE
P13 | Harrison, C. H. (1985). *French attitudes and policies towards Islam in West Africa, c. 1900-1940* [Doctoral dissertation, University of London]. University of London.
P14 | Holliday, V. (2005). *Conspiracy culture in America after World War II* [Doctoral dissertation, Louisiana State University]. LSU Scholarly Repository.
P15 | Joffe, H. N. (1993). *AIDS in Britain and South Africa: A theory of inter-group blame* [Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science]. London School of Economics and Political Science.
P16 | Knight, P. (1995). *Plotting the sixties: The culture of conspiracy in the VS* [Doctoral dissertation, University of York]. White Rose eTheses Online.
P17 | Košárková, A. (2022). *Religiosity, spirituality and negative religious coping: underlying issues and associations with health.* [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. University of Groningen. https://doi.org/10.33612/diss.226292670
P18 | Kumareswaran, D. J. (2014). *The psychopathological foundations of conspiracy theorists* [Doctoral dissertation, Victoria University of Wellington]. Victoria University of Wellington.
P19 | Liburd, L. J. (2019). *The Eternal Imperialists: Empire, Race and Gender on the British Radical Right, 1918-1968* [Doctoral dissertation, University of Sheffield]. White Rose eTheses Online.
P20 | Lunn, K. (1978). *The Marconi scandal and related aspects of British anti-semitism, 1911-1914* [Doctoral dissertation, University of Sheffield]. White Rose eTheses Online.
P21 | Mager, A. (2015). *Advers(ary) effects?: Investigating the purportedly disabling character of conspiracy theory via analysis of the communicative construction of resistance discourses in Online anti-New World Order conspiracy theory discussion forums* [Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science]. University of Vienna.
P22 | Miani, A. (2023). *The content and spread of conspiracy theories [Doctoral dissertation*, University of Neuchâtel]. University of Neuchâtel.
P23 | Münch, P. (2008). *Le pouvoir de l'ombre: l'imaginaire du complot durant la Révolution française (1789-1801)* [Doctoral dissertation, Université Laval Québec & École des Hautes Études en Sciences Sociales Paris]. Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.
P24 | Olesen, G. (2019). *State of distrust: Interpreting 1970s Italy through the seriality of news media and the poliziottesco* [Doctoral dissertation, Bournemouth University]. Bournemouth University.
P25 | Purvis, D. (2023). *Epistemological insecurity in the Anthropocene* [Doctoral dissertation, West Virginia University]. WVU Research Repository.
P26 | Rose, C. L. (2017). *The measurement and prediction of conspiracy beliefs* [Doctoral dissertation, Victoria University of Wellington]. Victoria University of Wellington.

P27 | Rossi, S. (2024). *Bots on Social Media: The Past, Present and Future*.[Doctoral dissertation, Copenhagen Business School]. PhD Series No. 19.2024 https://doi.org/10.22439/phd.19.2024
P28 | Thresher-Andrews, C. (2020). *The psychopathological antecedents of conspiracy belief* [Doctoral dissertation, University of London]. Goldsmiths Research Online.
P29 | Toseland, N.R.E. (2019). *Truth, Conspiracy Theorists, and Theories: An Ethnographic Study of Truth-Seeking in Contemporary Britain*. [Doctoral dissertation , Durham University]. Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/13147/
P30 | Van Tol, J. (2016). *Germany and the coming of the French Wars of Religion: confession, identity, and transnational relations* [Doctoral dissertation, University of York]. White Rose eTheses Online.
P31 | Yacovazzi, C. (2015). "So many foolish virgins": Nuns and anti-Catholicism from Maria Monk to the Know-Nothings [Doctoral dissertation, University of Missouri-Columbia].
P32 | Zollo, F. (2016). *Emotional contagion and group polarization: Experimental evidence on Facebook* [Doctoral dissertation, IMT School for Advanced Studies, Lucca]. E-these IMT Lucca.
P33 | Harambam, J. (2017, October 26). "The Truth Is Out There": Conspiracy culture in an age of epistemic instability. [Doctoral Dissertation, Erasmus University Rotterdam]. Retrieved from http://hdl.handle.net/1765/102423
P34 | Jamin, J. (2009). L'imaginaire du complot : discours d'extrême droite en France et aux Etats-Unis. [IMISCOE Dissertations] Amsterdam University Press. https://www.oapen.org/download?type=document&docid=341446

Grijze literatuur

G1 | Molas, B., Craanen, A., Tripodi, S., Rękawek, K., & Renard, T. (2024, maart). *Anti-government threats and their transnational connections*. International Centre for Counter-Terrorism (ICCT). https://icct.nl/sites/default/files/2024-06/FFO-Public%20Report%20English_Final%201.pdf
G2 | RIAS. (2021). *Das muss man auch mal ganz klar benennen dürfen: Verschwörungsdenken und Antisemitismus im Kontext von Corona.* Recherche- en Informatiecentrum Antisemitisme.
G3 | Müller, K., & Kirchberg, C. (red.). (2022). Verschwörungstheorien. Gegen Vergessen – Für Demokratie e.V. [ISBN: 978-3-9824031-4-4]
G4 | Meilicke, T., & Strobel, C. (red.). (2023). Aufgeheizt. Verschwörungserzählungen rund um die Klimakrise. Bundeszentrale für politische Bildung. [ISBN: 978-3-7425-0901-7]
G5 | RAN. (2021). Conspiracy narratives & disinformation, *Spotlight, dec. 2021*.
G6 | Kenes, B. (2021). *QAnon: A conspiracy cult or quasi-religion of modern times?* European Center for Populism Studies.
G7 | Molas, B. (2023). *The insurrection wave: A comparative assessment of anti-government attacks in Germany, the US, and Brazil*. ICCT Policy Brief.
G8 | van Ginkel, B., & van Deventer, F. (2024). *Responding to anti-institutionalism in the Netherlands: Challenges and opportunities.* ICCT Report.
G9 | Graham, T., & FitzGerald, K. (2023). *Bots, fake news and election conspiracies: Disinformation during the Republican primary debate and the Trump interview*. Queensland University of Technology, Digital Media Research Centre.
G10 | Morieson, N., Yılmaz, İ., & Kenes, B. (2024). From national to manufactured: The evolution of the AKP's victimhood narratives. *Populism & Politics, 2024*. DOI: https://doi.org/10.55271/pp0040

G11 | Allington, D. (2021, februari 8). *Conspiracy theories, radicalisation and digital media.* Global Network on Extremism & Technology (GNET).https://gnet-research.org/wp-content/uploads/2021/02/GNET-Conspiracy-Theories-Radicalisation-Digital-Media.pdf

G12 | Allchorn, W., Dafnos, A., & Gentile, F. (2022, maart 22). *The role of violent conspiratorial narratives in violent and non-violent extreme right manifestos Online, 2015–2020*. Global Network on Extremism & Technology (GNET). https://gnet-research.org/wp-content/uploads/2022/03/GNET-Report-The-Role-of-Violent-Conspiratorial-Narratives.pdf

G13 | AIVD. (2023). Anti-institutioneel extremisme in Nederland: Een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde? Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.

G14 | Keneally, K., & Davey, J. (2024, juli). *White supremacist and anti-government extremist groups in the US*. Global Network on Extremism & Technology (GNET). https://gnet-research.org/wp-content/uploads/2024/07/GNET-44b-White-Supremacist-and-Anti-Government-Extremist-Groups-in-US_web.pdf

G15 | Kruglova, A. (2023, juni 16). *Understanding conspiracist radicalisation: QAnon's mobilisation to violence*. International Centre for Counter-Terrorism (ICCT) Policy Brief. https://icct.nl/sites/default/files/2023-06/QAnon%20Policy%20Brief%20-%20Kruglova%2015%2006%20%28redacted%20images%29%203.pdf

G16 | Lowles, N., & Levene, J. (2019, februari 17). *State of Hate 2019: The People Versus The 'Elite'?* HOPE not hate. https://hopenothate.org.VK/wp-content/uploads/2019/02/state-of-hate-2019-final.pdf

G17 | Newcombe, S., Harvey, S., Cooper, J., Forrester, R., Banks, J., & Shah, S. (2023, juli). *Cults and Onlineviolent extremism*. Global Network on Extremism and Technology (GNET). https://doi.org/10.18742/pub01-138

G18 | Holnburger, J., Goedeke Tort, M., & Lamberty, P. (2022). *Q VADIS? The Spread of QAnon in the German-Speaking World*. CeMas. Geraadpleegd via: https://cemas.io/en/publications/q-vadis-the-spread-of-qanon-in-the-german-speaking-world/CeMAS_Q_Vadis_The_Spread_of_QAnon_in_the_German-Speaking_World.en.pdf

G19 | Bundesamt fur Verfassungsschutz. (2025, 30 jan). *Right-wing extremism on the internet Risks of digital agitation and radicalisation*. Geraadpleegd via https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/EN/right-wing-extremism/2025-01-right-wing-extremism-on-the-internet.html

G20 | Bundesamt fur Verfassungsschutz. (2024). *Lagebild Antisemitismus 2022/23*. Geraadpleegd op https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/DE/allgemein/2024-05-lagebild-antisemitismus.pdf?__blob=publicationFile&v=8

G21 | Bundesministerium des Innern und dur Heimat. (2023). *Verfassungsschutz-bericht 2023*. Geraadpleegd via https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/DE/verfassungsschutzberichte/2024-06-18-verfassungsschutzbericht-2023-startseitenmodul.pdf?__blob=publicationFile&v=4

G22 | Bundtzen, S., Matlach, P., Kessling, P., Stegers, F., & Ziock, J. (2022, December 20). *Influencer:innen und Verschwörungsrapper – Eine erste methodische Exploration von Multiplattformerhebung im Projekt NOTORIOUS*. Institute for Strategic Dialogue (ISD).

G23 | Cooper, L., & Reyes, K. D. (2024, September 12). *TikTok and Anti-Migrant & Anti-Refugee Content*. Institute for Strategic Dialogue (ISD). Geraadpleegd via https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2024/09/TikTok-Anti-Migrant-Anti-Refugee.pdf.

G24 | Gallagher, A., O'Connor, C., & Visser, F. (2023, 20. November). *Uisce Faoi Thalamh: An Investigation Into the Online Mis- and Disinformation Ecosystem in Ireland* (Report 1 of 3: Summary Report). Institute for Strategic Dialogue (ISD).
G25 | Institute for Strategic Dialogue. (2024, 18 december). *Monitoring Influence & Disinformation Campaigns in the Western Balkans (MEDIWEB)*. Institute for Strategic Dialogue. Geraadpleegd via https://www.isdglobal.org/isd-publications/monitoring-influence-disinformation-campaigns-in-the-western-balkans-mediweb/ ISD
G26 | Institute for Strategic Dialogue. (2024, december). *Data briefing – September to November 2024: Online domestic extremism in Canada*. Institute for Strategic Dialogue. Geraadpleegd via https://www.isdglobal.org/isd-publications/data-briefing-september-to-november-2024-online-domestic-extremism-in-canada/
G27 | Institute for Strategic Dialogue. (2025, 9 januari). *Behind the curtain: Unveiling pro-Kremlin ecosystems in Europe*. Institute for Strategic Dialogue. Geraadpleegd via https://www.isdglobal.org/isd-publications/behind-the-curtain-unveiling-pro-kremlin-ecosystems-in-europe/
G28 | Institute for Strategic Dialogue. (2025, 19 juni). *Data briefing – November 2024 to February 2025: Online domestic extremism in Canada*. Institute for Strategic Dialogue. Geraadpleegd via https://www.isdglobal.org/isd-publications/data-briefing-november-2024-to-february-2025-online-domestic-extremism-in-canada/ ISD
G29 | Institute for Strategic Dialogue. (2025, februari). *Conflict amplified: Disinformation and hate in the Israel-Hamas war*. Institute for Strategic Dialogue. Geraadpleegd via https://www.isdglobal.org/isd-publications/conflict-amplified-disinformation-and-hate-in-the-israel-hamas-war/
G30 | Hiller, A., & Maristany de las Casas, P. (2025, 18 februari). *Generative AI and the German Far Right: Narratives, Tactics and Digital Strategies.* Institute for Strategic Dialogue. Geraadpleegd via https://www.isdglobal.org/isd-publications/generative-ai-and-the-german-far-right-narratives-tactics-and-digital-strategies/
G31 | Matlach, P., & Hammer, D. (2024). *The German Far Right Online. A Longitudinal Study*. Institute for Strategic Dialogue. Geraadpleegd via https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2024/01/the-german-far-right-online-a-longitudinal-study1.pdf

Bijlage 5 | Patroonanalyse

